

ચેતન

(રસો વૈ ઘણા.)

આ આંકના મૂખ્ય લેખો:

કલાપી અને લેખી કવિતા

કોની કમળા ?

લગ્ન શા માટે ?

મનોરો (કાવ્ય)

માન્યજનોનો દેશવટો (કાવ્ય)

ધર્મ પરતે કેટલું.

વ્યવસ્થાપકો:

મુદ્રિત્રિયા અને સં.

૨૨૭૩ ૨૨૭૩, ૮૧૧૬૨૧.

જિંદગીના આંકો માટે ૩૫.૩ (પોસ્ટલ ચાર્જ)

વિષય જાણવા ૩૫.૪૮

૦૫૬
ચેતન
૨૧૮૦૯

જાન્યુઆરી ૧૯૨૩.

તત્ત્વજ્ઞો:

જ્યોત્સના શુક્લ.

રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. બી. એ.
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય. બી. એ.
પ્રોફેસર ચંદ્રશંકર અ. બુચ-પ. એ.

—: અમારો આવતો અંક. :—

સુર મોરલી. (કાવ્ય)

કબીરપરનાં કુલ.

કાવ્ય લેખન.

નાથુકાકાની નોંધ પોથી.

રહેને: (કાવ્ય)

અર્વાચીન મરાઠી ગદ્ય.

સ્નેહનું મૂલ્ય (વાર્તા)

વિરહી રાંધા. (કાવ્ય)

શ્રી. લલિત

શ્રી. કિશોરીલાલ શર્મા.

શ્રી. વિનોદકાન્ત.

“કાકાનો ભત્રીજો.”

શ્રી. ‘અક્ષત.’

શ્રી. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.

શ્રી. ગિરીશ

શ્રી. મનુ ત્રિવેદી.

ઉપરાંત સામાર સ્વીકાર, ગદ્ય કાવ્યો અને પ્રો. યુચનું એક આકર્ષક નાટક આ અંકમાં આપવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ.

સુગંધી પ્રાણવાયુ (ઓઝોન) પેદા કરે છે

માટેજ આયંશ.એ પુકારે છે કે:—

“ સુગંધીમ્ પુષ્ટિ વર્ધનમ્ ”

લખના-કનોજનાં

અત્તર

અગર	તોલાનાં રૂ. ૧૨
ગુલાબ તથા અંબર	” ૧૦
ચમેલી તથા રૂઢ અમ	” ૮
અમ તથા જુહી	” ૬
હીના, કેવડો ચંપો, મોતીઓ	રૂ. ૫
બોલસરી-પાનડી	” ૪
રૂઢ-ચે-ગુલાબ	રૂ. ૮૦

ડૉ. લખમીદાસ કંપની

૧૩, પારસી બજાર કોલે, મુંબઈ.

માધસોરી ઉમદા

અગરબત્તીઓ.

માધસોરને નમે જાલુન દગો ફટકો
આમે છે

અમારે ત્યાં

ફક્ત ઉમદા બતોજ મમે છે

તોલાના આના ૨-૪-૬-૮-૧૦-૧૨
તથા રૂ. ૧ સુધીની.

“બાહ્યત્તી” અતી ગારીક

૧૦૦ બતોના રૂ. ૧-૮-૦

અભિપ્રાય અને બદલા મારે —

લેખોનો અનુક્રમ.

આપણું માનિત બપોર
પડ્યું હોય તો મોટે ભાગે

પૃષ્ઠ (૧૨૫૨-૧૫૫૩)ને સમજ

જગતજન્મીને !

કલાપી અને તહેતી કવિતા.

અંતોને (કાવ્ય)

દોની કમળા ?

લાચાર !

લગ્ન શા માટે ?

ધર્મ પરત્વે કે'ક.

આમ્યજનોનો દેશવરો. (સસ)

અમારાં માસિક કેવાંરે ! (બોડકલું)

કમલ કુમારી.

સાક્ષાર સ્વીકાર

† સા. પ્રેમદાસ

સા. મનુભાઈ કલ્યાણી દેશાઈ ૨

અમર ઇન્દર લક્ષ્મી. ૧૨

સા. જડુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. ૧૩

સા. મનુ ત્રિવેદી ૨૩

શ્રી. નયોત્સના શુક્લ ૨૪

સા. ધીરુલાલભાઈ ઉમરવાડિયા ૨૭

સા. પ્રીતમલાલ મજમુદાર. ૩૩

સા. આહક ૩૪

શ્રી. નયોત્સના શુક્લ ૩૫

સા. D. L. U.

સા. ૧૨૩૮

૨૦ જૂન ૧૯૬૧ = પ્રેમદાસ દાસ = શ્રીમતી પ્રેમદાસ દાસ

૦ ગ્રાહક = મનુભાઈ ક. દેશાઈ (જડુભાઈ બનેલા)

— નિ કં પે

ગ્રાહક સજ્જનોને નિવેદન.

મહાશય,

આ અંકથી 'ચેતન' તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રસંગને લઈ અમે આ અંકને જન્યુઆરી અંક ગણી એ પ્રમાણે વર્ષની શરૂઆત કરીએ છીએ. અમે માનીએ છીએ કે વાચક સજ્જનોને તે અનુકૂળ થશે.

જે ગ્રાહકોનું વર્ષ, વર્ષ અધવચ્ચે એટલે ૧૯૨૨ના માર્ચ, એપ્રિલ કે જન્યુઆરીથી ચાલુ થયું છે તે સર્વને આ નવા વર્ષના ચાલુ ગ્રાહક ગણી તેમનું વર્ષ પુરું થતા સુધી બાકી રહેલા અંકો પહોંચાડવામાં આવશે.

'ચેતન' સંબંધી જે ઉંચા અભિપ્રાયો, જાહેર અને ખાનગી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેનું હકદાર થવામાં 'ચેતન' કાષ્ઠપણ રીતે પાછું નહીં પડે એવી અમારા વાચકોને અમે ખાતરી આપીએ છીએ; અને તેમને વિનંતિ કરીએ છીએ કે, ન ટાળી શકાય એવી ભુલેલીઓને લીધે, સહી શકાય એવી ઘણી વધારે રાહ 'ચેતન' ગયા વર્ષમાં તેમને જોવાની છે એ માટે ક્ષમા આપે, અને વિશેષમાં; માસિક પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ઉત્સાહ ચાલુ રાખી એ ચેતનભક્ત વાચકો અમારા કાર્યમાં અમને પૂરતી મદદ કરશે. એવી આશા પણ રાખીએ છીએ.

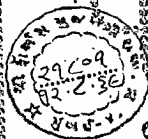
વ્યવસ્થા સંબંધી સર્વ પત્ર વ્યવહાર નીચેને શિરનામે અને લેખો સંબંધીના સર્વ પત્ર વ્યવહાર તંત્રી, 'ચેતન,' ગોપીપુરા, સુરત એ શિરનામે કરવા વિનંતી છે.

લી. સે

સુતરિયા બ્રમર્સ.

વ્યવસ્થાપકો "ચેતન"

ઈન્ડિરાડ, બાંદરા-મુંબાઈ

ચેતન

૦૫૩

ચેતન

૨૭/૨/૩૬

જગજગનનીને !

ત્હારી વસંતતાએ, ત્હારી મૃદુતાએ, ત્હારી દયાહુતાએ, અનાદિકાળથી જન્માને નક્ષી કયું, ત્યારે તે નક્ષુ વલ્કિંચિત્ દેડવા જગત ત્હારે પેટે બુદ્ધ રૂપે અવતયું. માનવ માત્રની કૃપાતા માટે; નિષ્કૃતા માટે, ત્હારી ક્ષમા પામવા તેણે છાનગર અથ્થ બેઠાડાળાં; છતાં જગત તો ત્હારું કવંચ દાગર રહ્યું.

ત્હારા આત્મ ત્યાગે, ત્હારી તપસ્વિતાએ, ત્હારા સર્વભાગી પ્રેમે વિશ્વત્ જગત રચયું; તેના આડપ ગદમારૂપે વિશ્વ ત્હારે પેટે છસસરૂપે અવતયું. શકે વીંધાતા છતાં વિશ્વપ્રેમ જંખતા ધ્રિસ્તે માનવમાનના આત્મ-દ્રોહ માટે પ્રાયશ્ચિત કયું; છતાં વિશ્વ તો ત્હારું નક્ષીજ રહ્યું.

ત્હારા રસપેયયુથી, ત્હારી મેદમય આરતાથી અન્નમ જતાં વિશ્વ કૃષ્ણ રૂપ ધાયું અને ત્હારા રસમંડારનું સોળ સદસ્ય મુખે પાન કયું છતાં ત્હારા રસસમુદ્રમાંથી તો બિન્દુજ તેણે પીધું, અને માનવસંધ ત્હારા રસ સાગરની આ પારજ રહ્યો.

પણ જ્યારે જગતે એક બારે ચલન કરી પરમ તપશ્ચર્યાને પરિણમિ ત્હારા જેવાજ દયાહુ, ત્હારા જેવાજ આત્મભાગી અને ત્હારા જેવાજ રસ-સ્વરૂપ એવા પૂર્ણરૂપ રામ સરજ્યા ત્યારે ઘડીમર જગતે ધાયું કે ત્હારું નક્ષુ અદા થયું; પણ ના જગતના અનાદિ ઇતિહાસે એકજ રામ જડયા ત્યારે તે તો યુગે યુગે ઘેર ઘેર સીતાવતાર ધર્મ અને જગતને તો નક્ષીજ રાખ્યું.

જગજગનની ! હવે તો નક્ષુ દેડવાને કેવળ વન્દનજ રહ્યો.

પ્રેમદાસ :

કલાપી અને તેની કવિતા.*

લેખક:—રા. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

મરણને મોજ ગણનાર, ફફારીને અમીરી સમજનાર, ખુમારીમાંજ મસ્તી, મહાબુનાર, સનમને હુંદવાનેજ જન્મ લેનાર, પ્રેમમન્દિરના પરમ પૂજારી, ગુજરાતના આ સમયના મળનુંન મસ્ત ને સ્નેહી કવિ કલાપીને કોણ નથી ઓળખતું? નન્દનવનના પ્રાસાદશિખરેથી એણે એની મહુરી કેદા ગુજરાતને આંગણ રેલાવીને સારીયે ગુજરાતી આલમને કેદાવેવરૂપી, સ્નેહગીતા સમર્પી છે. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ “ ગુર્જર સાહિત્યની રસવાટિકામાં એમનીયે એક રસદેરી છે અને એ દેરીમાંના એ રસદેવ છે; અને એ દેવ ને એ દેવની દેરી, ઉભય પોતાનાં તેજ્યજળ ને પ્રતાપપ્રતિભાથી ગુર્જર સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે. ”

—એ કલાપીજીવન અને સાહિત્યસેવાના અનેક પ્રસ્નો છે. કલાપીનું આનંદજીવન શું વિશુદ્ધ હતું? એનાં કાર્યો, પત્રો ને જીવન શું અનીતિ નથી શિખવતાં? કલાપીને સ્નેહી કહેવા કે કવિ? કલાપી. મિત્ર તરીકે કેવા? પતિ તરીકે કેમ? રાજ્ય તરીકે ‘દ’ હતા એ વાત સાચી? કલાપીનું ગદ્ય લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કયાં સ્થાન છે? એની કવિતા અને દ્વિસસ્રીની કિંમત કેટલી? આટલા બધા પ્રસ્નો છે. છતાં એક દ્રઢ લેખમાં એ સૌની ઉકેલ આણી સકાય નહિ અને આણવા જરૂર એ તો એકેમાં ફોટ ન મળે તેથી અહીં હું એની કવિતા વિષેજ મહારા વિચારો સંક્ષિપ્તમાં જણાવી સંતોષ માનીશ.

વિષય શરૂ કરીએ તે પહેલાં એમના જીવનની ડુંડી રૂપરેખા એક જરૂર. કલાપી ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખે જન્મ્યા હતા. આઠ વર્ષની ઉમરે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં એઓ દાખલ થયા; પંદર વર્ષે એમનાં લગ્ન થયાં; સત્તર વર્ષે કોલેજ છોડી ને છ મહિનામાં દિન્દસ્તાનની મુસાફરી કરી-દાસ્તીરનો સ્વર્ગસુન્દર દેશ જોયો; અને ત્યારપછી આઠ નવ વર્ષનું, અનેક માનસિક ઘડમઘડોથી ભરપૂર જીવન જીવી સને ૧૯૦૦ના જુનની ૧૦મી તારીખે એઓ સ્વર્ગવાસી થયા. આણું-પ્રભાતની શુક્રવારલી સમુદ્ર કંઠે-આંખ ઉઘાડીને મીઠીએ એટલું અલ્પ, એમનું જીવન હતું.

ઉઘર કહ્યું તેમ પંદર વર્ષની વયે એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. લગ્ને એમને બે સ્ત્રીઓ (વહુઓ નહિ) આપીશ્હતી. એકનું નામ રમા અને બીજીનું નામ શોબના તે રમાની દાસી. આ શોબનાની સાથેજ એમણે પછીથી લગ્ન કર્યું હતું. આ ત્રણ હૃદયોની વાર્તા તે કલાપીની કથા. એ હૃદયનિપુટીના સંયોગ ને વિદ્રાસ તે કલાપીની કવિતાના જન્મ ને વિસ્તાર. પશું આજે આપણને કલાપીની જીવન કથાના ચર્ચાભર્યા ને આકર્ષક પ્રશ્ન સાથે સંબંધ નથી. કલાપીની કવિતા વિશેજ આપણને વિચારવાનું છે.

કવિતા લખવાની શરૂઆત કલાપીએ ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે, કેદાવરમાં પ્રથમ દેખા જેનું ‘ફફારી હાલ’ નામનું કાવ્ય લખીને કરી. તે કાવ્ય એજ વર્ષના નવેમ્બરના

* કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ દવપતરામના મંચગાથાપણથી મુદત સાર્વજનિક કોલેજમાં હમણાંજ એક સાહિત્ય સંમિતિ રચવાઈ છે તેના આશ્રય દેકળ તા. ૨૨-૬-૨૨ને દિને વાંગેલા એક નિબંધનો સાર.

સુદર્શનમાં છાપ્યું અને ત્યાર પછીનાં બીજાં કાવ્યો પણ સુદર્શન અને ચન્દ્ર નામના માસિકામાં છપાવા માંડ્યાં. અહીંથી રા. યજ્ઞે દાવ્યક્ષેપનની પ્રવૃત્તિ એમનાં મરણ સુધી પહોંચી. એમનાં મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે સને ૧૮૦૮ માં એમના મિત્ર ને રેનેલી 'રા. મથિલકંઠર' એ સંપાદક કાવ્યો ('બીડી અને બીડીનો પીનાર' સીવાય) કેદારવનાં નામથી સંપાદરૂપે જાહેર પાડ્યાં અને હેન્રી શર્યાતમાં કવિત્વ આનંદજીવન ઉલ્લસતા પ્રકાશક પર જ લખાયલાં ચારમાંથી પત્રો પણ એમણે પ્રગટ કર્યાં. તે દિવસથી આજ સુધીનાં વીસ વર્ષોમાં એ અપૂર્વ સંગ્રહ પોતાની સાદી સરળ છતાં અત્યંત મોહક કવિત્વશક્તિ વડે ગુર્જર વાંચકવર્ગનું ચિત્ત એક સરખી રીતે આકર્ષી રહ્યું છે અને આજ સુધીમાં તો એની પાંચ છ આજ્ઞાઓ પણ નીકળી ચૂકી છે.

વિવેચનની સરળતા ખાતર આપણે એમની કવિતાઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીશું. એમની ગઝલો, પદ્યમય આખ્યાયિકાઓ (Narrative poems) અને બીજાં રહ્યાં તે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો.

ગુજરાતી પાંચકાને ગઝલોનો સ્વાદ પ્રથમ અપાડનાર 'અરે તું જનક ક્યાં દોરી દગાખાઈ' કરી દિસ્ત્રબ 'ના લેખક 'અમેદ માર્ગ પ્રવાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ' મથૂરીલાલ નથુભાઈ હતા. ત્યાર પછી એમનેજ માર્ગે સંગ્રહી ફારસી રફલ સ્થાપી ગઝલોની મરતી ને ગોળનો ખરો અનુભવ ગુજરાતને કરાવનાર 'દિલ્લહારના દર્શન વિના બીજું' મંદને ગમતું નથી 'ના લખનાર મસ્તકવિ આગાશંકર ઉદ્દાસરાગ કંથારિઆ, ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા પ્રસિદ્ધ ગઝલ લેખક આપણાં કલાપી છે. કેદારવમાં પાંચમા ભાગના (એટલે આસરે ૧૦) કાવ્યો ગઝલોમાં લખાયલાં છે. ગઝલમાં શાન્ત લાગણીઓ કરતાં Outbursts of heart-હૃદયના ઉમરા વધુ સારી રીતે ફાટી શકાય છે. કલાપી પોતે કહે છે તેમ થોડી ગઝલ સારી લખી શક્યો હતા-વર્ડ્સવર્થ નહિ. એટલે પોતાના જપકારા જેવા જીવનના અનેક સ્ત્રોતમળ પ્રસંગે અને લાગણીઓના અઅચરિતત ડિગ્રાઓ કાઢવા મારે આ પ્રકાર તેમને હિંજ અનુદૂગ યજ્ઞ પડ્યો. હમારા રાહ. હમારી પિછાન. કોણ પરતાર્યું, હેરડી જશ, સાટીને દપડા, સનમની શોધ. આપની યાદી-એ એમની ગુન્દર ગઝલોના ઉત્તમ નમુનાઓ છે. તેમાંથી હોટીઓ વિતારતાં પાર કે પુરો પચાવ આવી શકે નહિ. દુઃકમાં એટલુંજ કહીશું કે એમની ગઝલોમાં રહેલો હૃદય ભક્તિભાવ સુરીવાદની પિછાન વિના રહમગતો મુશ્કેલ છે અને તે ઉકેલાયો તો પછી વાંચકને ફારસી રફલમાંની, સુતમ્મ સાદી, શરાબ ને પ્યાતીની મરતી ને મિઠાસ, કલાપીની કવિતામાં ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં બચાવ આવશે.

કલાપી એમના એક પત્રમાં લખે છે: " વર્ડ્સવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક જનાવની સાદી સીધી વાત કહી જવી એમાં દાવ્ય એની જાણ છે " આમ પુરાણાદિ કથાઓમાંથી વચ્ચે લઈ લઈ નવીજ દળે કવિતામાં ન્હાની ન્હાની આખ્યાયિકાઓ રચવાના પ્રયત્નો રા. નરસિંહરાવ, કાન્ત વિગેરેએ શરૂઆતમાં કર્યા હતા. કલાપીએ પણ " એજ રીતિથી એટલે વર્ડ્સવર્થની રીતીને અનુસરીને " એ જાતનાં કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે. આશ્વમતા, ભરત, નિશ્વમંગળ, સારસી, વિજ્ઞાનો મૃગ, કન્યા અને કૌન્ય, રૂઢ ટેલીઓ, મહાત્મા ગણાસ, પડાડી આપુ, અરવરથ ગૃહિણી-એ સૌ આ પ્રતિનાં છે. હૃદય ત્રિપુરીને માગતો વચ્ચો ને મોટો મજુદો મથૂરીયું તો હૃદય નેદિ. આ ગદ્યા વિશે છૂટા છૂટા

વેચાર કરવો અહીં અશક્ય છે. ટૂંકમાં એ બધીજ આખ્યાયિકાઓમાં માત્ર વાર્તાઓજ નથી હોવાઈ પરંતુ દરેક કાવ્યરસના દ્વારા કવિએ ઉપદેશનો એક એક મહાગન્ય આપણા કાનમાં ફૂંક્યો છે. અને એમાં બીજું એક વિશેષ તત્ત્વ તો એ છે કે આ બધીજ કથાઓમાં કુદરતનું આજ્ઞાદેહીતાવરણ પથરાયું છે-એ બધાંજ ચિત્રોની પાછળ back ground કવિએ નિર્માણની રાખી છે. કલાપીનાં બીજાં કાવ્યોની પેઠે અહીં પણ કદચુરસના ઘેરા રંગ વપરાયા છે, એઓ લખે છે કે “લાંબી કવિતાઓ લખવી તેમાં કેળવણી ઘણી હોવી જોઈએ. એકજ રસનો પ્રવાહ ટકાવી રાખવો એ ઘણું મહત્ત્વનું છે” છતાં એમને આ બધાં લાંબાં કાવ્યોમાં, એકસરખી તો નહિ પરંતુ ઓછીવત્તી (કારણ કે સારસી, ત્રિજ્વલો મૃગ, પહાડી સાધુ, ચિદંબરગંગા ત્રિગેર કલાપીની કવિતા વિકાસનાં જુદાજુદાં પગથીયાં છે) અને એકંદરે ઘણી ફતેહ મળી છે; જો કે સ્વચ્છાત્મમાં એમને આ કાર્ય પોતાના સ્વભાવને પ્રતિકૂળ કે કંતો બહુ કઠીન લાગ્યું હતું. “સારસી, શેલડી અને વૃદ્ધેલીઓ એ ત્રણેમાં કાગડો દસેની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું અને તેવું બન્યું છે,” આમ ઉપર ઉતારેલા પત્રમાં વર્ડ્સવર્થ સાથેની સરખામણીમાં પોતાને અશક્ત પેદા થઈ હતી. છતાં જેમ જેમ એ દિશામાં વધુ વધુ પ્રયત્નો ચતા ગયા તેમ તેમ એમની કૃતિઓ વધુને વધુ સંપૂર્ણ બનતી ગઈ.

હવે બાકી રહ્યાં તે કાવ્યો ઘણાં છે તે ઘણું ખરું આત્મજક્તી છે. તેમાંનાં સારાં સારાં કાવ્યો કદાચ તેમને તપાસવાનો પણ અવકાશ નથી. તેથી એમનાં કેટલાક ખાસ વિષયો પર એણે થુંકણું છે તે આપણે જોઈએ.

જીવન-મૃત્યુ, આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, મનુષ્ય-કુદરત, દયા-કર્ણા, પિંડ-અક્ષાંડ એમ કલાપી કવિતાસંગીતના સખત સૂરો છે, પણ એ સૌમાં પ્રધાન સૂર તો પ્રેમનો-ધરકનોજ છે.

કવિ પ્રેમ વિનાનું જગત્ કદીજ શકતો નથી ને તેથી પૂછે છે:

હર્ષ થું જીવંતીમાં ને હર્ષ થું હોત મૃત્યુમાં

પ્રેમના રંગથી જો ના રંગાયું હોત વિશ્વ આ.

વળી પ્રેમનો પ્રભાવ સર્વજ છે, પ્રત્યુપરસથી સર્વ હૃદયો આદ્ર થયેલાં છે. પ્રેમની મીઠી હુંફ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી અને તેથીજ કલાપી ‘મરત’ કાવ્યમાં માનીતે પણ પ્રેમ કરવા કહે છે કારણ કે ખરો માની તો પ્રેમીજ છે. ને તેથીજ રવિ બાપુ પેઠે લાંગદારા આપણા કવિને મુકિત નથી પણ વિલાસદારાજ છે. બઢાલીપર એને મન લાગ સન્માસ પૂજ, પ્રભુ-સઘળું સમાઈ જાય છે એટલે પ્રિયા પ્રાપ્તિદારાજ પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઈ રહેશે એમ તે માને છે.

પ્રેમ વિનાનું જીવન અધાર છે એટલે પ્રેમ પુરો ચતાંજ જીવન પણ પુરું થશે-મૃત્યુ આવશે એમ કલાપી ઇચ્છે છે પ્રેમી આત્માઓના સાધુજ્ય વિશે કહે છે,

અહો સાચી પ્રીતિ, મધુર સ્વરના મેળ સરખી

અહોએ નિર્મેલાં, હૃદય યુગલોથી નીકળતી

અહીં જે કંઈ તે, સ્વર જરૂર ત્યાં કંઈ કરતા

વહે રેણું રેતાં, હમણું હમણાં એક સરખાં.

અમુક વ્યક્તિને અમુક વ્યક્તિ પરજ (પ્રથમ દૃષ્ટિએ કે પછી બીજી ત્રીજી દૃષ્ટિએ!) પ્રેમ હોવો છે તેવું કારણ શું? કલાપી કહે છે કે;

કલાપી અને હેનો કવિતા.

પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાંઈએ નથી,
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમીને લક્ષ્મીએ બધી.

વળી,

તુમ કારણ લાખ મ્હને ન રૂએ
નહિ કારણ પ્રેમ કદી સમજે.

જો કંઈયે કારણ સાથે પ્રેમને સંબંધ હોય તો તે અંતર સાથેજ છે, કારણ કે પ્રેમ કરવો એ બુદ્ધિનું કામજ નથી. કાંઈક અવર્ણનીય આંતર પ્રેમીથીજ પ્રેમ જન્મે છે.

પ્રેમ અને ધર્મ, પ્રીતિ અને નીતિ એ એકજ હોવાં જોઈએ. જો કે એ પરસ્પર વિરોધી જણાય છે તો પણ

શરમને પ્રીતિને તું દોરજે એક માર્ગમાં
ધર્મથી પ્રેમ જુદો ના, ફરજ એજ પ્રેમ છે.

તે આ બધું છતાંયે પ્રીતિનો પંથ કંઈ સહેલો નથી, ઘણાંયે કાંટાઓથી તે ભરપૂર છે. છતાં પણ સ્વર્ગના પરમ સુખ સૌન્દર્ય કરતાં પણ પ્રેમી હૃદયને મન પ્રેમનાં દુઃખોયે મીઠાં છે. તેથીજ પ્રેમની ખુમારી ને ખુતારીયે સહી લેવા જોઈ છે. પ્રેમમગીયે પથરાવણા કાંટાઓ અને ત્યાંથી લાગતા ભરડાઓ સહી લઈને પણ તે સરખિયુક્ત શુભાગને ઝાતી સરસું આંખવા જેવું છે. ને એ સદનશીલતા પણ સાચા પ્રેમીઓમાં તો હોય છેજ. વળી પ્રેમી આત્માઓને અધીનતા સહેવી પડે છે છતાં એ અધીનતા પણ તેમને મન મીઠી છે.

પણ છેવટે જેવો પ્રેમ કલાપી ધ્રુવે છે તે શોધી રહ્યા છે તેવો શુદ્ધ નિર્માળ ને નિસ્વાર્થી, આદર્શ પ્રેમ હોને જગતમાં જડતે નથી; કેંદ્ર નિરાશા ઉપર છે. 'આગિયા'ને નામનાં કાળપમાં આગિયાને હોંશોને કવિ કહે છે:—

આ પ્રેમ સંસારી તણો તુમ તેજ જેવો છે નહી

એ અમુને શું ઝેરનાં મિન્દુ ભર્યાં વિધિએ નથી ?

પ્રેમ ઘુતિ કેયે પણ પૃથ્વી પર હશે તો તે પક્ષીઓનાં માળામાં, ચકરા ચકરીના સ્તંભોમાં હશે. અહીં માનવીઓમાં તો એનાં દર્શન થતાં યુરેકન છે કારણ કે અહીંનો પ્રેમી તો 'પડાડ પડાણો' છે.

પ્રેમ હમેશાં શુદ્ધ જ હોય છે, મોહરહિત જ હોય છે એમ પણ કલાપી નથી આવતા:—

એહો ! મોહ જ મોહનું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ ક્યાં ?

આંહી બીજ વસાય છે વિધવને સૌ રચાનમાં મોહનાં.

આમ કલાપીને પ્રેમભાવનાને અંતે કંઈક નેરાસ જ છે.

'હવે કલાપીની કુદરત તરફની દૃષ્ટિ આંખે અચ્છાદીએ.

આર્પાવર્ત એટલે કુદરતની લીલાના નિત્ય વૃત્ત્યનો દેવ વડાસો દેશ, આર્પાવર્ત એટલે સૃષ્ટિ શોભાથી નિતરતું નન્દનવન ને આર્પાવર્ત એટલે બીજું તો બધું ધણુંયે પણ અત્યારના આપણા ઉપયોગ માટે-પૃથ્વીનાં મધુર સંગીતનો રસિક ને રમણીય દેશ. કવિ નંદાનાલાલ કહે છે તેમ.

પ્રયુએ સરજી સૃષ્ટિ ને વેતી રચાન રચાનમાં

અનોખી પરનું એક, સખ્ય મંચે રચાન આ.

એ સંગ્રહસ્થાનમાં—એ આર્યાવર્તમાં જન્મ લેનાર કવિ માતા કુદરતને ખોળે ઉછર્યો ન હોય એ કેમ બને? ને કુદરતનો બાળક રહ્યો એટલે કુદરતનાં ગાન ન ગાયાં હોય એ પણ કેમ બને? ને એ બને તો પછી આર્યાવર્ત રહેને કવિ તરીકે કેમ સ્વીકારે? એટલે કુદરતના રસીયા કવિ કલાપીને કુદરત પ્રત્યે અનહદ અનુગમ તો હતો જ. તે રહેતા કાચોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે એમણે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો હતો; ને ત્યાં એમના ગ્રીષ્મ લગ્ન થયાં. પરંતુ તે કામ રમા કે શોભતા નહોતી; તે તો મધ્યેથી વનવસન્ત હતી—કાશ્મીરની સદાયોવના નિસર્ગ હતી. એ કે કુદરતની અપૂર્વ શોભા અને લીલાના સંસ્કાર, બીજ રૂપે તો એમનામાં શરૂઆતથીજ હતા પણ કાશ્મીરના પ્રવાસે—સ્વર્ગનાં તે સુંદર સ્વપ્નાએ એ બીજને પાણી સીંચી પોષ્ય અને પરિણામે આપણે કલાપીને કુદરત પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ નિરખીએ છીએ. કાશ્મીર માટે એમને વ્હાલ ઉપજ્યું તે રહેના નૈમર્ગિક સૌન્દર્યને લીધેજ ને તેથીજ ‘પાન્ય પ’પીકું’ નામનાં એમનાં એક કાવ્યમાં એમણે લખ્યું:—

એ તે કાશ્મીર દેશના મધુરવા મીઠા જડા આવશે
વ્હાલા પાન્ય તહીં જરી વિરમજે એ દેશ વ્હાલે મળે.

ને તેથીજ કાશ્મીર છોડતાં એમને દુઃખ થયું હતું:—

“કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, દાળાં અને નવરંગી વાદળાં તે તો હવે ગયાં! હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે સુખ ખેલ્યું, હવે તે આનંદ ગયો, તે ખૂબી સ્વપ્નાંજ જોવાની! તે પક્ષીઓનાં મધુર ગાન તો હવે માત્ર નિદ્રામાંજ કાને પડશે! જેલમ નહીની. તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાં સંભળાશે, સ્વપ્નામાંજ હવે તે ડાહલેક, તે તપ્પને સુષેમાન, તે બુલ્લર લેક, તે નદીનાળાં, તે શળકૂત્ર અને તે વનસ્પતી દર્શન રશે!—રેવું તો પણ શું?”

આ કુદરતની અસર ફાણજીવી તો નહોતીજ. આમ ધડીધડીએ તે વીતેલાં સ્વપ્નનાં સ્મરણો ઉભરી આવે છે ને પ્રભુની લીલા વિષે કવિ ગૂઢ ચિન્તનોમાં ઉતરી પડે છે ને લખે છે:

પ્રિયે દોરાઈ છું કુદરત મને જ્યાં લઈ જતી
અને શીખું પાઠો કુદરત મને જે શિખવતી
અરે એ માતા છે, બગિની મુજકે શાન્ત સુખ છે
નવાં કાર્યો પ્રેરી મુજ હૃદયનો અગ્નિ છુપવે.

✓ મનુષ્ય જ્યારે પ્રકૃતિની વિશ્લેષ વર્તન કરે છે અને તેમાં જ્યારે સમ્યક્તા માને છે ત્યારે એનાં દિલને દર્દ થાય છે. વળી Shakespeare ની માફક *tongues in trees, books in brooks* અને *Sermons in everything* કલાપી જોઈ શકે છે:—

ઘડી છોડી દેને, ઘડમથલ ત્હારા જગતની
જરા જા આજે તો, નિરજન મહા જગલમહીં
તરૂં પક્ષીમાંથી, જરૂર મળશે કાંઈ કીમીયા
જશે અન્ધારો આ, તુજ હૃદયનો ત્યાં ચિહ્નરતાં

કલાપીને વર્ડ્સવર્થ વાંચવાનો ઘણેજ શોખ હતો ને તેથી તેની અસર એના પર ઘણી થઈ છે. એના, વિચારોમાં અને વર્ડ્સવર્થના વિચારોમાં ઘણી જગ્યાએ આપણને સમ્યક્તા છે.

છતાં-એ ગદ્ય છતાંએ વર્ણનમાં મુખ્યતઃ કુદરતનો કવિ રહ્યો અને કલાપી પ્રિયાનો. કલાપીની કવિતામાં કુદરત બહિત છે પણ તેથી એ પ્રખરતર બહિત એની સતમની છે. તેથી કુદરતની પ્રાપ્તિ પણ પ્રિયાપ્રાપ્તિ હાસલ થઈ રહેશે એમ તે માને છે.

પ્રિયાને પામતાં કુદરત બધી પામીશ નહી

જહી દિ પ્રાપ્તિ; તહીં મુખ, તહીં મહેર હરીની.

કલાપી કુદરત પ્રેમી રહ્યો એટલે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ એના હૃદયમાં વિકાસ પામ્યો. એની નિર્મળપ્રીતિએ એને ભૂતદયા શિખરી ને એનો આત્મા દયામીનો બન્યો. દર્દ સાંભળતાં એનું દીસ દ્રવી હો છે ને દર્દ કહેતાં પણ એમજ બને છે. પરુપક્ષીઓ પ્રત્યે પણ એજ દયાભાવ છે. 'શિકારી' નામનાં ન્હાનાં છતાં સર્વોત્તમ, અપૂર્વ ને અદ્વિતીય કાવ્યરત્નમાં કવિ હેમનો યોગ્ય અચાવ કરે છે. એનું હૃદય "ગિયારૂં મીથુનું હૈયું છે" એટલે જરા સંરખાયે ફાળ રૂપી તાપના સંસર્ગમાં આવતાં તે પીમગવા માંડે છે.

આપણે કલાપીની ગરબો જોઈ, તેની પદ્યમય આખ્યાયિકાઓ વિષે વિચાર કર્યો અને એના જે મુખ્ય વિષયો-પ્રેમ અને કુદરત વિષે એના વિચારો તપાસ્યા, એના ખાદીના કેટલાક વિષયો (મનુષ્ય, જીવન, મૃત્યુ, પિંડ-અશ્વઠ) વિષે લખણ રચણ સંક્રામને લીધે અચકચ છે. વળી કલાપીએ તા. ૧૮-૧૯-૨૦ ને દિવસે "ગોદેન હમીરજી" નામનું લાંબુ કાવ્ય અનાવવાનો વિચાર કરેલો અને ત્યાર પછી લખવા પણ માંડેલું પણ ત્રણ ચાર સર્ગો લખાયા પછી એમનું મૃત્યુ થયું અને આપણા કમનસીબે તે કાવ્ય આજ સુધી અધૂરું જ રહ્યું છે. એ કાવ્ય વિશે પણ અહીં કંઈ લખણ બની શક્યું નથી. અમે આપણે એની કવિતાની એકદર કિંમત કેટલી છે તેની કંઈક ઘુમના કરીએ.

કેટલાંક કાવ્યો એવાં હોય છે કે આપણને એકે વાર વાંચવાં ન મળે-અર્થથીજ હેમને પડતાં મુકવાં પડે (જે કે એથી કલ્પ હિસાબી કરિને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે ખરો) ને કેટલાંક કાવ્યો એવાં પૂર્ણ હોય છે કે જ પહેલીવાર હાંસથી વંચાય પણ ત્યાર પછી હેમમાંથી નવીનતા આપણને હડી ગયેલી જાણે. પણ એવાં તો કેમકેળ વિષયશીતિત કાવ્યસુખનો હોય છે કે જેને વાંચીવાંચીને મોટે દરી નાંખીએ તોયે 'જતિ પર્વ રસોદયઃ' સમાન તે આપણને નિત્ય નવીન ને રમણીય લાગે. આ હેત્વા પ્રકારનાં કાવ્યોમાં આપણે નિર્ભય પણ કલાપીનાં કાવ્યોની ગજુનાં કરી શકીએ.

કલાપી વિશેની એક સમ્મામાં મહારા ગિર રા. મનુભાઈ ત્રિવેદીએ એક વેળા કહ્યું હતું કે મહત્તે કલાપી ગદ્ય ગમે છે. એ ખીલ લખાને પણ એમજ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે અમને કલાપી ગદ્ય ગમે છે. કલાપીની કવિતા એટલી લોકપ્રિય છે તેટલીજ વિદ્વંસોગ્ય પણ છે. ત્યારે આ લોકપ્રિયતાના, આ વિદ્વંસોગ્યનાં કારણો કયાં ?

A poet is born not made-એ અંગ્રેજ વાક્યનું સુન્દરતામાં ઘણું ભાષાંતર આ પ્રમાણે થાય છે 'કવિ જન્મે છે; તેને બનાવી શકાતો નથી.' સાયન્સ અને મશીનરીના આ યુગમાં સર્વ કંઈ બનાવી શકાય છે. કૃત્રિમ માણસ બનાવી તેમાં જીવ સુકવાની-કોઈ સાયન્સીસ્ટ વાતો કરે તોપણ આપણે તેને હસી કાઢી શકીએ એવી સ્થિતિમાં નથી. તો પછી કવિતા જેવી પરચુર: કૃત્રિમ પણ આપણે 'પણપણ' સુન્દર બનાવી 'વરતું' માણસ કૃત્રિમપણે બનાવી શકે,

ઉપગમી શકે એમાં શી નવાઈ? છતાં નૈસર્ગિક કવિતા તે નૈસર્ગિક અને 'કૃત્રિમ' તે કૃત્રિમજ. કલાપીની કવિતાનો પહેલો અને સવિશેષ ગુણ તે તેમાં કૃત્રિમતાનો અભાવ. દરેક કાવ્યો હૃદય-માંથી સોસરાંજ ચાલ્યાં આવે છે, કલાપી એક પત્રમાં કહે છે " કવિતા કરવાનું" મને સોભાઈ અને જે રસનું કાવ્ય હોય તે રસમયજ મહાર હૃદય હોય તો રજ લીટી પાંચ મીનીટનું કામ. અને તેના વેગ વિના હું કવિતા કરતોજ નથી. " એમની કવિતા વાંચતી વખતે આપણને પણ લાગે છે કે ખરે આ અક્ષરશઃ સાચુંજ છે છતાં શીઘ્ર કવિઓની કૃત્રિમતા તો એમનામાં નથીજ. શીઘ્ર કવિઓને તો એ કવિજ કહેતા નથી.

કેકારવમાં જે ખીછ વિશેષતા છે તે તેની Unconventionally અરઠીપણતા. પ્રેમરસમાં તરબોળ થયેલા એ માનવ કવિને જગતમાં કોઈની પરવા નથી. સામાજિક બંધનોથી કે સમાજનાં conventions થી એ એનાં હરનાં ઉંઠાઉંઠાણુમાંનાં હૃદય ભાવો જરા સરખાવે દબાવા દેતા નથી. ખીમ કવિઓમાં બને છે તેમ અહીં જુદી, લાગણી અને અંતરોર્મિ પર સ્વાર થઈને નથી બેસતી. જે પોતાના હૃદયને લાગ્યું છે તેજ એણે ગાયું છે. જગત શું કહેશે? સમાજ શું વિચારશે? કોકો શું ધારશે? મીત્રો શી સંકા કરશે? સાક્ષરોને એ કેમ લાગશે? સાહિત્યના પોલિસો (એટલે ટીકાકારો. એમને ૧૦ રજુછતરામમાંજ સાહિત્યના પોલિસો કલા છે) તે શો અભિપ્રાય આપશે? એમાંથી કોઈપણ વાતની એને દરકાર નથી; એટલે એની કવિતામાં સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો છે. બહારના કોઈપણ કારણથી અંતરના પવિત્ર કાવ્યધ્વનિને એને રોકી, રૂધી કે શુ'ગળાવી નાંખવો નથી પડ્યો. અવિરત ને અવિચ્છિન્ન કાવ્યધારા નિરંતર એના હૃદયકુવારા-માંથી ફક્ત કરે છે તેનું કારણ પણ એજ.

એનો ત્રીજો ગુણ તે એના હૃદયના ઉમંગ-કલાપીની કવિતામાં ભારોભાર લાગણીઓનું પુર બધું છે. આજે એક તો કાલે ખીછ, અત્યારે આ તો ધડી પડી પેલી, એમ 'હમિં ઉપડતાં ને પડતાં' કલાપી કવિતાનો વ્હેજો ઉઝાળા મારતોજ વહો જાય છે, જીવનની પ્રત્યેક લઢરીએ ડોલાયમાન યતાં, જીવનને કાંઠે ઉમા રહી, ધડી હસતાં તો ધડીક રડતાં કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. લગભગ ગદ્યાંજ કાવ્યો પોતાના સ્વતંત્રમતનાં છે. હૃદયનો ભાવ એ બધામાંજ એણે રડ્યો છે. એની થોડીકજ લીટીઓ વાંચતા વાંચકને કવિ પ્રત્યે સમભાવ sympathy ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે પોતાની કવિતામાં એણે પોતાનાં હાર્દિક દુઃખ ને દર્દો રડ્યાં છે. Shelley કહે છે.

Our sweetest songs are those

That tell us of saddest thoughts.

આ કાવ્યો પણ આપણને હૃદયનાં રૂધીરથી ટપકતાં લાગે છે. દિલના રંગથી ચિત્ર ચિતરનાર ચિત્રકારની પેઠે એનાં કાવ્યો એણે દેવું નિચોવી મહી કલ્પનાની કલમ બોળી રૂધીર રાતા અક્ષરોએ લખ્યાં છે. આખીયે એમની કેકારવની કાવ્યમાળામાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી આજ દુઃખ, દર્દભરી, સોધી ને સંયોગ વાણીમાં-ગવાઈ છે અને એનો વાંચક પણ જો સમાનભાવી નીકળ્યો તો તો પછી—

બને છે દર્દ કંઈ જોઈએ દર્દને દર્દી લાખતાં

ભાગી કે દર્દમાં યાતાં પોતાનું દર્દ જાય છે.

કલાપી લખે છે ' મહાર હૃદયઃ કરુણાનું બન્ધુ છે ' ને એ ખરું છે કે એમની કવિતામાં કરુણા વિશેષ પ્રમાણમાં છે. બીજે એક ટેકાણે એ લખે છે :

“ પ્રેમીના હુઃખની પરાકાષ્ટા છે. અરેરે ! જેના મગજમાં કાંઈ પણ કાવ્યશક્તિ. હશે તે બધાંજ હુઃખી હશે ? રડતો શેડી, રડતો કિટમ, રડતો ડેરી, રડતો મૂર બધાંજ રડતા ? બિચારાનાં કષ્ટનાનાં પ્રેમી તેઓને સ્વર્ગમાં પણ નહિ લાધે ? હું તો એમ માનું છું કે ' પ્રેમ ' એટલે ' રડવું ' જ છે. પ્રેમી મળતાં નથી અને મળે છે તો તુરંત એક પાંખ વૂટી જાય છે. કવિઓનાં પ્રેમી તરૂંથી, દુનિયાનાં પ્રેમી-સાચાં પ્રેમી-ગરદ દગ્ગિ કરે તો ત્યાં પણ તેજ-બિચારો ત્રિપાશી-બિચારો દાંભરાજ ! ” અને આપણે કોમ્પેરીયું ' બિચારો કલાપી '.

એનો ચોથો એક ગુણ તે એનાં કંઠરતાનાં વર્ણનો. એની કવિતામાં વહેતા બીજા રસોથી જ્યારે જ્યારે વાંચકની આંખ યાદવા આવે છે ત્યારે ત્યારે આનાં નિર્સર્ગ ચિત્રો વચમાં વચમાં અહીં તહીં આવી રહેના યાક ઊનારી લે છે ને વાંચક પાછો તાલ્લે થઈ આગળ વધે. જય છે.

એને પાંચમો ગુણ એ છે કે એને પ્રેરણા પુસ્તકોમાંથી નથી શોધવી પડી પણ જીવનના અનુભવોમાંથી મળી છે. તેથી વાંચકોને લાગે છે કે પોતે જે કવિતા વાંચે છે તે પુસ્તકપદ પડિતોની નથી પણ જીવન જીવનાર મનુષ્યની, પોતામાંનાંજ એકની છે.

એનો છઠો ગુણ તે એની ભાષાની સાદાઈ. હું ' ધાર ' છું કે કલાપીની ભાષા અપરી છે. ન સમજાય એવી છે, કિલ્લ છે એમ તો મોઢાંજે નહિ કહે હા કેટલીક જગ્યાએ સંસ્કૃત ને ફારસી શબ્દો વાપર્યાં છે ખરા પરંતુ તેહનું જ્ઞાન તો દરેક સંસ્કારી વાંચકમાં આવશ્યક છે. વળી આપણા નરસિંહરાવ જેવા સંસ્કૃતના સાહ્યો દારસી તરફ અણગમે. ખતાવે અને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા ફારસીના મુનશીઓ સંસ્કૃતથી ભડકે એ સ્થિતિ પણ હવે અટકતી નેહએ. જાનેની યોગ્ય ને ખરા જોગી લેવા દેવડ થવી જુદી છે : તોયે કલાપીની ભાષા સરળ ને સાદી છતાં બળવાન ને લાલિત્યથી ભરપૂર છે. કવિ અથવા લેખક પોતાના વિષય સાથે એક થઈ લાલિત્ય અનુભવે છે ત્યારે જેવી નેહએ છે તેવી ભાષા રહેને મળીજ રહે છે. જ્યાં જ્યાં, જે જે ભાવ કલાપીએ આજેખ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવને અનુકૂળ બાજુ કલાપીને જડીજ આવી છે. એટલે સુગંધથી બાજુનાં અંધર અંધુક પ્રાણમાં જુલો નથી, પુરતા શબ્દો નથી. એમ કહેવું એ નિર્ચયજ છે. લેખક અથવા કવિને ભાષાની જેટલી ન્યૂનતા લાગે-નકી માનતો કે તેટલી તેના વિચારોની દરિદ્રતા ! ગાંધીજીને આપણે સરસમાં સરસ વિચારો રહેલામાં રહેલી ને છતાં સખળ, વૃદ્ધસાદાર ભાષામાં વ્યક્ત કરતા ઘણીયે વાર સાંભળ્યા છે. ને એ તો સત્યજ છે કે ભાષાના અનદદ અલંકારોમાં રૂબેરૂ કાવ્યનો સર્વ એક આત્મા પણ રૂંધાય છે. એ સ્થિતિ કાદમ્બરીની છે અને એજ સ્થિતિ કાદમ્બરીકારના આપણા ગુજર વંશવારસોના સાક્ષરત્રિય કાળોની છે. આજ સત્ય સાદાઈના પરમભક્ત નિર્સર્ગ રાજર્જવ વર્ધિર્ધને સચ્ચું ને તેજુ Theory of poetic diction શોધી : ને કવિ કલશિરોમણી શ્રી રવીન્દ્રનાથે પણ લખ્યું : My song has put off her adornments. She has no pride of dress and decorations.

એક લેખકે એક રચને લખ્યું છે કે લામણીના ગગમાં કલાપી એવો તો પસંદજ જાય

છે કે એ શું લખે છે, એની ભાષા શું છે તેવું એને જ્ઞાનજ ન હોય એમ મને દેટલીકવાર લાગે છે, દાખલા તરીકે:—

અદલ દનસાદની ગાદી, ખુદાની ત્યાં ચડી જઈ પછી આદા! અદાદાહા! અહોહોહો હું પરવાર્યો.

જાણે કેમ મિત્રની સાથે બેઘડી વાતો દરજા બેડો, વિગેરે.

‘શું લખે છે તેવું એને જ્ઞાનજ નથી’—વળી એ જ્ઞાનજ હોય તો પછી લખનાર કવિ જ્ઞાનો કે ને કવિને શું એમ કહેશે કે તારા હૃદયમન્યતાના અમૃત નવનીતને ભેગે તારી ભાષાની કુદ્ર ભુલો ને વૃત્તાના કુદ્વક નિયમો તું ખાળ! જ્યાં હૃદયનું (શબ્દોમાં નહિ પરંતુ સત્ય પરિસ્થિતિમાં) મન્યન થાય ને ભાષાને અલંકારી નિર્ભજ કરે. ખળખળ કરતો વલ્લો જય ત્યાં ભાષાના કુદ્વક નિયમો તુર-વૃત્તભંગ, ચતિભંગ કે એવોજ કોઈ ખીજે ભંગ થાય ત્હેની દરજાર કવિ-હૃદયને નથી. આરે જ્યાં હૃદયમંગજ સહચી પ્રગળ હોય ત્યાં એને ખીજ ભંગોની શી પરવા? પછી ભલે ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને વેદાદરણીઓ ખુણખાચરેથી બુલ્યો, તૂટીઓ અને મંગો શોધી શોધી કવિને નિન્દે. કવિને ત્હેની દરજાર નથી ને નથી ત્હેના સહૃદય રસમસ્તાન વાંચકોને.

એની સાતમી વિશેષતા તે પ્રમાણમાં મજબૂતાજ વર્ત અને હોદોની પસંદગી/જ્યારે કાવ્યોના રાગોજ અપરિચિત હોય છે ત્યારે તે વાંચકાનું આપણને મન નથી થતું. પણ કલાપીએ તો વસંતતિલકા, શિખરિણી, મંદાકાન્તા, ઉપખતિ, ચાઈલ, અતુષ્ટપ વિગેરે જાણીતા વૃત્તોજ પસંદ કર્યા છે, પીલુ જેવો રાગ વપરાયો છે ખરો પણ ‘પ્રેમીની આશિષ’ જેવી કોઈક જાણીતા સંક્ષિપ્તતા, સંયોગતા, અર્થગંજીરતા, અર્થગર્ભતા અને એ ખલું છતાંએ સરળતાને સહજતાં તો કલાપીના અતુષ્ટપોમાંજ છે. ન્હાનાલાલના અપવાદ સિવાય એ ન્હાના ખાળકને ખીજ કોઈએ કલાપીના જેટલું કેળવી ખીલવી ને પોષ્યું નથી. વ્યાખ્યાત્મક એ બખ્ખે લીલીના કલાપીના અતુષ્ટપો એટલા તો લેહકપિય ને આકર્ષક ચપ્પ પડ્યા છે કે આપણે ત્હેમને નવલ-કથાઓમાં, ટૂંકી વાર્તાઓમાં કે લેખોમાં દેરેર અવતરણું તરીકે વપરાયલાં જોઈએ છીએ. એ એમના અતુષ્ટપો પર અમરતાની છાપ છે. સુજરાત ત્હેમને કહી પણ બૂલી શકે એમ નથી. વળી એમના મંદાકાન્તાઓમાં જે દર્દ છે તે પણ ખીજે કયાંય જડે એમ નથી. ને એમણે લખેલાં આસરે ત્રીસેક અંજનિગીતોમાં પણ ‘એની એ આંસુની ધારા’ છે.

કેકારજીમાંના પ્કાડી સાધુ, પ્રેમ અને મૃત્યુ, રસેચ્છ, કુદરત અને મનુષ્ય વિગેરે કેટલાંક કાવ્યો ભાષાન્તરો છે. છતાં તે સુદાં આપણને કહેવામાં ન આવે અથવા આપણે મૂળ વાંચ્યાં ન હોય તો જાણી ન શકીએ કે તે ભાષાન્તર છે. એમાં સુંદર ને સહજ તે બન્યાં છે. ભાષાન્તર શી-રીતે કરવાં તે વિશે એઓ લખે છે અગ્રેજ કોઈપણ કવિના વિચારો લખ કાઢ્ય કરતાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલુંજ કે તે કાવ્યનું તેના ઉંડા હૃદયધ્વનિનું યુર અવલોકન કરી તેમાં તનમય બની તેના ખાતાળનો નાદ સમજી, તેને ખીલવવું, તેને વધારે ગસિક-વધારે રપટ કરવું” ને એમ કરવું એ કેમ સાધારણ વાત નથી. એક સાચો કવિજ એ કરી શકે અને તેથીજ ત્હેને પ્રોતાના ભાષાન્તરોમાં આવો અદ્વિતીય ને અનન્ય જય મળ્યો છે.

અગ્રેજી અભિશંકર કાન્ત કહે છે તેમ “કલાપીના કેકારવમાં મધુરતા છે, મૃદુતા છે, ઉદારતા છે. ‘કયા છે’ અને સુજરાતી Golden Treasury ના Palgrave ના હિંમતલાલ અંગરીઆ

કહે છે તેમ “ કવિતામાં જોષ્ટતી કામગતાની તથા સંરગતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી કલાપી, કેકારવના પદ્યા સર્વ રસીકના કાનમાં ધૂમતા રાખી અનંતતામાં મળી ગયો છે.” દૂંદમાં કહીએ તો માનવ હૃદયનો પડો પાડતો કલાપીનો કેકારવ તો આજે શુભરાતની અંશુભાલી રેનેહડીતા છે.

આ બધું છતાં કલાપીની કવિતામાં દોષો નથી જણાયા એમ નથી. મીઠા રાખ્દોની રચનાની ખામી, એને કવિ કરતાં રેનેહી કહેવો વધુ ઉચિત છે, સર્વાનુભવ રસિકતાની ઉણપ, વીરરસનો અભાવ, કલા વરતની ન્યૂનતા આવા આવા ઘણા દોષો કલાપી છે પણ તે ઉપરાંત એક મોટો દોષ તો એ કલાપી છે કે એની કવિતા અનીતિ શીખરે છે. જે એ સત્ય હોય તો તો અવિધ્યમાં શુભરાત પ્રજાએ કેકારવને વિસારે મુકવો પડે ને અસત્ય કરે તો ગરવી શુભરાતના એક અંશુભાલા રતન તરીકે ત્હેના સર્વશ્રેષ્ઠ આભુષણોમાં અતિ ઉચી પંક્તિએ વિરાજે. આ બધા દોષો વિશે વિસ્તારથી લખવા માટે ઘણી જગ્યા જોઈએ જે અત્યારે આપણી પાસે નથી એટલે દૂંદમાં છેલ્લા આરોપ વિશે એટલું જ કહીશ કે આતું-કલાપીના જેવું-પવિત્ર, નિર્મળ ને આત્માપૂજક હૃદય પાપી ક્યાંથી હોય? જેને વિચારો સંસારના કે સમાજના નથી પણ આત્મા અને પ્રભુના છે તે કલંકિત ક્યાંથી હોય? કૃષ્ણ ખોડખદ તો જેના ગિરાદર છે તે પાપી શી રીતે સંભવે? તરસિંહ, મીંસં વિગેરે કલાપીના કાદલામાંનો જે મુસાફર છે ત્હેની કવિતા અનીતિ કેમ શિખવે? શુભરાતના સમર્થ નવલકથાકાર ને સંસારની કીલકુલી સમજનાર ને સમજાવનાર રાજેશ્વરી કનૈયાલાલ કુનશી કહે છે કે “ કલંકિત શી વસ્તુ કરે? જે કાવ્ય કલંકિત કરે, રસ કલંકિત કરે, જ્યોત્સ્નાનું અમૃત કલંકિત કરે-કાલે કહેશે કે પ્રેમ કલંકિત કરે તો એ કલંકિત છત્રને શું ખોડું”. એક કીલકારે કહ્યું છે તેમ અવિધ્યમાં સમય એવો આવશે જ્યારે જગતનો જાણુ યશો કે કલાપી તો સમાજનો ઉદારક હતો, સંસારમાં પવિત્રતાનો પ્રકાશ પાડનાર martyr હતો-વીર હૃદય હતો. જગતની દૃષ્ટિએ કલાપીનું વર્તન ને એની કવિતા અનીતિમય છે કારણ કે જગત દેહી દૃષ્ટિવાળું છે. જગતને મન એ પાપ છે કારણ કે જગત પાપી છે.

✓ કલાપી! કલાપી!! તું વધુ જીએ હોત! ત્હારામાં લાગણી, કળા, કલ્પના એ બધું તો હતુંજ પણ તું વધુ જીએ હોત તો જે બારે ચિંતન ત્હારા સંવાદોમાં ને ત્હારા ધર્મ વિચારોમાં છે તે વધુ ને વધુ ઝામત; ત્હારી કવિતા ગંભીર જાણેએ રંગાત; ત્હેમા ઉડું તાવગાન ઉતરત; ત્હારો કવિતા કલાપ પૂર્વે કલાએ વિસ્તરત. ‘આપની યાદો’ જેને ગાંધીજી પણ Cardinal Newman નાં Lead kindly Lightની પેઠે ફનિયાના સર્વોત્તમ ભક્તિકાવ્યોમાંનું એક ગણે છે, તેમાં અનેક કાવ્યો તું રચી શકત! હમારો રોહી-કવિ ઉપરાંત તું કવિ-પયગમ્બર થાત; હમારો કીટ્સ, પ્યારસન ને શેલિ ઉપરાંત તું વિશ્વાનંદી વર્ડઝવર્થ અતત; અમારાં સાહિત્ય પર ત્હારી શી સુન્દર અસર થાત!-કલાપી! તું વધુ જીએ હોત!.

—પણ એ might have beenનાં અનુપયા પ્રદેશો ખેડવામાં શો લાભ? Heard melodies are sweet
But those unheard are sweeter still.

તેના શરીર ઉપર જાણાતી સાદાઈની મદતથી હું પણ આડંબરી વિવેક વિસરી ગયો. તરત મહેં કહ્યું:

“ બહેન, ઉભાં રહો હું સામાં રેસ્ટોરામાં જોઈ આવું. ”...જહાર ઘેઘમાર વરસતા વર્ષાદ તરફ નજર કરી ત્હેણે મ્હારી સામું જોયું. હું સમજ્યો. “ કે’ નહિ “મહેં” કહ્યું, “ તેમાં શું. ”

ઉતાવળે તેના પતિના પોષાકની, દેખાવની માહિતી લઈ વોટરપુક કોટ ઓડોળે હું સામે રેસ્ટોરા તરફ દોડ્યો. મહેં ત્યાં ઘણી તપાસ કરી, રેસ્ટોરાઓમાં, તેની આગળપાછળ ગમે હું દોડી જઈશ, લપાકને ખૂણે ઉભા રહેલા પોલીસને પૂછી જોયું પણ ક્યાંયે કમળાના પતિનો પતો ન મળ્યો. નિરાશ થઈ હું પાછો આવ્યો. આંધેથી મ્હને જોઈ તે બોલી ઉઠી: “ જડયા ? ”

પરીક્ષામાં પહેલા આવવાની આશા રાખનાર વિદ્યાર્થીને તેના નાપાસ થયાંના સમાચાર આપવા, કોઈ વૃદ્ધને તેના એકના એક પુત્રના અચિંતબ્યા મગ્નના સમાચાર આપવા, કોઈ જગતજ્ઞેતા થવાની અભિલાષા રાખનાર સમ્રાટને લડાઈમાં હેતી હાર થયાંના સમાચાર આપવા એ બધું મ્હારે માથે આવી પડેલા કામથી રહેલું હતું. મ્હારાથી મ્હારી સામે ઉમેલી બાકુળ, ચિંતાતુર યુવતિના સાદા પ્રશ્નનો અતિ સાદો ઉત્તર અપાગો નહિ. “ ક્યાં કરે તેમ મહેં” કયું; “ ને’ વોટર પુક ઉતારવામાં પડ્યો હોય” તેમ મૂંઝો રહ્યો. તે સમજી ગઈ, ગદગદ કરે ત્હેણે કહ્યું: “ હે’ એ ક્યાં ગયા હશે ? ”

મહેં તેની સામું ન જોયું. હું જાણતો હતો કે તેની આંખોમાં, આકાશથી પડી રહેલા વર્ષાદ કરતાં વધારે વેગવાળી જળધારાઓ વહેતી હશે. નહિ દેખાતી દિશાઓમાંથી જાણે કે’ સંદેશો આવતો હોય તેમ તે બાજુ મ્હો રાખી; મ્હારા સગા ભાઈ સંબંધી કહેતો હોય તેટલા સહય ભાવથી મહેં કહ્યું: “ બહેન, ત્હમે મુંઝાશે નહિ, ભાઈ હમણાં આવી પહોંચશે. ”

ત્હેણે કહ્યું: “ પણ મ્હને આમ મૂંઝીને તો એ અધધડી પણ ન જાય, ”

હું મુંઝાશે તે બાપડીની વાત ખરી હતી; પણ હું શું કરું? અંતે તેને શાંત પાડવાનો મ્હને એક વિચાર સૂઝ્યો. મેં કહ્યું: “ બહેન, ત્હમે મુંઝાઓ છો શા સારું? આપણે ચોડીકવાર રાહ જોશું, તેટલામાં ભાઈ આવી નહિ પહોંચે તો હું ત્હમને ત્હમારે ઘેર ચૂરી આવીશ. ત્હમે ક્યાં રહો છો ? ”

મ્હારા જવાબથી તે એકદમ મુંઝાઈ ગઈ ત્હેણે જેમ તેમ કહ્યું: “ ત્હમે શું કહ્યો છો ? ”

મ્હને આશ્ચર્ય થયું. “ હું એમ પૂછું છું કે ત્હમારું ઘર ક્યાં આવ્યું ? ”

તે રડી પડી. હું મુંઝાતો ઉભો રહ્યો. તે મ્હારી વડુ હોત તો દીવાઓના જગજગટમાં પણ તેને હું મ્હારા હૃદયે આંધત; તે મ્હારી બહેન હોત તો મ્હારું હૈયે’ ત્હેનું માથું મૂકી તેનાં આંસુ લૂછત; તે મ્હારા મિત્રની વડુ હોત તો પણ તેને આશ્વાસન આપવા હું પ્રયત્ન કરત... પણ એક પરાયી-ઓને હું બીજું શું કહું? મ્હને ખીંક લાગી કે કોઈ અમને જોશે તો ચિના કારણે હું આશ્વતમાં આવી પડીશ! તે કેમ રડતી હતી? મ્હને વિચાર આવ્યો, શું મહેં ત્હેનું હૃદય હુભાય એવો સત્તાલ પૂછ્યો હતો? કે પછી તેને કે’ સ્મરણાં આવ્યાં હતાં? મ્હને કે’ જ સમજાયું નહિ. એક વાર એમ પણ વિચાર આવ્યો કે મ્હને ફસાવવા કોઈ નીચ લોકોની આ યુક્તિ તો નહિ હોય? મહેં એવી વાતો ઘણીવાર સાંભળી હતી. તરત મહેં કમળાના મ્હોં સામું

જેયું, પણ તે જોઈ મહેને મહારી જાત માટે વિકદાર થયો-સાંમ અતી. હેતું મ્હોં એટલું સુન્દર, સરસ અને પવિત્ર હતું.

મહારી અવજામણુ વધતા માંડી. મહેને રયું કે એ બાપડી એટલી હોઈ ગમરાતી હતો. હિમત કરી મ્હેં ધીરથી પૂછ્યું: “પણ જ્હેન, ત્હમે રડો જો શા સાર? બાપ આબ્યા નહિ પણ એમાં રડના જેવું શું છે? જ્યાં હતો ત્યાંથી ઘેર આવી પહેંચશે. ચાલો હું ત્હમને ઘેર મૂકી આવું.”

“પણ...પણ...” હેજે કહ્યું “અમારું ઘર ક્યાં છે તેની મહેને ખબર નથી.” પહેલાં તો મહેને એના બોલવાનો અર્થ સમજાવો નહિ મ્હેં પૂછ્યું: “એટલે?”

હેજે રડતાં રડતાં કહ્યું: “હું તો મહારે પીયરથી આજે રડવારજ મુજબ આવી.”

મહેં ઉતાવળે કહ્યું: “હા, પણ તેમાં શું થયું? મહેને મુંઝાણની મધી જમ્યાઓ ખબર છે.” હું બોલતાં બોલ્યો પણ તરત મહેને વિચાર આવ્યો કે કદાચ અધારામાં, અબપુલા સાથે એટલી આવતાં એ પીયારી બીટી હતો. હું વિચારમાં પડ્યો. તે મહારા સામું જોઈ રહી. ડાહ્યુ જાણે કેમ અચાનક તે આખો લોઈ રસમ રસે બોલી: “બાપ!” સ્ત્રીયો ખરેખર અદ્યુત કૃતિ છે. પણ પહેલાં ચોધાર આંસુએ રોવાર સ્ત્રીમાં કસોટીને વખતે પુરુષને પણ લગવે એવી હિમત આવે છે.

મહેં તેના સામું જોયું. હેજે કહ્યું: “પણ ત્હમે મહેને કેમ લાગ જશે? મહેને અમારા ધરનું ટંકાણું ખબર નથી.”

હવે હું મુંઝાણો. ત્રિરાજ મુંઝાણમાં હું એનું રહેઠાણ ક્યાં શોધું? મહેં તેની પાસે કે ચોકકસ નિશાનીઓ મેળવવા ક્યાં ચાલ્યાં પણ તે ગિયારીતજ રડવારે રસમથી ઉતરી ગાડીમાં ઘેર આવી હતી. તેને માત્ર એટલીજ ખબર હતી કે તેના ધરના બોંયતળીએ એક કચિયાની ફાન હતી; પણ તેથી શું વળે? ઘેર ઘેર ડાહી હોય તેમ મુંઝાણમાં કચિયાઓ તો ચાલે ચાલે હોય છે. મુંઝાણના મહેંદા લતાઓનાં નામ હું બોલી ગયો કે કદાચ તેને કે સાંભરે પણ તે ખડું નિરર્થક હતું. તે ગિયારીને કેંજ ખબર નહોતી. એનામાં સીનેમા પૂરો થયો ને લોકોની કંક બહાર નીકળી; કેટલાક લોકો અમારા તરફ શંકા ભરી નજરે, તો કોઈ કમળા તરફ નીચ નજર નાંખી જતા રહ્યા, તે જોતજોતામાં તો યીએટરના ઝમઝમટ દોરાઓ પણ અજાણ ગયા.

“ચાલો, સામે રેરેટોરાના અજગળામાં ઉભા રહીએ” મહેં કહ્યું. હેજે જગ્યામાં ચાલવા માંડ્યું, પણ જહાર ઘેંધમાર વર્ષાદ પડતો હતો.

“જ્હેન, આ કોટ જોડી લ્યો-નહિં તો બીજાજ જશે.”

હેજે ના કહી. અમારી કોઈની પાસે છત્રી તો હતી નહિ. મહેં ખાવેશ કરી: “મહારી પાસે હેટ છે.”

હા-ના કરતાં મદામહેનતે હેજે હા પાડી. એજટનો વોટરપુક તે બાપડીએ પહેલીવાર જોયો હતો; તે પહેરતાં ન આવડ્યું. મહેને જરાક દસલું આવ્યું, પણ તે ડાખી લઈ સંકોચતાં તે પહેરાયો. અને અધર્મીજતાં સામેના રેરેટોરા પાસે ગયાં, ઘોડીવાર મુંજે મહેંદે ઉભા રહ્યા. તે ગિયારી અધારામાં અનિમિષ આંખે જોઈ રહી હતી. મહેને અનેક વિચારો આવ્યા. એક પણ ત્યાંથી જતા રહેવાનો મહેને વિચાર થયો, પણ તરતજ તે વિચાર તો મહેં દૂર કર્યો. એક

સ્ત્રીને આમ અનાય છોડી દઇ જતા રહેવાના વિચાર કરવા માટે મહેને પશ્ચાતાપ થયો. પણ-
હવે શું કરવું? મહેને પણ અધારી દિશામાં ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું; પણ ત્યાં તો સુસવાટ
કરતા પવન સિવાય બીજા કોઇનું ચિદન જણાતું નહોતું.

કમળાના મિંગળયલા વસ્ત્ર ઉપર મધરાતનો ઠંડો પવન ફુંકાતો હતો. તે બિચારી યાક
અને ચિંતાથી વ્યથિત થયતી. ઠંડીમાં કાપતી હતી. મહેને તેને રેસ્ટોરામાં આવવા કહ્યું પણ
તેણે ના કહી. “ત્યાંથી તો એ આવે તો જણાય પણ નહિ.” તેણે કહ્યું “હું શું કરું? એને
ક્યાં લઇ જઈ?” મહેને વિચાર કર્યો. હું કોલેજ હોસ્ટેલમાં રહેતો હતો. એક વિચાર થયો કે
ત્યાં જઈ રહવારે ત્યાંથી નીકળી જવું; પણ તરત જમ જેવો રામોશી કેમ જવા દે એ વિચાર
થયો. અને એને કદાચ એક બે રૂપિયા આપી ટાઠો કરીએ, પણ ‘પ્રેમિસરોના મામાપની પણ
પ્રેમ કયા જાણી આવનાર વિદ્યાર્થીઓ આવી વાત કંઈ જણાવિના રહે? મહારી આંખ, આગળ
મસ્તીખોર છોકરાઓનું તોફાની ટોળું ખડું થયું. તે બધા મહારી ઉપર જે જાતનો જુલમ
શુભરે તે બધાનો ચિતાર ખડો થયો” ના, મહારાથી કમળા સાથે હોસ્ટેલમાં તો જવાયજ
નહિ” એ નિશ્ચય કર્યો.

કમળા મહારી સ્થિતિ સમજતી હોય તેમ બોલી “ભાઈ, ત્હમે શું વિચાર કરો છો?”

મહેને બધી હકીકત તેને કહી. અમે નકકી કંઈ કે રહવારે તો મહારે એને વડોદરે, એના
પિયર મૂકી આવવી; પણ રાત ક્યાં ગાળવી? તે બિચારી એટલી યાકેલી લાગતી હતીકે એને
ત્યાં કે રેસ્ટોનપર ટાઠમાં રાખવાની મહારી હિંમત ન થાતી અને મહારે એવો કોઈ મિત્ર પણ ન
હતો જે મહારી વાત સાચી માને. એવામાં એણે કહ્યું: “ચાલો આપણે રેસ્ટોને જઈએ.”

ન છૂટકે મહેને એ વિચાર ક્યુમ્મ રાખ્યો. પણ રેસ્ટોને કેમ જવું? એવા વર્ષાદમાં હું કમ-
ળાને રેસ્ટોને લઇ જઈ તો તે સુખરૂપ વડોદરે કદિ પહોંચેજ નહિ. મહેને ભટકતી ગાડી માટે,
ચોગરદમ જોયું પણ ક્યાંયે કોઈ રક્યોખડ્યો ગાડીવાળો પણ ન હતો.

મહેને કહ્યું: “ખેન, રાખો, ત્હમે અહિં ઉભાં રહો. હું ક્યાંથી પણ ગાડી લઇ આવું.”

પણ તે બોલી ઉઠી. “ના, ના, ત્હમે મહેને મૂકીને ન જશો.” તેના બોલમાં ગમરાટ
હતો. તેણે રેસ્ટોરા તરફ નજર કરી. કાણ જાણે કદાચ, પ્રયંત શરીરના એકાદ ધરાતીને તેણે
જોયો હોય તેણેની રાતી. માંગરી આંખને એક તે પહોંની હોય.” આપણે અહિં ઉભા રેહશું
તે વર્ષાદ રહેશે ત્યારે જશું, હજી ગાડીને તો વાર છે ને? એટલામાં ત્હમારા ભાઈ પણ આવી
ચલશે.” તેણે કહ્યું.

તેનો પતિ આવશેજ એવી તેની શ્રદ્ધાથી મહેને હસતું આવ્યું. મહેને જવાજ ન આપ્યો.
અમે ચોડી વાર ઉભાં રહ્યાં. મહેને ફરીવાર રેસ્ટોરામાં આવવા કહ્યું. પણ તેણે ના કહી. ને
એક ચાંમસે ટેકા લઇ તે ઉભી રહી.

ચોડીવારે મધરાતના અધારામાં હું—

“નહિ શકું છેક જસાવી કોઇને

અસકત જેવો બેસી રહું રોડને”

ગળગળતો દનો એવામાં જણે તાલ દેરા ધીરે પડતો હોય તેમ વરસાદ ધીરે પડી અંધ થયો.
કમળા જઈ પાસે આવી ઉભી રહી. તેની આંખે આંસુ અને ઉભગરાથી રાતી યદી હતી તેની

મુખમુદ્રા ચિંતાથી શીઘ્રી પડી હતી, તેવું સરીર દાઃ અને થાકથી કંપવું હતું. મ્હને એ બાપડીની દયા આવી. કાંઈક પચુ કોઈ અજમ માણુષ છે. ક્યાં સીનેમાનો વિહાર ! ક્યાં મજરાતે કંપતાં, અભરૂયા સાથે હમા રહેવાનું ! મ્હને કમળાના પતિ પર ને નસિય પર કોંઈ અરથો... યોરી વારે મનુષ્ય સદગ્ત પ્રકૃતિને લીધે મ્હને વિચાર આવ્યો : “ ને હું ન હોત તો આ મિચારીનું શું થાત ? કે મ્હારી જગ્યાએ કોઈ દુષ્ટ હોત તો..... ”

હું વિચાર કરતો હતો એવામાં મ્હેં દૂરથી આવતી મોટર જોઈ બાહુલી હોય તો તેને બોલાવવાનો વિચાર થયો; એવામાં તો સડસડાટ કરતી તે આવી ને રેસ્ટોરાં સામે ઉભી રહી. જરા વારમાં શોફરે પડરો કચો કર્યો અંદર કોઈ મુજરાતી કંપતી હતાં, તેને માટે શોફરે ક્રાશીની વસ્ત્રી આપી. કમળા તેને જોઈ દૂર પાસી ગઈ... અમને રેસ્ટોરાંને મૂચી જવાની તેમને ચિનતિ કમળાનું મ્હને મન થયું; પચુ મુંઝાઈતા શોફિયાઓની સજાગતા વિષે મ્હેં અનેક વાતો સાંભળી હતી એટલે હું જરા ખચાવો. એવામાં મોટરમાંથી કોઈએ બૂમ મારી :

“ કેણુ, અલ્યા, સરદ ? અલિં આપારે શું કરે છે ? ”

મ્હેં તે સ્વર ઓળખ્યો. તે મ્હારો જૂનો ઓળખીતો શિરીષ હતો. મ્હને પહેલાં તો એકદમ હુંક આવી; પચુ કમળાનો વિચાર અવતાં હૃદયી મજરામણ થઈ. પચુ હવે તેને મળવા વિના છૂટકા નહોતો. હું તેની પાસે ગયો ને કહ્યું “ આમ અગરતો. ” વાત ઉઠાવવા મ્હેં તેની પાતી તન્ન જોઈ પૂછ્યું : “ કેમ બાબી ક્રાજ છે ? ”

પચુ શિરીષ બોલી ઉઠ્યો : “ અરે હા, અમે તો ક્રાજ છીએ, અમે તો દૂધનમાંથી ઉતર્યાં પચુ તું અલ્યારે અલિં ક્યાંથી ? ”

વર્ષોલન પાણીથી ઝિંજવડી, મ્હારા વમ નીચેની માટી સરતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું. શિરીષ મ્હારો જૂનો ઓળખીતો હતો. અમે વર્ષોવર એકજ સ્કૂલમાં ભણતા-તે મ્હારાથી થોડાંક વર્ષ આગળ હતો. તે પછી અવારનવાર અમે મળતા. મૂળથીજ શિરીષ જૂના વિચારતો હતો એટલે મ્હારી વાતમાં એને શ્રદ્ધા આવેત નહિ; ઉંડું અમને બધાને એ દ્રવ્યેત કરે. મ્હને દૂધનનું પ્લાટું કાદવાનું મન થયું પચુ મોટરમાં એ દરેકા એવા સામાન પર નજર પડતાં એ વિચાર માંડી વાળ્યો. અમારી પાસે તો કંઈ સામાન હતોજ નહિ. હું તરફ વિતર્ક કરતો હતો એટલામાં એ બોલી ઉઠ્યો : “ કેમ અલ્યા શું છે ? ”

પળે પળે શિરીષને શંકા થતી જતી હતી તેથી મ્હેં કહ્યું : “ હું આંબો હતો તો સીનેમા જોવા, પચુ માડી નહિ મળી તે વર્ષોલને લીધે આ રેસ્ટોરામાં બેસા હતો. ”

એટલામાં શિરીષની વહુએ કહ્યું : “ ને સરદમાઈ, પેણુ કેણુ છે મ્હારાં બાબી છે ? ”

વાત અવિતી વધી ગઈ. ઉત્તર આપવાનું મ્હને હીક ન લાગ્યું. જાણે હું મ્હારી વહુને બોલાવવા જતો હોઉં તેમ કિનારે હું કમળા પાસે ગયો ને ક્રાપમથ મ્હેં તેને બધી વાત કહી દીધી. મ્હને બચાવવા હોય કે પાંચી અતિ નિરાશ થઈને હોય તેવું કહ્યું : “ બાઈ, તકને મુંઝાવ છે શા સાર ? ત્હવારાં વહુને એમજે બેનું છે ? ”

“ અરે, પચુ મ્હારે વહુ જેવ નહિ. ”

“ તો તો સારું. ચાલો-પછી કાંઈ ? ”

મહેં છામ કરડી. સતી સીના, રાવણના અશોક વનમાં કેમ ઘેરાઈ રહ્યાં હશે તે મહેને ન સૂઝ્યું. સ્ત્રીઓની ચતુરાઈથી હું આભો જતી ગયો.

અમે બેઉ મોટર પાસે ગયાં. તરત શિરીષ ઉતરી પડ્યો, બેડુએ કમળાને આવકાર આપ્યો. શિરીષના વડુ-ભાનુમતિએ-ત્હેને મોટરમાં બેસાડી...અમે કોશી પીવા માંડી.

“ સરદમાઈ, ત્યારે હવે અમારે ત્યાંજ ચાલો. ” ભાનુમતિએ કહ્યું.

“ હારતો, એને ઘેર કોણ રાહ જોવાનું છે ? ” શિરીષે આગ્રહ કર્યો.

“ પણ... ” મહેં કહ્યું.

“ પણ, પણ કંઈ નહિ-શોફર ચલાવ જલ્દી. ”

સુસવાટ ઘેર અમે શિરીષને બંગલે આવી પહોંચ્યાં.

ભાનુમતિ હોંસીલી છે. મૂળથીજ એને મ્હારે માટે વ્હાલ હતું. આમ અચાનક અમે દંપતી(!) એને ત્યાં ગયાં તેથી એનો હરખ તો માથો નહિ. કમળા તો જાણે એના દીકરાની વડુ હોય તેમ ત્હેની સાથે વાતો કરતી ને કમળા મિચારી પણ એ બાવિક સ્ત્રીને અને તેમ રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરતી. હું અને શિરીષ એના દિવાનખાનામાં ટેલટપ્પે ચંદયા-માત્ર કાઠકિવાર મહેને કમળાની સ્થિતિ યાદ આવતી એટલામાં ભાનુમતિ આવી

“ સરદ ભાઈ, જાવ જોરડામાં પથારી છે; સૂઈ જાવ જાડું મોડું થયું ” ત્હેણે કહ્યું ને ઇશારતથી તે શિરીષને તેડી ગઈ.

હું ધામે પગથે સુવાના જોરડા તરફ ગયો. જોરડામાં ચારેપાસ મોટાં કબાટો ને બીજી દરનીયર હતું. ઉપર વીજળીનો દીવો જળનો હતો. વચ્ચે આડોઆડ બે પથારીઓ થાય તેટલીજ જગ્યા હતી, તેમાં મ્હારી ને કમળાની લગોલગ પથારીઓ હતી. પથારીપર કમળા બેઠી બેઠી નીચું મ્હેં નાંખી રડતી હતી. હું ગયો એટલે આંખો લૂંછી તે હબી થઈ ગઈ. મ્હેં ધીરે સાટે કહ્યું:

“ કમળા મહેન, ત્હમે જરાક તો ઉંધ લ્યો. ”

ત્હેણે કહ્યું, “ ભાઈ, ત્હમે સૂઈ જાવ, હું બેસીશ અને ઘેડીવાર રકજક કરી અંતે કોઈ સૂઈ નહિ. હું બારીએ ઉભો રહ્યા, કમળાએ આંખો વાંખત રડવા કહ્યું. ત્હેને આશ્વાસન આપવું નિર્વર્થક હતું. આવી સ્ત્રીને આશ્વાસન શું અપાય ? હું મુઠે મ્હેડાટે એ મિચારીપર કોઈ અદીક શક્તિ માર મારતી હતી તે જોવા કરતો હતો. કોણ જાણે અમે એમ કેટલીવાર બેસી રહ્યાં હઈશું, એવામાં અચાનક બારીની જાળીએથી કોઈએ કહ્યું. “ ત્હમે દહા સૂતાં નથી ? ”

બારી ખુલ કરવાનું અમને સૂઝ્યું નહોતું. અમારા જોરડામાં દીવો જળનો જોઈ ભાનુમતિ તપાસ કરવા આવી હતી.

“ કમળા, ઉઘાડ તો ” ત્હેણે કહ્યું.

કમળાએ બાદણું ઉઘાડ્યું. તે ઉંચકુંજ હતું. ભાનુમતિ રોષમાંજ મ્હારી પાસે આવી.

“ સરદમાઈ, આ ને શું ? ત્હમે આના ને કેવા ? આ બાપડીને રોષડાવો હો શા સાર ? ”

હું જોઈ રહ્યો કમળાએ કહ્યું “ કંઈ નથી બાબી. ”

પણ ત્હેણે તો કહ્યું “ અરેરે ” સરદમાઈ મ્હારે ત્યાં પડેલીજ વાર અચાંચો તો તે હું આનું

કરશે ?" કમળા તરફ ફરી હેઠળે કહ્યું. " કમળા, ત્હમે કેમ વડી પડ્યાં છો ? અરે શરદમાઈ જુઓને આ નિચારીની આંખ કેની થઈ ગઈ છે, એટલું ખુંડું છે ? શરદમાઈ, ત્હમને મ્હારા સમ છે જો આવું કરો તો ચાલો જોકે, ત્હમે મનાઈ ના. તે; હા, તે ત્હમે સરી નહિ લાં લગી હું પણ નહિ સુકું સમજ્યા ?

હું મુંઝવે મુંઝવેમાં પણ મ્હને હસતું આવ્યું.. દુઃખી કમળા પણ ખાપડી હતી.

" હા, હા, ભાભી અમે સમજે છીએ, ત્હમે જાવ " રહે કહ્યું.

" ના, ના, તે હું પચાઈ નહિ જાઉં હું તો આ - ઉભી. "

ખીતે કંઈ રસ્તો ન હતો. અંતે ન છૂટકે અમે, હું આ કારે ને કમળા ખીજ કારે જેમ તેમ સૂતાં તોશની બાનુમતિએ જોડાયેલ અમારા પર બનુમ નાંખ્યું ને " મેઇન સ્વીચ " ડાખી દીધો હોયતી તે જતી રહી. બેકે અકસ્માતે જટલ અચિંતા થયા કે કમળા એકદમ ઝડી ગઈ, ને ઠંડીકથી હેઠળે મ્હારો કાચ પડયો. અધઘણમાં હોને બાન આવ્યું ને તે ઉભી થઈ ગઈ.. જેમ તેમ કરી અમે રાત પૂરી કરી.

રહવરે રહે કહ્યું, " ચાલ સિરીય અમે હવે જશું. "

પણ બાનુમતિ બોલી લીધી. " અરે વાહરે ! શરદમાઈ, આ તો કંઈ ધર્મશાળા ધારી છે શું ? ત્હમે પહેલીવાર અમારે લાં સળેડે આગ્યા ને "જશું" કહેતાં લાજતા નથી ? "

" પણ ભાભી, અમારે અમલનું કામ છે. કહેજો તો ફરી આવશું; પછી કંઈ ? "

" કામ તે વળી એવું શું આવી પડ્યું ! જેમ તે કું જવાય ? જેમ જાવ તો અમારી પંથુ કીમત થાય. "

" પણ અમે પાછા આવશું ને. "

" ના, ના. હું કંઈ સમજું નહિ. ને ત્હમારે જવું હોય તો જાવ ત્હમારી પાત ત્હમારા બાઈ જાણે. કમળા તો નહિ આવે. અને હા, ત્હમારે એવું કામ પણ શું છે ? કેમ નહિ ? "

" કેમ શું છે ? " સિરીયે પૂછ્યું.

" આ જુઓને આખો વખત નિચારી દુઃખી. કાચ છે ને રડે છે - શરદમાઈ તે કું છે ? ત્હમે પણ કું એમને કહેતા નથી. " કહી બાનુમતિ અંદર જતી રહી

કમળાએ ધીરેથી કહ્યું : " સારે પછી જશું. " કમળા પણ અંદર ગઈ.

થયું ! હું નમિત્રના આગા જોતો, સિરીય જોડે ગપાટા મારતો બેઠો. રવિવાર હતો એટલે; એ પણ રંગમાં હતો. વાતમોજ દરેક વાગ્યા એવામાં અચાનક એક પુરુષ જોડાયેલ અંદર આવ્યો. હોતા પહેરવેશનું કેકાણું નહોતું. સરીરે એક હાથકોટ ને ધોતીક પહેર્યાં હતાં. હોતા બાહ્ય ગૂંચાઈ જઈ ગમેતેમ ઉડતા હતા; હોતા મ્હારો ફિક્કો અને હોતી આંખો રાતી જણાતી હતી. મ્હને કમળાનું મ્હોં યાદ આવ્યું. કોઈ ભયંકર ગુન્હો કરી તે આવ્યો હોય તેવો હોતો દેખાવ હતો.

" સિરીય આમ આવ તો. " હેઠળે ઉતાવળે કહ્યું.

સિરીય હોતી પાછળ અગાડીમાં ગયો. એક જણની ઉતાવળ મર્યા ગણગણાટ મ્હને સંભળાતો હતો. " શું કરો ! " નિચાર કરતો ગંદામાં ઢું બેસી જ્યો. થોડી તારે સિરીયે કોર, ટોપી પહેર્યાં.

“સરદાર હું આપું છું. અમે બેક અલિંગ જમશું-અંદર કહી-દેજો.” ચિનીપે કહ્યું. મહે
આંખ વડે હોને આટલી ઝધી ઉતાવળનું કારણ પૂછ્યું પણ તેણે જવાબ ન આપ્યો. તરત
બેક ઝડપસે દાદર ઉતરી ગયા.

હુનિયા આંખીને હિચ્છીનીયા થયો હોય ને ઉતાવળ ને અકસ્માતની આંકડીના કિયત્તા
આવતા હોય તેમ મહેને લાગ્યું.

થોડોક વખત મહેં ચોપાનીઆં ઉચ્ચતાવાં એટલામાં બાનુમતિ ને કમળા આવ્યાં. મહેં
ચોપાનીયાં ઉઠ્યાં ફેંક્યાં, બાનુમતિ મ્હારી સામે ખુરશી પર બેઠી. કમળા તેની પાછળ બેઠી રહી.
થોડોક વાર બાનુમતિએ મૂંગા રહી જોયા કહ્યું. મહેને લાગ્યું કે હમણાં તેનો જવાબો મુખી
કાઠરો. હું રાહ જોતો બેઠો. અંતે ને બોલી હતી.

“અરે વાહરે! વરવડુ તો તમેજ છો કે બીજાં કોઈ દરો?”

મહેં સ્વસ્થ સ્વરે પૂછ્યું: “કેમ?”

“કેમ શું? આ જુવોને, ઘણીના દેખતાં બેસે પણ નહિ.” કમળાનો હાથ પકડી તેણે
કહ્યું: “ચાલ કમળા, સરદારાજ જોડે બેસ તો ફેલી ડાહી છે.”

મહેને કમળાની દયા આવી. અતિ બાવિક કોઈ પણ કોઈ વાર કંટાળો આપે ખરાં...પણ
ચિચારી બાબીને ઝધી શું ખમર?

મહેં કહ્યું: “કૈં નહિ બાબી, હમા રહેવામાં શો વાધો?”

“દારતો આપણે બેઠા, પછી બેઠાં હમાં રહે તેમાં શો વાધો? સરદારાજ જડમ થશે
ત્યારે આમજ ન્યાય આપશો કે?”

કમળાને લાગ્યું કે બાનુમતિ અગત્યે મ્હારી સામગ્રીએને અન્યાય કરતી હતી. તેણે
મહેં પર જરા દુઃખ જણાવ્યું. મહેજ દુઃખિમ દમ્મી ને બેઠી “મ.બી. એટલું મધુ શું છે? દયો
બેસ, પછી કાંઈ?”

કમળા મ્હારી પાસે, સેરા પર બેઠી. હું કમળાની ચિચારા લલચતા જોઈ આનંદ પામ્યો.
ખરેખર! જગતમાં સાદાઈમાં વંકાયલાં આંખાં કેટલાં છૂંધાં જોતો દરો!

અમે વાતે ચર્ચા-દું ને બાનુમતિ-ને વખત રસમર અમારી વાતો સાંભળતો અમારી
સાથેજ વળે ગયો. પણ કમળા ધણીવાર ઉંઘ ચિચારમાં પડી જતી ને બાનુમતિ બોલાવતી
ત્યારેજ કોઈવાર દુંધારા પૂરતી.

“સરદારાજ,” થોડીવારે બાનુમતિએ કહ્યું. “આ કમળા તો અજાન છે તં.”

કમળા અચ્ચુત છે એ તો મહેને ક્યારેનું સમજાવું હતું પણ બાનુમતિને એમ કહેવાપણું
સાથી થયું ને મહેને સમજાવું નહિ.

“કેમ?” મહેં પૂછ્યું.

“કેમ ખરું હતી કમળા?”

“શું?” કમળાએ પૂછ્યું.

“હું સરદારાજને કહું છું કે તું અજાન છે.”

કમળા મૂંગી બેસી રહી. કૃત્રિમ હસવાનો તહેલો પ્રયત્ન કર્યો, તે નરસહ હસી.

“ કેમ તારી એમ શાથી રહો છો ? ”

“ આ મુએને એવી મૂંગી છે કે પૂછીએ તેના પશુ ઉતર ન આવે. કાંઈ હોત તો આટલે કે કે વાતો કરી નાંખી હોત. ”

“ ના, ના, હમને માહું ન આવશે નહીં ! મહારો તો એવો સ્વભાવજી પડ્યો તે હું શું કરું ? ” કમળાએ સહદય કહ્યું. હું બેઠું રહ્યો.

ભાતુમતિ કે જોક્ષવા જતી હતી એવામાં કમાડ ઉઘડ્યું ને શિશીપ અંદર આવ્યો. તહેના મ્હોં પર નિમજ્જા હતી; તાપમાં, તહેનું મ્હોં ઘાતું થઈ ગયું હતું; શાકથી તહેના કપાળ પર પરવે; કુટ્યો હતો તે એક પુરુષી પર બેસી પડ્યો. ભાતુમતિ તહેને જોઈ રહી.

“ આવને ” તહેને પાછળ આવનારને કહ્યું. તે અંદર આવ્યો તેવી તહેની ને કમળાની નજર મળી. કમળાં સરાળી ફેદી તહેને બેઠી પડી “ જો મહારા વસંત ! ” કમળાએ કહ્યું.

“ મહારી કમળા ! ” વસંતે કમળાને હાથ સંભળતાં કહ્યું.

મ્હું છત્રકાશનો દીવો આસ બેઠ્યો. શિશીપ અને ભાતુમતિ ઉમાં થઈ ગયાં.

“ સરદા ! ” શિશીપે કહ્યું.

મ્હોં આંખથી તહેને ચૂપ રહેવા કહ્યું. એક વૃદ્ધિતા પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધુને છૂપાઈને જે તંતોપથી શુએ તે સંતોષથી હું કમળા અને વસંતને જોઈ રહ્યો.

ભાતુમતિએ આખા ખની જોવા કહ્યું. પગવાર પહેતાં પતિ સાથે એક સોફાપર બેસતાં સરમાનાર કમળા, પતિના દેખતાં પ્રશ્નને બેરી પડે એ તહેને અસલ લાગ્યું હતો.

“ અજાબ છે ” તે બોલી.

“ કમળા ! તું આદિ કમાઈ ? ” વસંતે મહારા તરફ શંકાશીલ નજર નાંખતાં કહ્યું.

કમળા સમજી ગઈ તહેણે ઉત્તરવે કહ્યું : “ વસંત એ મહારા ધર્મના બાપ છે. જોડા વિચાર ન આવ્યો, મ્હને એમલેજ બચાવી. ”

કમળાના શબ્દોમાં પવિત્ર હૃદયનો એટલો વેગ હતો કે ગમે તેને ગમે તેટલી શંકા હોય તો જતી રહે.

વસંતે મહારા તરફ હાથ ધર્યો, હું ઉઠ્યો, મ્હોં શેકહેન્ટ કરીને કમળાએ પતિની સોડમાંથી પોતાનો પશુ હાથ ધર્યો. તે ધડીકમાં હસતી, ધડીકમાં તહેની આંખમાં આંસ ઉભરાતાં. મ્હોં તહેનો હાથ લીધો અને મહારી આંખે અસરો.

અને તહે જાણ સોફા પર બેઠાં. કમળા ભાતુમતિને તો જુલોજી ગઈ હતી. તહેને જોતાં તરત તહેને બધું ભાંખ્યું. “ વસંતને તહેણે બધું કહી સંભળાવ્યું... ” પશુ લુચ્ચા, તું ક્યાં ગયો હતો ? ” તહેણે પૂછ્યું.

“ હું ? અરે મહારી કમનસિખીની વાત તો અપૂર્ણ છે. રેસ્ટોરાંમાંથી હું સીમરેટ લઈ બહાર આવેનો હતો એવામાં જાદર મારામારીની ખમાલ થઈ હતી. પોલિસવાળાએ મ્હને સાક્ષીમાં

આવવા કહ્યું. મહેં ના કહી. પણ મુંગામના પોલિસ ! મહેં ઘણીયે માથાકૂટ કરી, પૈસા આપવા માંડયા, ત્હારી વાત કહી, મહેને મારામારી વિષે કંઈજ ખબર નહોતી તે કહ્યું, પણ કાં તો બધા બહાના કાઢતી હોય તેથી મહારી વાત ત્હને ગળે ઉતરી નહિ કે કાગો તે મહારી બોલી સમજ્યોજ નહિ. એને ન આવડે અંગ્રેજ કે ગુમરાતી ને મહેને મગાડી આવડે. ઘાટીને સમજાવવા જોટલું. મહેને તો એણે ગાડીમાં બેસાડી દીધો ને—”

“પણ ત્હેં સીગરેટ તો કાઢી હતી ને ? તે કીક ચલું.” કમળાએ હમતાં હસતાં ટકોર કરી. વસંત સમજ્યો. મૂંઝે મૂંઝે ત્હેણે પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો.

“હા, પછી ત્હને ચોક્કીમાં બેસાડ્યો એમને ?” કમળાએ કહ્યું.

“હા, ત્યાં મહેં પોલિસ ઈન્સપેક્ટરને ઘણુંયે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મહારં માંબળે ત્યારે ને ? ત્યાં કોઇ મોતના ગુન્હાની તપાસ ચાલતી હતી એટલે અમે તો રાહ જોતા બેઠા. છેક, રહવારે કેસ પૂરો થયો. ચોક્કી પાસે લગી રહેલી એક ગાડી લઇ ઘુ દોડતો થાંએટર પાસે આવ્યો. પછી ઘેર ગયો, ચોક્કીએ ખબર આપી, અધે બટકયો. પણ ક્યાંયે ત્હારો પત્તા ન મળ્યો. યાદીને રહવારે શિરીપ સાથે પોલિસ કમિશનરને ત્યાં પણ જઈ આવ્યો. તે બાપડો તથા—”

કમળાની આંખમાં હરખનાં આંસુ હતાં, વસંતનો હાથ હાથમાં લઇ તે બોલી “હશે હવે”

કમળાને જોઇ બાતુમતિની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. કમળા પાસે આવી તે બોલી “કમળા ! ત્હેં મહેને કંઈ કહ્યું પણ નહિ ? મહારી બૂલ તું કેમ માર કરશે ? મહેને શું ખબર કે તું આ માટે રહતી હતી ? એ શિરીપ ! આપણી કેવી મહોટી બૂલ ચઇ હવે શું કરીએ ?”

વસંત બોલી ઉઠ્યો “બાબી ! કંઈ નથી ચલું ત્હમે રડશો નહિ.” કમળાએ કહ્યું “બાબી, બાબી ! ત્હમારો કેટલો બધો ઉપકાર થયો.”

તે દિવસથી અમે બધાં સગાં ભાંડુઓ પેડે રહીએ છીએ, અને કોઇવાર આ પ્રસંગને યાદ કરી ખૂબ હસીએ છીએ, માત્ર મિચ્છાની બાતુમતિ કોઇકવાર દિલગીર થઇ રહી પડે છે.

‘ને હું ? તે અદ્ભુત રાત્રીનાં સુખી સ્મરણો મહારી કુંવારી જીંદગીના અંધકારમાં ચમકારા મારે છે ને કોઇક કોઇકવાર કોણજાણે કેમ, કોઇના સોડની ગૂમાવેલી હુંક યાદ આવે તેમ અબળપ્પે મહારાથી એક ધીરો નિસાસો નાખાઇ ગય છે.

લાયાર !

લેખક—મનુ ત્રિવેદી.

એક રાત્રે ખંડિયેર શિવાલયના એક ખૂટામાં શાંત બેસી રહી શિવતી મૂર્તિને એકી ટશે તું ભેંધ રહી હતી;

ને હું ઉંઘર પર ઉભો રહી હાથ ભેડી તને નિરખતો હતો.

માઘા પર બળતા ઝાંખા હીરાના પ્રકાશથી તારાં મુખ પરની ગમગીનીની કીણી દેખાઓ દેખાતી હતી.

તારી પાસે આવી એક ઝીલું ચૂંબન કરી તારી બધી ગ્દાનિ દૂર કરું એમ મને થયું.

પણ તું મારી નહોતી !

એક દિવસ સંધ્યા ઉડી જતી હતી ને રાત્રી પડતી હતી;

ત્યારે નગર જહાર આવેલી નદીના કિનારા પર એક કાળાં ઝાડ નીચે બેઠી બેઠી દૂર સુદૂર દૃષ્ટિમયોદાની ચે પેલી પાર ભેવા તું મથી રહી હતી.

ને હું કિનારા પાસે એક નાના મછવામાં બેઠો બેઠો તારી ઝાંખી નિહતો હતો.

સામે કિનારે પથરાયલી અંધારી વૃક્ષઘટામાંથી ઘુનઠે ચિચિયારી પાડી ત્યારે મને એક ચેલી ઇચ્છા થઈ કે તને મારા નાનકડા મછવામાં બેસાડી દૂર દૂર અનંતતાની પણ પેલી પાર હુંકારી બાઉં !

પણ તું મારી નહોતી !

લગ્ન શા માટે ?

નિરક્ષાહી યુવાનો 'શીક્ર' - સોનાછગવણા ચહેસવાળી યુવાન પત્નીઓ અથવા માતાઓ, હેમનાં નિર્મળ ખાગડો, ને મૃત્યુના જળ જપતી મ્હાન વદનની વિધવાઓવાળો હિન્દુસંસાર જોઈ 'લગ્ન શા માટે ?' એ પ્રશ્ન નિરંતર ચક્રાસ મનમાં ફેરે છે. હિન્દુમાજની રચના અને વિચિત્ર રૂઢી-મંથનોને લીધે કદાચ એ પ્રશ્ન અસ્વભાવિક લાગશે; પણ સૃષ્ટિની ન્હાની મોટી સૌ વસ્તુ માટે તે શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અને શા ઉપયોગમાં આવે છે એ પ્રશ્ન ઉકેલવાને દરેક માણસ આતુર રહે છે. છીરીથી હાથી સુધી ને ધૂમની રજકચૂથી ગગનચુંમેન પર્વતો સુધીના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ઉપયોગનું રહસ્ય જાણવાને મનુષ્ય પ્રતિ કંઈ કંઈ પ્રયત્ન આદરે છે. પૃથ્વીની સપાટી પરનીજ નહીં. પૃથ્વી નીચેની અને ગગન પાર્ષની સૌ વાનો જાણવાને અને ગ્રહમંડળોનાં ગુપ્ત રહસ્યો શોધી કાઢવાને અવિચ્છાંત શ્રમ હાથે છે. આજ નિયમ પ્રમાણે 'લગ્ન શા માટે ?' એ પ્રશ્ન પણ કેવળ અસ્વભાવિક કે અર્થહીન નથી. લગ્નની સંસ્થા, આપણી લગ્ન પદ્ધતિ વ્યક્તિના જીવન વિશાસમાં શો ભાગ ભજવે છે, એ પ્રશ્ન દુર્લભ દરવા જેવો નથી. પણ 'લગ્ન' એ શબ્દ આપણે માટે એટલો સામાન્ય થઈ પડ્યો છે કે તેને વિષે 'શા માટે' પ્રશ્નજ હાર્યા-રપદ હોય એવું લાગી જાય છે. લગ્ન ? શા માટે ? છટ ! એમાં વળી શા માટે થું ? એમ ધડીક થાય છે. જાણે લગ્ન એ અર્થનું લુપ્તક જાગત હોય અથવા મૃત્યુના જેવું અનિવાર્ય હોય એમ !

પરં જોતાં 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્નના જેવો જીજ્ઞે કોઈ પ્રશ્ન નથી. જીવનના બધાંય મુખ્ય પ્રશ્નોમાં એનું સ્થાન સર્વથી ઉચું છે. એકાદ માણસે જીવનું કે મરણું એ પ્રશ્ન જોટશે ગંભિર છે એટલેજ-કદાચ એથીયે વધારે 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્ન પણ ગંભિર છે. કારણ સ્ત્રી પુરુષનું લગ્ન એ ક્યાં તો પરજીવાર જોડાને આંત-અર્પણ જીવન બક્ષે છે અથવા હેમના જીવનને મૃત્યુમય જીવનમાં પણ ફેરવી નાખી શકે છે. લગ્ન માત્ર સુખી નથી નિવડતાં, લગ્ન એ શબ્દજ અથવા તેની કીયાના મંત્રોચ્ચાર કદાચ સખા નથી ખતી જતા, એમ છતાં લગ્ન શા માટે એ પ્રશ્ન વિચાર્યા વિના, તેનાં કારણો અને હેતુ જાણવા-સમજવાની ને તેને અનુસરવાની દરકાર રાખ્યા વિના લગ્ન અને તેના બ્યવહાર કુંભારના ચક્ર પ્રમાણે નિરંકુશ ચાલ્યા કરે છે. આનું કારણ શરીરના બીજાં ધર્મ પ્રમાણે લગ્ન એ પણ અતિ આવશ્યક શારીરિક ધર્મનું સાધન મનાયું છે એમ માનવાને કંઈ પણ હસ્કત નથી. સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને ગમે તે એકાદ સ્ત્રી પુરુષનો સાથ જોડાએ એ લગ્નમેા હેતુ મનાવ છે ને તે આ લગ્ન મેળવી આવે છે !

આનાં લગ્ન એ લગ્ન નહીં પણ લગ્નની-જાગની પરિત્ર માત્રતાની મરકરી છે. લગ્ન જેવી ગંભિર-વિચારણીય ખાખત તરફની આતી જેદકારી વર્તમાન જમાનામાં પણ સર્વાંશે નામુદ નથી થઈ; અવિચારી, કૃત્રિમ-બળહતાર લગ્નોધી સંકેતો ને સમજનો સંસાર જોઈ હજીયે હિન્દુ સમાજ કમકમી નથી ઉડી, ને આજનો યુવાન વર્ગ પણ જોઈ વતે અંશે જોતાં કડવા પ્રજા અનુભવ-વામાંથી મુક્ત નથી રહ્યો એ માત્ર શોચનીયજ નથી પણ હિન્દુ સમાજને માટે શરમ બધું છે.

જીવન જીવનું ને જીવી નાંખવું એમાં ફેર છે. જીવન જીવવાની પણ રીત હોય છે. તે જાનાં કેટલાંય સંસ્કારી આશા ભર્યા સ્ત્રી પુરુષો પણ જાણે જીવી નાખતાં હોય એમ જીવન જીવે છે. આનાં ધણું કારણ તાંતું એક આપણી વચ્ચે પદ્ધતિ પણ છે. સંસારને સંપૂર્ણ મુખમય કોષ્ટકે ફો

નથી. સંસારી મનુષ્યોને કુદરતી અને મનુષ્ય નિર્મિત-આક્રોશો ને જાળો વિવિધ સ્વરૂપમાં નિરંતર ખીડ્યા કરે છે; ને એ પીકાઓ કાંઈ કાંઈક પ્રસંગે અતિ ગાતી અને ઘેર ઘાળી વ્યક્તિઓને પણ ન છોડે એવી મુજબલમાં લાવી મૂકે છે. આવે સમયે સ્ત્રી-પુરુષની મૈત્રી એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જે ગમે એવા વિષય વાતાવરણમાં પણ ધડીભર વિશ્રાંતિસ્થાન, આહ્વાદકારી લાગે એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જેને હાથે ગમે એવી મહાન આપત્તિમાં પણ મનુષ્ય છોક નિરાધાર નથી બની જતું, સખની ચોડીક કાળો એવી ને પામે છે જ્યારે દુઃખ કે વિપત્તિઓના આણુંઓને પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી રહેતો. એવી મૈત્રી સાધવી, જગત્સી સૌ કલેશજનક પીડા-ઓમાંથી મુક્ત થઈ હૃદય મલવવાનું અપૂર્વ વિશ્રાંતિસ્થાન મેળવવું. એ લગન, એ લગનો હેતુ.

પણ કેટલાં લગન આવાં અન્યોન્યને માટે વિશ્રાંતિસ્થાન બને એવાં હોય છે ? લગનથી ઉપજતાં દુઃખો, કંઠાસો-રેખીતા કે છૂપા-અને હેનાં ત્રાસજનક પરિણામ એ તો હજીયે ધર ધરની કથા છે. અને તેથીજ 'લગન ચા માટે' એ પ્રશ્ન પૂછી દેવાય છે.

લગન! કેવો સુંદર મંથરો ચન્દ્ર! કાંઈક કવિજન રહે છે સ્ત્રી પુરુષનું લગન તો સંસારના સૌ મુખોનું મૂળ છે ને જન્મેજન્મના પુણ્યવ્રતનું મંગલ ફળ છે. " લગ એટલે પ્રભુતામાં પગલાં મોકલવાં "-સંસારમાં સ્વર્ગ વતારવું. સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને દૂર રાખનાર આત્માને કિન્નતિ પથે દોરનાર અને અન્યોન્યની પ્રીતિ મધ્યસ્થી જીવનને અમોહ-જીવવા જેવું બનાવનાર લગન નિવડે હેતુ. નામ લગ્ન. પ્રીતિના અનંત પ્રવાહમાં હૃદયે હૃદય મળી જાય. બે આત્માનું એકંથ સંક્રામ ને કિમયનાં મન, હૃદય ને આત્મા અનુપમ શાંતિ ને તૃપ્તિ અનુભવે એવું નામ લગન ને એજ લગનો હેતુ.

લગન એટલે, પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષે એક વાર ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ સ્વીકારવોજ જોઈએ એ પ્રયશ્નિત રહીને અતુલરવા માટે-અનિચ્છાએ પણ-ગમે તે એકાદ વ્યક્તિ સાથે પરણવા ખાતર પરણવું એ નહીં! લગ્ન એટલે અમુક ગૃહસ્થના કોઠરાને કે કોઠરાને પરણનાર કોઈ ન મળ્યું એમ વાતો યાચ એ માટે ઉતાવળે લોકો, માંકડું વગગાડી દેવું એ નહીં. લગ્ન એટલે, કોઈ આશા-ભર્યા-શિક્ષિત યુવાનની હિંમતોને વરસીજીત બનાવી રહેતી અનેક અભિલાષાઓને કચડી, નાખે એવી એકાદ સ્ત્રી સાથે રહેતી મરજી વિરહ પણ રહેને આંધી દેવો એ નહીં. લગન એટલે કુસમકળી જેવી કોમ અને ભાવનાયુક્ત દન્યાઓને સંયમીઓની સમવદ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરણી જવું પડે એ નહીં. લગન એટલે અને જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનો સહેલો અને સરળ માર્ગ નહીં; 'અમળા' કહેવાય છે માટે પુરુષનું રક્ષણ મેળવવાની અસાધ્ય સ્થિતિ નહીં; કોઈ એકાદ કૂળનો નિર્વચ જતો અટકાવવા માટેનું સાધન બનવાનું નહીં, લગન એટલે સ્ત્રી હોવાના કારણેજ પુરુષ મનાતી એકાદ હૃદયક વ્યક્તિની પણ સેવિકા જતી રહેવું એ નહીં; ને-લગ્ન એટલે, સ્ત્રી પુરુષનો માત્ર શારીરિક સંબંધ નહીં!

લગનની જરૂર સ્ત્રી પુરુષ કિમયને માટે સરીવસ્ય કે વ્યવહારિક સગવડો કરતાં મન, હૃદય ને આત્માના અસ્પર્શિત આનંદ ને શાંતિ માટે વધારે છે, લગનની જરૂર અન્યોન્યની સાલ્યથી મનુષ્ય જનની સેવા સાધી શકાય ને ચેતાના જીવનવિકાસ સાથે ખીલત અનેકતાં જીવન કિન્નત

બનાવી શકાય એ માટે બધારે છે. એમ ન થાય, લગ્નથી આનંદ, શાંતિ, વૃદ્ધિ મળવાં તો દૂર રહ્યાં પણ નિરંતરતા કલેશ કંકાસ કે તીવ્ર મનોવ્યથામાં સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને જીવન નિભાવવું પડે. જીવી નાખવું પડે તો એ લગ્નનું પ્રયોજન શું? અર્હાઈંગ પેલો નિરર્થક—દાર્શ્વાસ્પદ લાગતો પ્રશ્ન. ફરી પોકાર કરે છે; ત્યારે, લગ્ન શા માટે?

હિંદુ સમાજમાંથી બાળલગ્ન ને અયોગ્ય લગ્ન-કલ્પેશનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે આજ સુધીમાં ઓછા પ્રયત્ન નથી થયા લેખો, બાપણો અને પરિપક્વો દ્વારા જેમનાથી જે બન્યું તે તેમણે કર્યું છે ને કરે છે. આ પ્રયત્નો એક નિષ્ફળ પણ નથી નિરકયા. પણ પ્રત્યક્ષ લાભ જે કંઈ થયા હશે તે એટલા યોડા છે કે એથી રહેજ પણ સતોષ માની શકાય એમ નથી. આ અનિષ્ટો ગામડાંના અશિક્ષિત વર્ગમાં અથવા દલકરી મનાતી જાનોમાંજ પ્રવર્તે છે એમ પણ નથી. શહેરની કેળવાયેલી અને ઉચ્ચ જાતિઓમાં પણ એનો સમુજો નાશ નથી થયો. હા, બાળલગ્નો તેમનામાંથી સુમાએ નાબુદ થયાં છે, પણ અયોગ્ય લગ્ન તો બંધ નથીજ થયાં એ વાત હિંદુત્વના કે સમ્યક્તાના જીકૂ સાલા નીચે છૂપાવી છૂપાય એમ નથી.

પણ, આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગે છે. લેખનો હેતુ દરેક લક્ષ-લક્ષ માત્ર અયોગ્ય હોય છે-થાય છે એ નથી; એમ હોય શકે પણ નહીં, અને એવું લખવાની ધૃષ્ટતા કરીને ચોગ્ય લગ્નોથી સુખ-આનંદના હિંદોળે જૂલતાં સુમાગી યુગલોનો રાપ બહોરી લેવાને પણ હું ગિલકુલ તૈયાર નથી! પરંતુ, દર્માંએ આપણો સંસાર એવાં સુવર્ણ લગ્નોથી આખોય ઝળકી રહ્યો નથી તેથી આ દુઃખદ અને કટુ સત્ય કહી દેવાય છે ને તેથીજ 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્ન ફરી ફરી ઉઠે છે.

—જયોત્સ્ના શુક્લ.

“આપણા લગ્નની પુરાણીમાં એક મહોટી મીઝાની આપવાની મહારી ઇચ્છા છે. તે દિવસે તું બધી સ્ત્રીઓને આજી નાંખજે ને બધા પુરુષોને મહારી અદેખામ આપે એવું કરજે.”

“સુખ મેળવવા માટે આ બધી ધોંધલની જરૂર છે?”

Le gendre de M. poirier.

ધર્મ પરત્વે કે.

લે. રા. ધીરુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

‘There was and has been an uninterrupted continuity’ in the life of the ancient civilization of the Indo-Aryans showing that it possesses a strong vitality acquired in the course of ages through strenuous self exertion and hard self-culture.’

આર્થિકોક્ષેષે પોતાની અવનતિના સમયમાં અનહદ આર્થિકસંક્રિષ્ટતા અતાવી છે, hard self-torture. સદન કરવું એ જૂદી વાત છે; વનન થવું એ બીજી છે છતાં આટલા કપર-થીજ પોતાની બધી પુરાણી સંપત્તિ પડી ન રહી હોય એમ બહુ લોકો અવગણીએ-બુનીવસંદી કે વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉચ્ચ પ્રમાણ પર ધરાવતા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો-પણ માને છે. ક્રમત આટલા કપરથીજ એ લોકો કયા સુધી મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ શકે છે તેનો એક નમૂનો નીચેના પરથી જણાશે.

મોટી મોટી પ્રજાના જીવનમાં સૈદ્ધાંતો સુધી પહોંચતા અધઃપતનો હોવાના પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જરૂર છે. રામની પડતી પછી એજે કંઈપણ ધ્યાન ખેંચે એવું પ્રાપ્ત કદું છે? મુરોષીય સંસ્કૃતિના રથનો સામયિક દબ્બો ઝીંક છે! પર્શ્યાવાની જૂની મહત્તા કયાં છે? ઇજીપ્ત એશીયાના આ અને એસીયાના પાન કયાં છે? પેરુ અને મેક્સિકોના સંસ્કૃતિઓ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે આ બધાના જીવનની તમ મેળોગારીઓ ભસ્મભાવ થઈ ગઈ છે અને ફરી પરીપ્ત કે કોતરણ વધી અશક્ય છે; પણ દિનંદનું જીવન તે કદાચ સંસ્કૃતિની ઇતિહાસમાં હોય-કોઈ બ્રાહ્મગીરિપરજ સદા સર્વદા વિરાજતું હોય! તેમ એની તમામ વિસ્મૃતિ આર્યોએ યશોજ્વલન ગણી છે!

ધર્મને ભગતી બાજતોમાં પણ આવુંજ બન્યું છે અને બનવા પામે છે. અકલ મેર્થ અને સોર્થથી, પોતાના તમામ જર્જરીમૃત મંત્રોને વળગી રહેવાનું અંધરેલા કે પછાત તમામ આર્યો પક્ષ કરે છે. અને તે બાજતમાં પૂછવું પડી શકવું એ આર્ષતાનું તે એક ચોક્કસ અને બીજાવેલું લક્ષણ છે. ભર્તૃહરિના શ્લોક મુજબ

કદાચિદપિ પર્યદન ચાશ્વિપાલમાસાદવેત્
ન જુ પ્રતિનિયિષ્ઠમૂર્ચનચિત્તમારાધવેત્ ॥

આ જરૂર સખત શબ્દો છે. ‘એ કે દમજીના’ જમાના માટે એ વાજરી શકાય. એક તરફ સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યનાં સંખતાર, વીરહા કે અજમા કુંદાપે જમ છે ત્યારે પ્રજા બીજી તરફ કરે છે તે શક્ત એટલુંજ કે મેલાતુર ખતી તેમાં પોતાનો મૂર-બેગવો. બીજી કોઈ રીતની તકલીફ ઉઠાવવા હોયો તેવાર નથી.

રામ કે શીસ કોઈ એક દિવસમાં બંધાવું નહોતું. જ્યાં ખરી Continuity નથી ત્યાં લોકો માને છે જ્યાં હોવીજ એટલે—to any real Self-Government ત્યાં લોકો આતમાન પર આધાર રાખે છે આથી બીજી આર્થિક વિચિત્રતા કે વિપરીતતા શી હોઈ શકે?

ધર્મ એ કોઇ ખાસ આર્થ એટલે આ દેશનોજ ગાંડુ નથી છતાં અદિની પ્રગતિ મન એ કોઇ દરેક રોગપર રામચાણુ ઇલાજ હોય જેમ અમૃતાંજન અને બીજી કેટલીક quack દવાઓ દરેક રોગ પર અકસીર હોય છે તેમ કુદરતની એક તાસીર છે.

ધર્મની લાઝસાના સંસ્કારો દબ્બુ સુધી એટલા સચોટ છે કે અન્યારના કેળવણીકારો પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપે. ધર્મ વગર પૃથ્વી રસાતળ થતી જાય છે હત્યાદિ ચેતવણીના પૂકારો ઉભાવેજ રહે છે. લોકો દબ્બુ સુધી ધર્મથી ધરાયા નથી. આમાના ધણાખરાને મન ધર્મ એ કોઇ ફીરસ્તો છે. open sesame ની આશુ એ તમામ સ્વર્ગના દાર પુષ્કાં મૂકી દેશે. જે કોઇ કહે છે તે કંઈક આંતું

આર્થ દેશની ધર્મ જાયતિ તણા સમયનો ખ્યાલ કરો

અતિ જળાઓ ચેલવી ઉત્સાહી દત્તો દિન્દ જગતો હીરો

પછી તરત

આ સંસાર અસાર સુખમાં મનજ ધર્મ ભૂલનો મનથી

ક્ષણભંગુર સંસાર સુખમાં અવર કાંઈ સુખનુંજ નથી

યેભવ અને ઉત્સાહ; નિઃસારતા અને ક્ષણભંગુરતા ! આ કેવી જાતના આદર્શો છે ? ઉત્સાહ અને ક્ષણભંગુરતાને વિરોધ હોય કે ન હોય પણ યેભવ અને નિઃસારતાને તો છેજ. આવી રીતે આપણા તમામ આદર્શોમાં કદાચ પહેલા Continuity હોય પણ પૂર્વ પશ્ચિમનો યોગ થતાં તો રહી નથી.

‘ અતિ સર્વંથ યજંયેત્ એ કોઇ મદાપુષ્પતું વાક્ય છે. કોઇપણ ચીજમાં દદ વિપરીત આસક્તિ દિતાવદ નથી. ત્યારે દિન્દુ સંસાર કે જગતમાં તો ‘ જ્યાં જ્યાં નજર દરે ’ ત્યાં ધર્મની યાદીજ ભરી મૂકી છે. એ ઘેલછા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સંગીન વ્યવસ્થાના ખ્યાલો મત સ્વરૂપમાં તો હિતરી ચકેજ નહિ’ અને કદાચ મનોદષ્ટિ સમક્ષ ખડા થાય તો તે પણ કોઇ સ્વપ્નવત સગી જવા મારે, જે પરમેશ્વરને ભજવા હોય તો તે પણ અમૂક દહમાં નહિ’ તો તહેમને કંટાળો આવવાની હદેશત રહે છે. જે ગદુ પ્રેમ દોય તો તેથી પણ કંઈ શયરો નથી પ્રેમ પણ એક જાતની ઘેલછાજ છે એમ કવિ શેકસપીઅર પણ કહે છે. જે કોઇ સ્ત્રીને તદમે ખૂબ વ્હાતા દો તો જંગલ સેવવુજ પડશે. ત્યાં જમ કવિતા કરવી પડશે કે પછી દરેક સજીવ નિર્જીવ વસ્તુ પાસે બીજા માંગેજ પડશે (હંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તા મતિરુદ્ધા યગ દ્વતા , ત્યાં પણ ફરીને બેસવાનું મળશે એમ ધારશે તો એક મોટી ભૂલ છે. ‘ પાંદરીયે પાંદરીયે પ્રગટે પ્રિયતમનો અનુરાગ ’ કે

‘ અહો વિચિત્રા દાર ખૂદ્યા વિપદાં

અદો અવધનને અક્ષયોગ મયા ’

એમ કદાચ માનશે પણ આ જીવનવન્તા જગત્પી દષ્ટિએ તો એવો મોગ એક અનદદ સ્વાર્ સિવાય બીજુ કશુંજ નથી.

‘ Here with a little bread beneath the bough

A flask of wine, a book of verse,

And thou beside me singing in the wilderness

•• Oh wilderness were Paradise enou.”

નથી. સંસારી મનુષ્યોને કુદરતી અને મનુષ્યનિર્મિત આદતો ને જાનજો વિવિધ સ્વરૂપમાં નિ-
રંતર પીડ્યા કરે છે; ને એ પીડાઓ કાઠ કાઠક પ્રસંગે અતિ ઘાની અને ધૈર્યશાળી વ્યક્તિઓને
પણ નાશ્ટરે એવી મુશ્કેલીમાં લાવી મૂકે છે. આવે સમયે સ્ત્રી પુરુષની મૈત્રી એ એકજ વસ્તુ
એવી છે કે જે ગમે એવા વિષય વાતાવરણમાં પણ ધડીઘર વિશ્રાંતિજનક, આસ્વાદ્યકારી લાગે
એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જેને લીધે ગમે એવી મહાન આપત્તિમાં પણ મનુષ્ય છેક નિરાધાર
નથી બની જતું, સખની થોડીક ક્ષણે એવી ને પામે છે જ્યારે દુઃખ કે વિપત્તિઓના આણુંએને
પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી રહેતો. એવી મૈત્રી સાધવી, જગતની સૌ કલેષજનક પીડા-
ઓમાંથી મુક્ત થઈ હૃદય ડાલવવાનું અપૂર્વ વિશ્રાંતિસ્થાન મેળવવું, એ લગન, એ લગનો હેતુ.

પણ કેટલાં લગન-આવાં અન્યોન્યને માટે વિશ્રાંતિસ્થાન બને એવાં હોય છે ? લગનથી ઉપ-
જતાં દુઃખો, કંડાસો-દેખીતા કે છૂપા-અને ત્હેનાં ત્રાસજનક પરિણામ એ તો હજીયે ધર ધરની
કથા છે. અને તેથીજ ‘લગન શા માટે ?’ એ પ્રશ્ન પૂછી દેવાય છે.

લગન ! કેવો સુંદર મધુરો શબ્દ ! કોઈક કવિજન રહે છે સ્ત્રી પુરુષનું લગન તો સંસારના
સૌ મુખોનું મૂળ છે ને જન્મેજન્મના પુરવવતનું મંગલ દ્રવ્ય છે. “ લગ એટલે પ્રજાતામાં પગલાં
માંડવાં ”-સંસારમાં સ્વર્ગ હિતારનું. સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને દૂર રાખનાર આત્માને કિન્નતિ
પથે હોવાનાર અને અન્યોન્યની પ્રીતિ-ચંચીથી જીવનને અમોહનું-જીવન જેવું બનાવનાર લગન
નિવરે રહેવું નામ લગન. પ્રીતિના અનંત પ્રવાહમાં હૃદયે હૃદય મળી જાય, એ આત્માનું એકમ
સંધાય ને ઉમયનાં મન, હૃદય ને આત્મા અવરૂપ શાંતિ ને તૃપ્તિ અનુભવે એવું નામ લગન ને
એજ લગનો હેતુ.

લગન એટલે, પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષે એક વાર શુદ્ધચાત્રમ ધર્મ સ્વીકારવોજ નોંધએ એ પ્રમ-
સિત રૂઢીને અનુસરવા માટે-અનિચ્છાએ પણ-મહે તે એકાદ વ્યક્તિ સાથે પરણવા ખાતર પરણવું
એ નહીં ! લગન એટલે અમુક શુદ્ધચના ઓકરાને કે ઓકરીને પરણનાર કોઈ ન મળ્યું એજ
વાતો થાય એ માટે ઉતાવળે લોકો માંકડું વગગાડી દેવું એ નહીં. લગન એટલે, કોઈ આશા-
મયા-શિક્ષિત યુવાનની હર્મિઓને બરમાબૂત બનાવી ત્હેની અનેક અભિલાષાઓને કચડી નાખે
એવી એકાદ સ્ત્રી સાથે ત્હેનાં મરજી રિહક પણ ત્હેને આંધી દેવો એ નહીં. લગન એટલે કુસુમકળી
જેવા કોમ અને ભાવનાયુક્ત દન્યાઓને સંબંધીઓની સગવડ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરણી જવું
પડે એ નહીં. લગન એટલે અને જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનો સહેલો અને સરળ માર્ગ નહીં;
‘અમળા’ રહેવાય છે માટે પુરુષનું રક્ષણ મેળવવાની અભાવશયક જરૂરીયાત નહીં; કોઈ એકાદ
કળનો નિર્વંશ જતો અટકાવવા માટેનું સાધન બનવાનું નહીં, લગન એટલે સ્ત્રી હોવાના દારણેજ
પુરુષ મનાતી એકાદ મુલક વ્યક્તિની પણ સેવિકા બની રહેવું એ નહીં; ને-લગન એટલે, સ્ત્રી
પુરુષનો માત્ર શારીરિક સંબંધ નહીં !

લગનની જરૂર સ્ત્રી પુરુષ ઉમયને માટે યરીરસમ્યક કે વ્યવહારિક સગવડો કરતાં મન, હૃદય
ને આભાના અરબસિત આનંદ ને શાંતિ માટે વધારે છે, લગની જરૂર અન્યોન્યની સાચી
મનુષ્ય બાની સેવા સાધી શકાય ને પોતાના જીવનવિદ્રસ સાથે બીજાં અનેકનાં હૃદય કિન્નત

અનાવી શકાય એ માટે વધારે છે. એમ ન થાય, લગનથી આનંદ, શાંતિ, તૃપ્તિ મળવાં તો દૂર રહેશે પણ નિરંતરતા ફલેશ કંકાસ કે તીવ્ર અનોખાયામાં સ્ત્રી પુરુષ ઉભરતે જીવન નિભાવવું પડે. જીવી આખું પડે તો એ લગનનું પ્રયોજન શું? અર્થાત્ પેલો નિર્વૃત્ત-હાર્યારૂપદ સાગતો પ્રથમ ફરી પૌકાર કરે છે; ત્યારે, લગન શા માટે?

હિંદુ સમાજમાંથી બાળલગન તે અયોગ્ય લગન-કળેડાંનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે આજ સુધીમાં આજ પ્રયત્ન નથી થયા. લેખો, બાપજો અને પરિપટો દ્વારા જેમનાથી જે બન્યું તે તેમણે કર્યું છે તે કરે છે. આ પ્રયત્નો છેક નિષ્ફળ પણ નથી નિવડયા. પણ પ્રાયશ્ચ લાભ જે કંઈ થયા હશે તે એટલા થોડા છે કે એથી સ્ત્રેજ પણ સંતોષ મानी શકાય એમ નથી. આ અનિષ્ટો ગામડાંના અશિક્ષિત વર્ગમાં અંચવા લલકરી મનાતી જનોમાંજ પ્રવર્તે છે એમ પણ નથી. શહેરની કેળવાયેલી અને હૃદય જાતિઓમાં પણ એનો સમુળો નાશ નથી થયો. હા, બાળલગનો તેમનામાંથી સુખાગે નાશ થયાં છે, પણ અયોગ્ય લગન તો બંધ નથીજ થયાં એ વાત હિંદુત્વના કે સંસ્કૃતતાના જુદા સાક્ષા નીચે છુપાવી છુપાય એમ નથી.

પણ, આ લેખ પૂરા કરતાં પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગે છે. લેખનો હેતુ દરેક લગ્ન-લગ્ન માત્ર અયોગ્ય હોય છે-થાય છે એ નથી; એમ હોઈ શકે પણ નહીં, અને એવું લખવાની ધૃષ્ટતા કરીને યોગ્ય લગ્નોથી સુખ-આનંદના હિંદોળે જૂલતાં સમાજી યુગલોને શાપ બેઠોરી લેવાને પણ હું મિલકુલ તૈયાર નથી! પરંતુ, દુર્ભાગે આપણો સંસાર એવાં સુવર્ણ લગ્નોથી આખોય ઝગડી રહ્યો નથી તેથી આ દુઃખદ અને કટુ સત્ય કહી દેવાય છે ને તેથીજ 'લગન શા માટે' એ પ્રશ્ન ફરી ફરી ઉઠે છે

—જ્યોતરના શુદ્ધ.

“આપણા લગનની ખુશાલીમાં એક બેઠોરી મીઠાગાની આપવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. તે દિવસે તું બધી સ્ત્રીઓને આજ નાંખજે ને બધા પુરુષોને મ્હારી અદેખાઈ આવે એવું કરજે.”

“સખ મેળવવા માટે આ બધી ધાંધલની જરૂર છે?”

Le gendre de M. poirier.

ધૂમ પૂરતે કેક.

દે. રા. ધીર સાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

'There was and has been an uninterrupted continuity in the life of the ancient civilization of the Indo-Aryans showing that it possesses a strong vitality acquired in the course of ages through strenuous self exertion and hard self-culture.'

આર્યલોકોએ પોતાની અવનતિના સમયમાં અનહદ આર્યસંદિગ્ધતા ગતાવી છે. hard self-torture. સદન કરતું એ જૂદી વાત છે; ક્ષત થવું એ બીજી છે છતાં આટલા ઉપર-થીજ પોતાની બધી પુરાણી સંપત્તિ પડી ન રહી હોય એમ બહુ ઠંડા અભ્યાસીઓ-શુનીવર્સિટી કે વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉચ્ચ પ્રમાણ પત્તા ધરાવતા પ્રતિદ્ધ વિદ્વાનો-પણ માને છે. ક્ષત આટલા ઉપરથીજ એ લોકો કયાં સુધી મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ શકે છે તેનો એક નમૂનો તીચેના પરથી જણાશે.

મોઢી મોઢી પ્રજાના જીવનમાં સૈદ્ધાંતો સુધી પહોંચતા અધઃપતનો હોવાના પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જરૂર છે. રોમની પડતી પછી એણે કંઈપણ ધ્યાન ખેંચે એવું પ્રાપ્ત કદું છે? પુરોષીય સંસ્કૃતિના રથનો સારથિ દગ્ધ થીન છે! પર્સીયાની જૂની મહત્તા કયાં છે? ઇજિપ્ત, બેબિલોનીઆ અને એસીરીયાની પણ કયાં છે? પેર અને મેક્સિકોની સંસ્કૃતિઓ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે આ બધાના જીવનની તમામ વીજ્યગારીઓ બરખસાત્ થઈ ગઈ છે અને ફરી પ્રદીપ્ત કે કિતેજીત થવી અશક્ય છે; પણ દિનદિનું જીવન તો દ્વાય સંસ્કૃતિની દેહલામાં હોલી ટોચપર હોય-કોઈ ધ્વાસગીરિપરજ સગા સર્વદા વિરાજતું હોય! તેમ એની તમામ વિભૂતિ આર્યોએ પરોજ્યક્ષ્મ ગણી છે!

ધર્મને લગતી બાબતોમાં પણ આજુબજુબ જન્યું છે અને જનપા પામે છે. અહમ ધૈર્ય અને સૌર્યથી, પોતાના તમામ જર્જરીભૂત મંત્રોને વળગી મોઢાનું સ્પર્શલા કે પછાત તમામ આર્યો પત્તંદ કરે છે. ગમે તે બાજતનું પુણું પડી ગયું એ આર્યતાનું તો એક એવુંજ અને બીલવેનું લક્ષણ છે. મર્ત્યદંતિના મોઢા મૂળજ

कदाचिदपि पर्यहन शशयिपालमासावयेत्

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

આ જરા સખત શબ્દો છે. જો કે દમણના જમાના મારે એ વાપરી શકાય. એક તરફ સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યનાં સંપનાદ, વીરહાટ કે બાણમાં ફંદાવે જાય છે ત્યારે પ્રજા બીજી તરફ કરે છે તે રજા એટલુંજ કે ચેતનુર મની તેમાં પોતાનો સર બેળવવો. બીજી કોઈ રીતની તકલીફ હોવાના લોકો લેવાર નથી.

રોમ કે ગ્રીસ કેઈ એક દિવસમાં બધાનું મોઢાનું. જ્યાં ખરી Continuity નથી ત્યાં લોકો માને છે જ્યાં હોવીજ એક-એ—to any real Self-Government ત્યાં લોકો આનંદ માન પર આધાર રાખે છે આથી બીજી આર્ય વિચિત્રતા કે વિપરીતતા શી હોઈ શકે ?

ધર્મ એ કોઇ ખાસ આર્થ એટલે આ દેશનોજ ગદુ નથી છતાં અહિંની પ્રજાને મન એ કોઇ દરેક રોગપર રામભાણુ ધણીજ હોય જેમ અમૃતાંજન અને ખીછ કેટલીક quack દવાઓ દરેક રોગ પર અકસીર હોય છે તેમ કુદરતની એક તાસીર છે.

ધર્મની લાગસાના સરકારો હજુ સુધી એટલા સચોટ છે કે આત્માના કેળવણીકારો પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપે, ધર્મ વગર પૃથ્વી રસાતળ થતી નય છે છતાંદિ ચેતવણીના પૂકારો ઉદાગ્રેજ રહે છે. લોકો હજુ સુધી ધર્મથી ધરાયા નથી. આમાના ધણાખરાને મન ધર્મ એ કોઇ ફીરસ્તો છે. open sesame ની માફક એ તમામ સ્વર્ગના દાર ખુલાં મુકી દેશે. જે કોઇ કહે છે તે કંઈક આંતું

આર્થ દેશની ધર્મ જગતિ તથા સમયનો ખ્યાલ કરે

અતિ બળાઓ વૈભવી ઉત્સાહી હતો હિન્દ જગતો હીરો

પછી તરત

આ સંસાર અસાર મુખમાં મલ્લન ધર્મ બૂલનો મનથી

ક્ષણભંગુર સંસાર મુખમાં અવર કાંઈ મુશ્કેલી નથી

વૈભવ અને ઉત્સાહ; નિઃસારતા અને ક્ષણભંગુરતા ! આ કેવી જાતના આદર્શો છે ? ઉત્સાહ અને ક્ષણભંગુરતાને વિરોધ હોય કે ન હોય પણ વૈભવ અને નિઃસારતાને તો છેજ. આવી રીતે આપણા તમામ આદર્શોમાં કદાચ પહેલા Continuity હોય પણ પૂર્વ પશ્ચિમનો યોગ થતાં તો રહી નથી.

અતિ સર્વવ્યર્જયેત્ એ કોઇ મહાપુરુષનું વાક્ય છે. કોઇપણ ઓળખાં હદ ઉપરાંત આસક્તિ હિતાવહ નથી. ત્યારે હિન્દુ સંસાર કે જગત્માં તો ‘જ્યાં જ્યાં નગ્નર હરે’ ત્યાં ધર્મની યાદીજ ભરી મુકી છે. એ ઘેલછા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સંજીવ વ્યવસ્થાના ખ્યાલો મૂર્ત સ્વરૂપમાં તો ઉતરી શકેજ નહિ અને કદાચ મનોદાષિ સમક્ષ ખડા થાય તો તે પણ કોઇ સ્વપ્નવત સરી જવા માટે, જે પરમેશ્વરને બળવા હોય તો તે પણ અમૂક હદમાં નહિ તો ત્હેમને કંટાળો આવવાની દહેશત રહે છે. જે બહુ પ્રેમ હોય તો તેથી પણ કંઈ કાંઈ નથી પ્રેમ પણ એક જાતની ઘેલછાજ છે એમ કવિ શ્રેકસપીઅર પણ કહે છે. જે કોઇ સ્ત્રીને ત્હેમે ખૂબ વહાતા હો તો જંગલ સેવનુંજ પડશે. ત્યાં જઈ કવિતા કરવી પડશે કે પછી દરેક સજીવ નિર્જીવ વસ્તુ પાસે બીજી મોર્ગેત્ પડશે (હંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તા ગતિરહ્યા લય્યા હતા, ત્યાં પણ હરીને ખેસવાનું મળશે એમ ધારશો તો એક મોટી બૂલ છે. ‘પાંદડીયે પાંદડીયે પ્રગટે પ્રિયતામનો અનુરાગ’ કે

‘અહો વિશ્વના હાર ખૂંધ્યા ઉગ્રદયાં

અહો અવધૂતને બ્રહ્મયોગ મળ્યા’

એમ કદાચ માનશો પણ આ જીવનવન્તા જગત્ની દ્રષ્ટિએ તો એવો યોગ એક અનહદ સ્વાર્થ સિવાય ખીજી કશુંજ નથી.

‘Here with a little bread beneath the bough

A flask of wine, a book of verse,

And thou beside me singing in the wilderness

• • Oh wilderness were Paradise enou.”

(ધરાનતા સરીઓ પરમેશ્વરને પણ દાર સાથે સરખાવે છે) જો કોઈ સ્ત્રી ત્હમને ખૂબ
હાતી હશે તો 'તે આદર્શ' આર્થ 'નિશ્ચીન જુગીએ ત્હાર નામ' કરી પતિના નામની, માંગણ
જાણી કરશે. પછી ત્હમે એને 'ગૃહસક્તી' બનાવવાની કે ગ્રામ અને સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોના એપ
લાગ્યો હોય અને એથી પણ વિશાળતર ક્ષેત્રમાં એની સાથે સહધર્મચાર કરવાની આશા રાખતા
હો તો તે નિરર્થક છે.

જગતમાં હો કે જગતમાં-જનસમુદાયના વિશાળમિધુમાં-પણ હું હોશો, તું હોતી જેવું
જીવન ઉપયોગિતાને સરવાળે તો ચુન્નજ છે. 'અહાંક મધ્યમિન્દુ' એકમેકમાં જરો પણ જો રીમા
ન હોય તો અહાંકની પરિસ્થાપિત પણ ત્યાંજ યષ્ટ જશે. સદ્માર્ગે કુદરત પોતે કોઈ ધન્ય-તરિ
અથવા ministering angelનું કામ કરે છે અને દરનાં હુંગરની બધી મોહકતા યુક્તિવાંકર્ષણ
જેવા નિપજને આધારે એક પરપોટાની માફક થમી જાય છે અને કદાચ રક્ષના કોઈ સિદ્ધાંતથી
ટકર રહે છે-તો નેમ્મતી દદમાં એટલું ઠીક છે. જો જાલગચ્છાં ઉપર બહુ પ્રેમ હોય તો બંગલા-
નને બંગલા જેટલી નવરાજ પણ અચકચ છે એક ન્યાયાધીશને ન્હાતો ઢોકરો સ્વેચ્છ રડવા લાગ્યો
એટલે કોઈ કોઈની સાથે રહી તો પછી ધર્મ ઉપર બહુ આસક્તિ હોય તો એ શિવાયની તમામ
ખાખત પર દુર્લક્ષ્ય થશે-જો ધર્મ શિવાયની કોઈ વસ્તુ હોય તો-ધણપરા ધર્મ તો આસક્તિ
કરતાં વિરક્તિનેજ એપણું સાંધન ગણે છે તો ધર્મ પર આસક્તિ રાખવી એ પણ અધર્મજ છે
સંસાર જો લમ જાગડું છે ઉ'ધ કે સ્વપ્ન છે કે મિથ્યા છે તો ધર્મ પણ છે જો અહાંની પ્રાપ્તિ
એકદમ કરવી હોય કે પરબલ સ્વરૂપમાં લીન થવું હોય તો ત્વરાથી સન્યસ્તદીક્ષા લો. ખાલી
ભમ રૂપી તિમિરથી કુદિને આટલ થવા દેવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. 'સંસાર શુ સસ્થા
ગ્લીને' મનને પરમાત્મા સ્વરૂપમાં પ્હોચાડે રહેતા હો કે એ તેજને અંખાર ત્હમને પોતામય
કવી દેતો હોય એવું પ્રતિક્ષણ માનતા હો તો જૂદી વાત છે. મીંગળાઈ જેવા દાખલાઓ મળે છે
પણ ખરા પણ બહુ હઠાપણ અને ગાંઠપણ વચ્ચે બહુ કેર નથી એમ કવિ પોપ કહે છે. ગાંઠ-
ઓની ઇસ્પીદાલમાં એક સામાન્ય રોગ એ જોવામાં આવે છે કે દર્દીઓ પોતે મક્કપર્તી નબ્બ
હોય એમ માને છે અને પર્તી છે. એક અંગ્રેજ લેખક તો એમ પણ કહે છે કે આપણી હરતી
દરની સુલિને બહુ મોટો બાગ હતું એવી ઇસ્પીદાલમાં સારવાર માટે મૂકવામાં આવતો નથી
એ શોચનીય પરિસ્થિતિ છે. સારાંચ કે ધર્મનો અંતિ સત્યતાથી યત્ન તુકશાન વાસ્તવિક અથવા
વ્યવહારિક જગતમાં તો એણું થતુંજ નેમ્મતે. જીવનએતે માટે જંગલો તો છેજ ~~જંગલો~~ થોડી
જૂદી ઇસ્પીદાલ બનાવવી નેમ્મતે. ગાનવીર શેડ પ્રેમચદ રાખચદ જેવા બાવિબનાં નરરત્નો એવી
સંસ્થાઓ સ્થાપે તો જનસમાજને કેપહાજનાં એક અમેષ સમુદ્રમાં ડુબાડી દે.

આખો જુગર કવિ અમે કહે છે કે 'નાર ન્હાતડી હવું પ્રસૂત' અને કહે પદાલ્ય ચકે
કેમ તરી. એ ખિચારએ તો કવી કવી ફેડયા કાન ત્હોથે નાબુ હતું લમ જાન. દૂહીશી
જાંગી ને પ્રસ્થાનથીજ સત્તરમથનું પોટકું વજગાડશે તો ચાર ગાંઠજ ચાલવાના વાંધા હશે પછી
લાંબો અને ડગલે ડગલે હુંગરવાળો પંથ તે એ શી રીને કાપશે? ન્હાના માથા પર મોટી પાથડી
પહેગવશે તો તે કદાચ શોભશે નહિ પણ ચાલી સકશે. ધડીનાં પેડાં જેવી દેખાતી બાવનગરી
પાથડી વખણાય કે પણ ખરી, પણ થડીનાં પેડાં જેટલો બાર જો ખરેખર ચૂકશે તો માથું
પીલાઈ નહિ તો ક્યારાજ તો જશેજ. પતંગ લોટે છે કે નહિ તોની ખાંતી ક્યાં શિવાય પંદર
કુટનું પૂર્ણ સદાચરણ તો તે ચમશેજ નહિ.

હુનીયાના તમામ ધર્મોતું ઉદ્ભવ સ્થાન એશિયા ખંડ છે. ધર્મની ગંગા એશિયામાંથીજ વહેતી હતી અને પૃથ્વીના અંત સુધી વહેશે. એશીયાખંડે ધર્મના ત્રાજવાની દાંડી પકડવાની કૌશલતા જગતને બતાવી ન હોત તો અત્યાર પૂર્વે ક્યારનો પૃથ્વીનો બીજો અથવા ભાગ છુટો પડી તમામ અણુઓ પરમાણુઓ થઈ ગયા હોત અને કદાચ 'તહેમનું' અસ્તિત્વ હોત તો તે પણ પચ્ચોતેર કે ચોર્યાઈની વસ્તુઓનાં રૂપમાં ને પહેલાં તો કદાચ ઝોળાનો બીજો અથવા ભાગ એકદમ ખરી પડત અને આ બ્રહ્માંડ નિમન્ત્રણ અથવા solar systemમાંથી ચલિત થઈ બીજા તારાઓપર પડી ફેટલાઈને કચરી નાંખ્યા હોત. હિન્દુસ્થાન એ એશિયાનું હૃદય છે એટલે જ કંઈ ગતિ મળે તે ન્યાંથીજ હોઈ શકે. વેદાન્તનું કુદ જો એણે ખંડખંડને પાસ ન હોત તો કૌંઘ પણ પ્રગ્લનો ઉછેર અશક્ય હોત આ વિગતોમાં કદાચ અમૂક-જૂન અંશે-સત્ય દર્શે અને દલીલ ખાતર સ્વીકારીએ કે અક્ષરશઃ ખરી છે પણ તેથી કોઈ ચીતનો ગુસ્સાવાર સંભવે છે? જો પ્રગ્લ પોતાના ક્ષેત્ર તરીકે અહંભાવને જડમૂળથી હોંડી નાંખે છે. જો પ્રગ્લ હંમેશા બોધ પણ એકંદરે આદાજ પ્રકરિતો આપે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ કોઈ કાળે હોય તો પણ અત્યારે અને આ બાબતમાં તો ખાસ કરીને પોતાની વિપરીત સ્થિતિનું સચોટ દિગ્દર્શન કરાવે છે. થોડે અંશે ખરા અને બહુ મોટે અંશે માની લીધેલા જૂત ગૌરવની પુનરાકિત પરપરાથી સામુ વાતાવરણ બહુ કલુષિત કરી મૂકે છે.

અહિનું વાતાવરણ તો ધર્મની ઉત્પત્તિ માટે અનુકૂળ છેજ પણ હવાપાણી પણ આ તથા બીજી બાબતમાં આપણને મદદતા અર્પી રહે છે. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર તો પ્રથમ આસેજ મક્ષિકા અથવા શરૂઆતથીજ નિરાશાતો ધ્વનિ રેલાવી રહે છે એના ચબ્બો બરોબર સાદ નથી ગણ્ય બાવાર્થ કંઈક નીચે મૂળ્ય છે.

'This unfortunate country it appears from all its past hitherto known has always been a prey to foreign domination. Other virile races from the north invaded it from time to time, had both rigour of physique and freshness of mutality and lost gradually in both when they settled down permanently until other such races invaded it again.'

સ્વરાજ્યની લાયકાત તો આ દેશનાં લોકોમાં હતીજ નહિ એમ આવી આવી બાબતો હપરથી જણાઈ પડતાથી પ્રતિપાદન કરે છે. જે કંઈ એવી શક્તિ કે બચવરથા દેશને મળી ને પહેલાં ઉત્તર દ્રુવમાંથી ઉતરી આવેલા આર્ય લોકોનાં યોગાને પ્રતાપે ત્યારબાદ જે લોકો તરાંપ મારી બેઠા તહેમને લીધે; અત્યારે પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજ પ્રગ્લનાં હાહલડવા જડવ દેથી.

ધર્મની બાબતમાં હવાપાણી કેટલો ભાગ ભજવે છે તહેનું રાષ્ટ્રીય નિરૂપણ કોઈ સમર્થ હવા રાષ્ટ્રી કરે તો ઉપયોગી થઈ પડે એ નિઃશંક છે પરંતુ અસર તો કરતાંજ હોવાં બોધાએ. અંગ્રેજ લોકો જડવાદી થવાનું પસંદ કરે છે તહેનું એક કારણ તેમને કામ કરવાનું ગમે છે. આપણને તો આપણા પૂર્વજો રેતીની ધડીઆળ ગખત્રા તેજ હીક થઈ પડે મીનીટ મીનીટનું ધાંધલીકું જીવન આપણને પાલવે તેમ નથી. જે લોકો કાળે છે તે લોકો ધોરમાંથી વડી આવતા લાગે છે. અંગ્રેજ લોકોને પણ તખીયત સુધારવા વખતોવખત રમ લઈ ઘેર જવું પડે છે. પાશ્ચાત્ય રીતિઓના અંધ અનુકરણથી આપણી સ્થિતિ એકંદરે શાગિરિક સંપત્તિભાતો મુશ્કેલી

મઈ છે! જે કાંઈ સો વર્ષ જીવનાર અત્યારની સમાજમાંથી મળે તે આપણું અડો માગ્ય સમ-
જનું. ઉંઢાળાની ઝાનુમાં જ્યારે પૃથ્વી ગજુગજુ થઈ રહેતી હોય ત્યારે, ધરના એક
ખૂણામાં જોળન પછી એક ઝોડું કે નેપ સ્વર્ગીય દલાણુ છે. આપણો જાડપાસો વડ લીમડો ઇત્યાદિ
તાપને અમુક અંશે નિવારે છે પણ તેથી સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે કિતેજીત નહિં. એટલે એકંદરે
સુખ, શાન્તિ, પૃથ્વીપર સ્વર્ગ કે પછી ભયંકર વિરાગ એજ અપણા જીવનના પ્રેરક તત્વો છે.
મ્હોટ ભાગે વિરાગ પણ શું સચવે છે? અમુક અંશે શિથિલતા એજ આરામની શોધ. જે
ખાવાઓ પોતાની જાતને રીએ છે-કેટલાક બીજાની માફક ખાણીની શોધ કરી સુએ છે બીજા
સોદાની સાંકુળાથી શરીરપર પ્રદાર કર્યો જાય છે તે બધું બૂલ બરેલા મોક્ષ ત્રિગેરે ખ્યાલોથી કરે
છે જે 'ભીમને' માથે ભથ્થે' ન હોય તે પેટ પૂરતું ખાવાનું અને કાંઈ સ્વર્ગમાં કિંચકાવતું
નિવાસ સ્થાન ને, જાંઘી એક સાંત બેસતું જાણું છે. ધડી નહિં પણ જીવનભર છોડી દેવી ધડમ-
યલ આહવા જગતની મૂળ્ય એક મ્હોટી મહકાવે એવી સખ્યા આખુંજે જીવનજીતીત કરે છે.
સફામગ્યે એ લોકોમાં સંસ્કારને અભાવે રસતો ખાનંદ અનુભવી વ્યક્ત કરવાની શક્તિ નથી નહિ
તો આપણા સાહિત્યમાં એક કલાપિજ ન હોત પણ બીજા સેંદ્રો વર્ડઝરથી આપણા સાહિત્યને
આપણા ધર્મની માફક કાંઈ અસ્પૃશ્ય આસ્માનમાં બહેકાવી દેત. વિધિની વિચિત્રતાથી કલાપિ
પણ જે કંઈ લવારા કરતાં દિખ્યો તે વર્ડઝરથી સહેજાસથી. જે વર્ડઝરથી અહિં જન્મ્યો હોત
તો એ 'નેચર્સ લાખીરત' અથવા કુદરત ચિખવતો મહાગુરુજ ન હોત પણ કુદરતના ખોળામાં
અદનિશ માયું કુહાવતો કાંઈ નિદ્રસ્થ મહાગોળી. લવારા કોણ કરે છે? અધુરા ધડા. કવિઓ
કોણ થઈ ગયા જાંઘીથી મ્હોજ મ્હોજમાં કંટાળતા. આખા જગતના સાહિત્યમાં સનમની શોધ
કોણ કરે છે? જે લોકોથી સનમ દૂર ન્હાસતી રહે છે તે. અહિં તો હંમેશની 'કુમારી કન્યા
કુદરત' વરમાળ લઈને પ્રલોકને ગળે પહેરાવવા તૈયારજ છે એટલે દમ્બનતીતા સ્વર્ગવર કાળે
આવેલા રાજાઓની માફક ચિંતા યસ્ત ચવાતું પ્રયોજન નથી પણ કિચકારાપણું છે. 'કુમારી
કુદરત તલને' એ કન્યા ત્યાં પરજુરી' જીવનના કડવા ઘૂંટણ કે જેર લલાસથી ચેતન જીવ અનુકરિઓ તો
કાંઈ વીરજન હોય છે. જાહી બીજા બધા તો વિરાગને દારે કરી દોરી લે છે. ખુદ જોતમ કુધ
પોતે પણ. ગુદરશાશ્રમ ધર્મ તો સનસ્તોષમમાં પહોંચતાની તૈયારી છે. જેએ પગથીઆ વગર
જઈ થકો તો ચોનાં કરતાં કંઈ પીણું નથી. છેલ્લા સેન્સ નીપોટ મૂળ્ય કેટલા ખાવાઓ છે?
આવતો ગજુરી વખતે બીજા કેટલા યજ્ઞે દેવો વતારો કદાં જ્યોતીથી કદાંજી.

મત્રી રીતે અદિની ગરમ હવા આંચલોકોને વર્જવ છે અને હોવી જોષએ. અહિં ઉતરી આવેલા
આર્યોને જે કાંઈ હવા સ્વાસ્થ્ય માંડે જરૂરી હોય તે તે દિમાલપતી છે આટલા ગરમ પ્રદેશમાં
તો એ લોકો ચિત્તશ્રમ વાયુથીજ પીડાય છે. દુર્ભાગ્યશાત્ દક્ષિણ કુવ તરફ તે લોકો પ્રયાણ
કરી શકત એ એ લોકો બૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે. જે એમણે પોતાની ખોપરી જેવીને
તેવીજ રાખવી હોત તો તેમજ કરવું હતું. આઠ ફુટ લાંબા ધરાનીઓનાં કેટલાક દોઢ વેંતના
પણ થઈ ગયા છે. પાશ્ચાત્ય આર્યોએ તો ત્યાં જવું શરૂ પણ કરી દીધું છે. કમમાં કમ ગરમની
પૂજા તો ત્હમએ કરવીજ હતી. પૂનર્દય વસ્તુઓ અપમાન સહન કરેજ નહિં એટલે ધણું કરી
કંઈ શિરોદેશે પ્રદાર કર્યો હોય કે ગમે તેમ પણ શી ગદિરજીવતા દે દરવાને અદે ઉદ્યાં હજુ
અધી એક નાંચન પ્રકારનાં શીતજરોતપાદક જંતુઓ ત્હમને સતાવે છે. સાપં અદે ખાસ કરી

ગની મહત્તા તો તેમને સ્વીકારવીજ પડી છે. નાગની કૃષ્ણ એ કલાતી દૃષ્ટિએ મૂર્તિમંત લાવણ્ય એના ડુંચ સૌથી મધુર છે કે કેમ ને તો એ અદ્ભુત ચમત્કૃતિના રસાસ્વાદ જેમણે કર્યો હોય તેમને તેરાવી કે પૂંછાવી મંગાવીએ તો ખજર પડે. આપણા દુનો ત્યાં સુધી જઈ શકશે ? ગમેજન. પણ જો એ જાણવાની આશાજ હોય તો વાસના રાખો એટલે સીદિ થશે એ મદદગાર જો સ્વર્ગજ દક્ષતરે તમારા નામપર એક પુણ્યનો મહા-સંચય જમે હશે તોજ પ્રાપ્ત થશે. પછી 'ફાકટ કાંઈ મારે મૂખડા બરે આબશુ' બાથ ?'

નાગ એ ગુમાન છે. માથાપર મણિ હોય કે ન હોય પણ કલાના એ અંશનું અનુકરણ થાયેએ અનાયાસે કર્યું લાગે છે. કહેવત છે કે સંગ હેવો રંગ. નહિનો, આર્ય, અનાર્ય, હાલજી, અજ્ઞાહલજી, અધિકારી, અનધિકારી ઇત્યાદિ અર્થવિહીન આપ્તરંગો હજુસુધી આર્ય હોદ્દાધિમાં ઉઝળતાં ન હોત. ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ પૂજકબકિત હોનો પણ વિકાસ આ બાબમાં નથી થયો એવું નથી. ખૂદ બગવાન શેષનાગપર વિરાજે છે. રજગુને ખદસે આર્ય ઉદધિતું ચંચન કરવામાં વપરાયો હતો. નાગપાંચમનો તહેવાર પણ આવે છે. શિશુ તો વળી એને કેજ રાખી ફરે છે. ધર્મસાહિત્યમાં તો છૂટથી એનો ઉપયોગ થયો છે. ખાસ વ્યાસમુનિના રમમાં સાપ મનુષ્યવાચી મોલે છે (તતઃ કરકોટકો નાગઃ શાન્નવચનૂ નલમ ઇત્યોત્ ઇત્યાદિ) નાગકન્યાઓ ઇત્યાદિ પણ આવે છે કેટલીક મનુષ્યના જેવી હોય છે અને મનુષ્યને પારણે છે પણ ખરી. ગુજરાતના મધ્યકાળના કવિઓએ તો કલ્પનાના ઘોડાજ દોડાવી મૂક્યા છે. સાધારણ સાહિત્યમાં પણ એ વંશ શ્રેષ્ઠ છૂટથી પ્રચલિત પામ્યો છે. સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા કહીને સર્પને પ્રત્યેનું ઋણ યથોચિત ફેડી શકાય. સિંહમૂજ. ભોરિંગમણિથી સતી જીની અને તેટલા માટેજ આર્ય જીની મહત્તા સ્વીકારી શકાય. જીના મોહક કેશકલપને કાળી નાગજીની ઉપમા મળે છે

જો કોઈના ગુણનું ગાન થાય તો તેની અસર તેટલેથી અટકતી નથી. અવાજનાં મોગન થાય છે. તેમાંથી સૂક્ષ્મ જાંતુઓ પાકે છે અને તેનો એક ચેતનિંદુ રામેશ્વર બને છે. પ્રભુના ગુણ ગાવાનો પણ આજ મહિમા છે. નાદબ્રહ્મ દ્વારા પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જો હૃદયની સંતોગનતાથી ગાન કર્યું હોય તો ભક્ત હૃદયની બીડ બાંગરા બગરાનું પોતે ત્રિમાતદ્વારા પધારે છે કે પછી પૂલવાટે પણ પધારતા હોય. બીડું મહારી બાં...ગજો હો...જી.

બસે આર્યો રૂઆં કુઆં ચઈને ગમે તેટલી ધાર્મિક લડત ચલાવે તોપણ આસપાસનાં આવરણો અને આમોહવાચી જો સર્વાંશે સુકત રહી શકવા શક્તિમાન હોત તો તે શ્રેકા અને દેવમાં બંદુ ફેર નથી—જેમ કેટલાક અડધા મનુષ્ય અને અડધા ઘોડા એવા માણસો હોય છે તેમ. પોતાની દેવ ભાષા તો ગુમાવીજ મેઠા છે. વળી અમરત્વં ચંદ, ધર્મ ચંદર રૂપી રૂદ યથેસે સિદ્ધાંત જોડેને લોકો પૂર્વે અનાર્યગુણ્ય યથા વર્તવાનું કહી હસી કહાડતા તે તો ગમે તે દારણ સર સર્વ પ્રમાણિત છે એમ સંસર્ગમાં આવતા પાશ્વલ્યો હજુ સુધી પોકારે છે. An Indian is a liar એ જાણે Universal truth હોય એમ એ લોકો માનતા. કદાચ આર્યોએ તેમને પૂરતું દારણ આપ્યુંજ હશે એમ ધારવું હોય તો ધારી લો. ખાસ કરીને જોહાન યુદ્ધની સ્થુત્ર શુદ્ધિએ તો કહેતી રૂપ છે એટલે એ જ કાંઈ સ્વીકારે તે સંપૂર્ણ ચોક્કસાદ્ય પૂર્વક.

શ્રામ્યજનોનો દેશવટો.

[રામ્ય અને રામાજના બુદ્ધી કવલઓગી ત્રાસેલા સહૃદય
છવે આ સાદા રાસનો રસ ઝીલી શકો ! અધિ.]

હોડીવાળા હોડી તારી કંઠાર
રહેવું નથી મ્હારે રાજાજના રાજમાં.
યાવું હમે ધાયું હવે દેશપાર
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં.

તને હોડીમાં જાર બરી આપયું,
તને શેરડીએ ડોળે બાંધાવયું,
તને દેહયું કાળાં દોર,
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૧

તું એ દોર લંકર સંભાળજે,
સુતી બુંપડીનાં જાડ સંભાળજે,
બાહ ! નોંધારને કરીય ન ધાવ.
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૨

અમે બેડુનતું દીધું એ મૂલ રે,
બાહ ! રહેજે કરી સે કણસ રે,
લક જલું પરદેશ દૂર દૂર,
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૩

અલ્યા દેશ એવે લંગારજે,
જહિં માણસોના નહિ રાજરે,
જહિં માણસોના નહિ ત્રાસ,
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૪

તહિં બૂખા સુકા દિન ગાળયું,
વાય વરૂ સંગાય ઉંઘ કાઢયું,
પણ નહિ ખાનીયું માણસોના રાજ,
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૫

તહિં સોના ધરમ સૌ પાળયે,
તહિં શુભામકા છૂટા થયે,
તહિં ચારી રરોસર રાજ,
રાખ નહિ રાજાજના આ રાજમાં. ૬

લાગ્યાં. નિદ્રાસ્થ પક્ષીઓએ અચાનક જાગ્યત યથા આનંદ કદશેલ કર્યો. કમલના કુલે જલમાં એક ડૂબકી મારી, અને પછી-મૃણાલત-તુલામૃદુ વચ્ચે સમારતી એક લાવણ્યમયી સુંદરી જલમાંથી બહાર નીકળી.

શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય હર્ષથી ઉછળી રહ્યું. કમલની પુત્રી તરફ ભ્રમ ધ્રુવતા સ્વરે તહેમણે કહ્યું. “બાલા ! પહેલાં તું કમલનું નિર્જીવ પુષ્પ હતી; હવે કમલની સજીવ પુત્રી બની છે. બોલ કંઈ વાત કર.”

કમલ કુમારીએ નમન કરતાં પોતાના હોઠ ઉઘાડ્યા, તે હવામાં અજાન પરિભ્રમ પ્રસરી રહી. તહેણે કહ્યું: “મહારાજ ! આપની ઇચ્છાથી હું હિત્ત્ર યથા છું; આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ. કૃપા કરીને કહેા; હું ક્યાં નિવાસ કરું ?”

અંદર તરફ દૃષ્ટિ રાખી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: “કુસુમોદ્યાનમાં.”

“ના, મહારાજ ! તોશની પવન ત્યાં તો બહુ મસ્તી કરે છે.”

“ત્યારે પર્વત શીખરોપર સુખથી રહી શકીશ ?”

“રે ! અરુદની શીતળતાથી મહારું હૃદય કંપી ઉઠશે.”

“હીક, સમુદ્રના બીતરમાં તું રહેજે; હું તારે માટે ત્યાં એક મહેલ તૈયાર કરી દઈશ.”

“સમુદ્રના બીતરમાં ?” બાલાએ અમળીને પુછ્યું. “એ અમાધ્યા ઉંઠાણમાંનો મહેલ મહારે શા બપોનો ?”

મૃદુ સ્મિત કરી શ્રીકૃષ્ણએ પૂછ્યું: “સુંદરી ! ત્યારે તું ક્યાં રહેજે; હિમાલયની શુશાઓમાં ?”

કમલ કુમારીને સર્વાંગે ધ્યાન ઇષ્ટ્યો ભયમિત સ્વરે કંપતાં કંપતાં તહેણે કહ્યું. “ના, ના, એ શીદા અધિકારમાં મહારાથી નહીં રહેવાય.”

“કમલના કુલની પાસે, જળ ઉપર ?”

“પણ ત્યાં મહારાં વચ્ચે ન મોળાઈ જાય ?”

“નિર્જન વનમાં ?”

“એવા એકાંતમાં એકલી કેમ રહી શકું ? એથી તો મહારું લોહી નાડીઓમાં ફરી જશે,” શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ત ઉદાસ થઈ ગયું. મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં એકાદ ક્ષણ તેઓ વિચારમાં બેસી રહ્યાં તે પછી પોતાની ત્રાંસળા ધારી વગાડવા માંડી.

રાત્રી વીતી ગઈ, સૂર્યનાં કીરણો જલપટ પર નાચવા લાગ્યાં; સરોવરનું જળ, તાડનાં પાતરાં વૃક્ષવાસી પક્ષીઓ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યાં-જાગે પ્રકૃતિમાં નવજીવન આવ્યું !

પ્રકૃતિનું આ દ્રશ્ય નિહાળતા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, “હવે આવે છે.”

સરોવરના સ્વચ્છ જલપટ એક લાંબી છાંયા નજરે પડી. વાયુમાં કોઈની મસ્તીથી બરેલ તાન ગુંજવા માંડ્યું. હરિયાળા ધાસપર કોઈની ઢગલો પગરવ સંમિળાયો અને યોડે દૂર એક નવયુવક હાથમાં વીણા લઈ આવતો દેખાયો.

શ્રીકૃષ્ણએ ત્વેને જોયો તે ફરી બોલ્યા “એજ કવિ.”

હવે અમિષ આઓ-એક બીન્ને સૂર્ય ઉદય પામ્યો. તહેણે કમલ કુમારીને દીડી તે વીણા ત્વેના હાથમાંથી ઝરવા માંડી, ત્વેના પગ જમીનમાં ઝેંડી ગયા, જાગે કોઈએ બેઠીયા ત્વેને જકડી

લીધો! શ્રીકૃષ્ણએ કમલના કુલની સજીવ સુન્દરી જનાવી હતી, સુન્દરીના અનુપમ લાવણ્યે કવિને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધો.

શ્રીકૃષ્ણએ હસીને કવિને પૂછ્યું “ કવિ! શી સ્થિતિ છે ? ”

કવિએ સાવધ ચતાં વીણા સંભાળી લીધી અને શીર નમાવી ઉતર દીધો, “ હું પ્રેમ કરું; પ્રેમના પદ જનાવું છું ને પ્રેમના ગીત ગાઉં છું.....મહારાજ! મહારાજીવનની એક-એક ક્ષણ પ્રેમને સમર્પિત થઇ ચૂકી છે. ” બોલતાં બોલતાં કવિએ તૃપ્તાતુર નયનોએ કમલ કુમારી તરફ નેત્રું ને એક દર્દભર્યા નિસાસો નાંખ્યો.

શ્રીકૃષ્ણદિગ્મા યદ્ય ગયા, કમલ કુમારી તરફ સસ્મિત વદને જોતાં રહેતી હતી. “ સુન્દરી! તારે માટે રચાન મળી ગયું છે. ”

“ ક્યાં ? ”

કવિનું કાજળું ધકકવા લાગ્યું, શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું. “ આ કવિના હૃદયમાં-જા ત્યાં જન્મને રહે. ”

કવિએ શીર નમાવ્યું, રહેલી વીણાના તારોમાંથી અપૂર્વ ઝણકાર થયો. વાતાવરણ સંગીત-મય મની. ગયું.

કમલ કુમારી સૌન્દર્યના કટાક્ષ ફેંકતી અગમ પધી, ને કવિના હૃદયમાં રહેણે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. સૌન્દર્યનો આ અપૂર્વ યોગ શ્રીકૃષ્ણ આનંદભીના હૃદયે જોઇ રહ્યા;—પણ, એકાએક કમલ કુમારી પાછી હડી ગઇ. રહેના બહેરા પર કોઈ બચ કર દૃષ્ય નિહાળ્યું હોય એવા ભાવ ખડા ચતા હતા. રહેલું આણું સરીર અકલ્પ્ય ભયથી ધ્રુજતું હતું.

શ્રીકૃષ્ણએ સંજેદ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું “ શું તને ત્યાં પણ ડર લાગે છે ? ”

કમલ કુમારીના નેત્રોમાંથી પળપળ આંસુ બહેવા માંડ્યાં, ગદ્ગદિત કંઠે રહેણે કહ્યું. “ આ શું કહ્યું તને ? મહારાજ! મહારે માટે આણું રચાન તને ખમંદ કહ્યું ? આ કવિનું હૃદય ? અરે ! ત્યાં તો ગગનમેદી યવંતાના બરફાગદિત સૂચે, સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોઝાં ને રહેના ઉડ્યા ઉડાણમાંની ભયાનક બોલો, જનશૂન્ય વનપ્રદેશને દિગ્માલયની અધકારપૂર્ણ યુગ્મો સર્વ કંઈ હાજર છે. હાય ! હું ત્યાં કેમ રહી શકીશ ? ”

“ બહી ના, સુન્દરી ! ” શ્રીકૃષ્ણએ રહેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું; “ ત્યાં બહી જોઈને જેવું કંઈ નથી. હું સુન્દરી છે, તારાં આસન કવિનું હૃદય છે. જો ત્યાં દિમ હોય તો હું સૂર્ય બનીને રહેને પીગણાવી દે. ત્યાં સમુદ્રની ખીણો હોય તો હું મૌકિતક મણી બની રહેને સૌન્દર્યથી બરી દે. ત્યાં વનપ્રદેશની ભયાનક શૂન્યતા હોય તો તારા મધુર સંગીતથી વનવગડાના અણુઅણુમાં રસ-ચેતન્ય જગાવ, સૃષ્ટિ સમસ્ત તારા સંગીતસર સાથે ચનગન ચનગન નાચવા લાગશે રે ! કદાચિત્ ત્યાં અધકાર હોય તો હું દીવક બની જા, સુન્દરી ! અધકાર દૂર થઇ જશે; જા, સુન્દરી ! જા તારાં રચાન કવિના હૃદયમાંજ છે ! ”

કમલ કુમારી આ વાતનો ધન્ધાર ન કરી સખી...કવિના હૃદયમાં હજીયે તે વસે છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર.

હાજી મહમ્મદ સમારક અંથક પ્રકાશક સ્વીકાર મહાશકર. રાવળ ૪૪૮૦
રાયપુર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૬ પોષ્ટેજ જુદું.

સ્વ. હાજી મહમ્મદનું નામ ગુજરાતને ઘેર ઘેર જાણીતું છે. 'વીસમીસદી' દ્વારા એમણે
અબ્બેલી સેવાની કદર રૂપ આ અંથ સદગતના મિત્ર અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. રાવળ તરફથી
ચોંડાક વખત પર બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. આટલી ટૂંકી નોંધમાં પુસ્તકની ખૂબીઓ
વિશે સવિસ્તર વર્ણન શક્ય નથી પરંતુ પુસ્તકની ઘટનામાં કલાની એટલી ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ
માણુમ પડે છે કે પુસ્તક કલાના એક સુંદર નમુના રૂપ છે.

એક ચિત્રકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ ચિત્રા અંથમાં કેટલાક બ્રજકથી આંજી નાંખતા ચિત્રોનીજ
આશા કે અપેક્ષા રાખે એ અનવાજીય છે અને પ્રમાણમાં રહેમને નિરાશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થાય પરંતુ ચિત્રોની ચોજના આ અંથમાં એટલી પ્રમાણ પુરઃસર છે-ન્હાની ન્હાની બાજતોમાં
પણ એટલી ખંતથી કામ ચલુ લાગે છે કે આ અંથમાં આથી વધુ ચિત્રો ન હોય એમાંજ
અમને અંથની સવિશેષ સદતા લાગે છે. પૃષ્ઠ પરની સ્મરદધુણિથી માંડી અંદર ચોજવામાં
આવેલા તમામ ચિત્રો એટલી સારી રીતે ચોજવામાં આવ્યા છે કે રા. રાવળની કલા દૃષ્ટિ
(artistic perception) માટે આપણને મગર ચલુ પડે છે.

અંથને બે ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. મહેલા ભાગમાં સદગત ને અંજલિરૂપ
ખર્પવામાં આવેલા રહેમના જીવનના પ્રસંગો ચિતરતા અને દુલનારમક લેખો આપવામાં આવ્યા
છે. આમાના કેટલાક બહુજ કસાયલી કલમોથી લખાયલા છે. રા. મુન્શી, છુચ, મરતકકીર વિનો-
દકાંત ત્રિગેરના લેખો લેખની પોતાની વિચિત્રતાથી બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું સાદિત્ય છે. સ્વ. હાજીનું
ખર્પ ચિત્ર રા. મુન્શીનાં રખેદોમાં 'નિરાશામાં પણ આશાના એકતાશ વગાડનાર'થી ખીચું વધુ
સુંદર શું હોઈ શકે ?

અંથ ને અખરારની ઘડી બર મુજબ કરી દેતી કાબાંજલિથી ઉધડે છે.

+ + x +

બેકર ગુજરાતની કરી આકરી હાજી ગયો

x x x x

રો હવે ગુજરાત ! રો, રો ! ના પિછાન્યો જીવતાં

આંસુના દરિયાવ એવા કે' તરી હાજી ગયો

ત્યારે '1. ધુન્ડે' ગુજરાત કોણ માંડી ગુજરાતને નચાવે'થી હાજીની દૃષ્ટિ વર્ણવે છે. અને
ખાખતો વિરૂદ્ધ, જેવી લાગતા છતાં પ્રકાશ જેટલી સ્પષ્ટ છે. હાજી મહમ્મદ ગુજરાતને નચાવી છે

પણ હોની કદર ગુજરાત-હરી શકીને નથી. (ગુજરાત કેવો કેવી 'કે-કેવું' એ સંબંધી કાંઈ સાક્ષર મંડળમાં ઉદ્ઘોષિત થયેલી જણાતી નથી.) એમની કદર રા. રાવળ જેવાં સન્નિવરણ પ્રયાસથી થઈ છે તેથી વધુ બંધિયમાં થશે. ગુજરાત અદ્યાર સુધી આત્મભોગથી રહે છે. એ બાવનાપ્રેમી કરતાં વધુ પૈસાની પૂજારી છે. એથી 'પણ વધુ' હતી અને કલાતે પોતાના 'સકતની' ખાસે રહેવું સર્વોત્તમ માગે છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક દેવીઓની માફક ભોગ પણ માગે છે. પોતાના આદર્શ ખાતર હાથ મદમદ જેવા વીર પુરુષ શિવાય બીજા કોઈ સાહિત્યસેવક એટલો ભોગ આપી શકત કે કેમ એ અતિથય શંકામયી જાગત છે. એક તરફ પોતાના હોદ્દાઓ દેવાના બાર નીચે કચરાય તેની પણ ધરવા ન રાખતાં એક માસિક જેવી અને ઘણાને મન નહીં લાગતી પ્રતિષ્ઠા પોતાના તમામ સાધનો હોમી દેવાનું સાદસ બહુજ થોડા માણસો કરી શકે. રા. મસ્તકીરનાં લેખ ઉપરથી લાગે છે કે પોતાના બચ્ચાંઓની સ્થિતિ પાછળના વંશજમાં સદગતને સાલતી પણ કલાકાર જો ગડિ નથી તો તે દેવ નથી. હોને જોઈએ છે પરિપૂર્ણતા એમાંજ એને મન ખરું રુખ છે. વખત, પૈસા, છંદગી કાંઈ સ્ત્રીજની હોને દરકાર નથી. જેમ જેમ સાહિત્ય અને કલાની કિમ્મત થતી જશે-થતી જાય છે-તેમ તેમ ગુજરાત આવા પુરંપને સંભારી હર્ષ બર્ષા અથુ સારશે-કે આપણુ ગુજરાતમાં આવો એક નર હતો. એક કદીરને ધાજતી એકનિષ્ઠાથી પોતાનું સર્વસ્વ કલાના વિકાસમાં અર્પતા હોમને રહેજપણ સકાય થયો નથી. એમણેજ અનેક નવા તારાઓને વિકસવાની તક આપી જુનાઓને વિશેષ ચમકાવ્યા. શીકા પડતાઓને પ્રોત્સાહનથી પ્રમદાવ્યા. ગુજરાતના ગળ્યાગોંડા સક્ષરો અને હોમણે ઉત્પન્ન કરેલા અદ્યારમય વાતાવરણમાંથી સાહિત્યના જઠાજને સંપૂર્ણ પક્ષ નિર્દેપતાના પ્રદેશ તરફ લંગરનાર રવ. હાજીવ હતા. એમનું પ્રિયિન્દુ હમેશાં વિચાળ રહેતું. ન્યાં ન્યાં કલાનો અંશ કે અમાતૃતિ જોતા લાં લાં તે સત્કારતા અને એજ સાચો કલાકાર છે.

રા. દેશજી પરમારે 'રાજદંસ' નામનું મોહક કાવ્ય સંકલનની યાદમાં લખ્યું છે. રા. લલિતે 'હમદીન' હાજ મદમદને લખ્યું છે.

બીજા વિભાગમાં રવ. હાજીની કંચર ઉપર સૌ સાહિત્ય રસિકોએ ફક્ત વેધોનો દાવો રા. રાવળ ધારે તો કરી શકે કે કેમ? અનુક્રમણિકા તરફ જોતાં એકદમ લાગી આવે છે કે ગુજરાતમાં આટલાજ સાહિત્ય સેવકો છે? વીસમી સદીને પોતાની પ્રસાદીથી વિભૂષિત કરતા સાક્ષરોમાના ધણાખરા અંદર હરીજ કેટલાક નથી પણ ખરા. 'સૌ. સુવર્ણ' શિવાય બીજા કોઈ લેખકોના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ હોમની ગેરહાજરીથીજ યાય છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે કદાચ રા. રાવળે 'વીસમી સદી' નાં લેખકોનેજ રચન આપવાનું ધણું હશે. આટલો વિભાગ ઘણું રસમય વાચન છે. ધણાખરા લેખમાં કદને કદ વિશિષ્ટતા છે તેથી એકલું વખાણ કરતાં બીજાને અન્યાય દેવાનો સંભવ છે. રા. કેશવલાલભાઈએ વર્ષત વિલાસ નામનું છતુ કાવ્ય રસપ્રદ સમગ્રજીતી સાથે રજૂ કર્યું છે. રા. નરસિંહરાવ ભોળાતાયે 'અસ્થ' નાં ચિત્રથી સફેદાં અગ્રેષ્ઠ કાવ્યનો અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ કર્યો છે. શબ્દોની શુશ્રૂષી એટલી સરસ છે કે ભાષાંતર મૂળ કરતાં પણ સુંદર લાગે છે. રા. ન્દાનાલાલ કવિએ પ્રેમ-કુન્જ નામના તારકનો બીજા અંક આપ્યો છે. આ કૃતિ એમની બીજી કૃતિઓ સાથે ટકર ઝીઝી ચકતી નથી છતાં એમની શૈલીની અદિતીયતા તો જણાઈજ આવે છે. રા. ધમકેતુ 'ગાજરાવ અને મસ્તબી' નાં સંવાદમાં રોહની મીઠાસા અ-

છટાબરી રીતે કહે છે. પરંતુ મસ્તાનીના ચેતાનાં મુખમાં આટલી બધી આત્મ પ્રદર્શના સંભવની હદ ઓળંગી જાય છે. કોઇપણ સ્ત્રી-પ્રેમની ગમે તેટલી પ્રાકાશાટ્યો પહોંચેલી હોય-તે સંભાષણમાં આટલી છૂટથી (નિર્લજ્જતાથી વધુ ઉચિત શબ્દ છે) ચેતાના સ્વરૂપ અને ગુણનુગાન કરે એ કલાની દ્રષ્ટિએ ઉણપ છે ત્યારે મસ્તાની તો ચેતાના સ્વગત શબ્દોચીત્ર વાંચકને ચમકાવી નાંખે છે. એટલું બાદ કરતાં લેખ આખાથે કાંદામાં કલ્પનામય અને ગુરુસાદાર ગદ્ય તરીકે બહુજ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એ નિર્વિવાદ છે. આદિથી અંત સુધી લેખકની અપ્રતિમ શૈલી એક ઘોષની માફક વહે છે. અતિ-પતિનાં ચેતારમાં રા. હરિપ્રસાદ મનરાય દેશાઈ બનેલી બીના જણાવે છે એ વાત દંતકથા જેવી લાગે છે. ગુજરાતના ધણાં સ્થળો વિશે વિવિધ પ્રકારની કિંવદંતીઓ પ્રચલિત હોય છે. હેમાંથી ભોધ પણ જડે અને વાર્તાઓ પણ રચી શકાય. આવો એક અક્ષય ભંડાર આપણે ત્યાં મોઝુદ છે. પણ ખોટ રા. હરિપ્રસાદ જેવા સહૃદયી સન્નમોનાની છે. વાત એકદમ સર્વાંશે ખરી તો લાગતી નથી પણ બે હોય તો વસ્તુ કશું રસમાં ઉતરરામ ચરિત્રથી પણ ચડી જાય છે. તેમાં તો રામ પળેપળે મૂર્છાળ પામે છે. આમાં તો વાર્તાનો નાયક ભલે અકસ્માતથી પણ મરી જાય છે અને અતિ તો. એનાં પતિ (એ નાયકનું નામ છે) નાં મોતની વાત સાંભળતા તરતજ પ્રાણ છોડે છે. અતિ બ્રહ્મણ્યું નામ હોઇ શકે; પતિ વાણિયાનું નામ લાગતું નથી. રામ અને સીતાના નામ કરતાં પણ આ અનન્ય પ્રેમીઓના નામ વધારે પ્રાસવાળા હોઇ મધુર અને મોહક લાગે છે. વિનોદાત્મક લખાણોમાં રા. ધનસુખસાલ મહેતા 'અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ'માં ચેતે ભાષાંતર કરે છે એ શુભાવી દે છે, 'જનવરેની ભાષા જાણવાના અખનરા'માં રા. રમણભાઈ મહિપતરામ ખાસ કરીને પાછલા ભાગમાં ઉત્તમ રમુજ કરે છે, જનવરેની ભાષા જાણવાના અત્યાર સુધી થયેલા પ્રયોગોમાં માણસે જનવર સાથે તેની ચેતાની ભાષામાં વાત કરવાના બહુ પ્રયાસો કર્યા હોય તો તે વિશે અમને માહિતી નથી-નિશ્ચાળના મહેતાજીએને બાળકને શિખવતાં કોઇ વાર બાળક થયું પડે છે. માતાઓ ન્હાના બાળકો સાથે તેતડી ભાષામાં બોલે છે તેથી બાળકને ભાષા શિખતાં સુગમતા પડે છે એટલુંજ નહિ પણ માતાને એક જાતનો અકલ્પ્ય આનંદ થાય છે. બધાંજ જનવરે બાળક જેટલાં હલીલા હોતાં નથી પણ યેડાઓ તો હોય છે. આશા છે કે સદગતનું નામ ચિરસ્મરણીય કરવાના હેતુથી રા રાવળે લાગણીને ખાતર ઉઠાવેલી તકલીફની યોગ્ય કદર કરી ગુજરાત સ્વ. હાજમહમ્મદ પ્રત્યે બે કદર હોવાનો આલેખ ખોટો ઠેરવે.

D. L. U.

સ્વીકાર:-આ સિવાય કેટલાંક માસિકો તથા રાષ્ટ્રિય સાહિત્ય કાર્યાલય, નવજીવન મુદ્રણાલય, વિગેરે તરફથી અમને ધણાં પુસ્તકો મળ્યાં છે, સ્થળ સંકોચને લીધે આ અંકમાં તે બધાનું અવલોકન થઇ શક્યું નથી. શરૂ થતા નવા વર્ષમાં અંચ સતકાર પર ખાસ ધ્યાન આપવાની ગોઠવણ થઈ ચૂકી છે.—અધિ.

રસ્તે જતા કનડતા, નડતા અને સતાવતા

ઋષ્ટપુષ્ટોને દાન દેતાં તમે

અચકાતા નથી.

—તો—

અનાથ, નિરાધાર બાળકોનો

તમારી પર પૂરો હક છે!

રાંક નિરાધારોને ઊગારી

એ હક ક્યારે અદા કરશો ?

વિશેષ વિગત માટે લખો:—

મંત્રી—હિન્દુ અનાથાશ્રમ,

નડીઆદ.

—: બહાર પડ્યો છે. :—

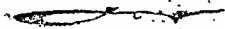
ગૂજરાતીઓને સાહિત્ય અને કથાના રસ લેતા કરવા પાછળ

સુફલિસ બની મરી ફીટનાર

‘વીસમી સદી’ ના મહાન આધિપતિ અને બાહોશ જર્નાલિસ્ટ

હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે

હાજી મહમ્મદ-સ્મારક-ગ્રંથ.

સ્વર્ગરચના અંગત ચિત્રોને હાથે લખાયેલાં તેમનાં જીવનનાં અનેક વિધરમરણો, અપ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફો, ખાનગી પત્રો, હસ્તાક્ષરો વગેરે; તથા સ્વર્ગરચના પ્રયત્ન સમયાર્થે ગૂજરાતના શિષ્ટ વિદ્વાનો અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ આપેલી અનુસંધાન સંખ્યાબંધ વિવિધ રસમય લેખો, મનહર કાવ્યો, દ્રશ્ય હૃદયંગમ વાર્તાઓ અને આકર્ષક ચિત્રોથી ભરચક, ઉંચા ગ્રેજ કાગળ, સળંગ છોટના મગજૂત પૃષ્ઠો અને પાકી બાંધબીવડો.

પૃષ્ઠ
પાનાં

કલાના ઉત્તમ નમૂના રૂપ

દળદાર સ્મારક ગ્રંથ.

મૂલ્ય રૂપિયા છઃ પચાસેન જુડ.

૧૩૫
ચિત્રો

લખો:—રવિશંકર મહાશંકર રાવળ;

રાયપુર,

અમદાવાદ.

તા માસિક સુરત બરાનપુરી લાગળ ઉપર આવેલા ઓ ‘અનાવિલ’ પ્રિ. પ્રેસમાં ગોવિંદજી શાહાભાઈ નાથે હાથે; અને બહુ લાલલાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત ગોપીપુરા સંઘાડીવાવાડમાં આવેલી પોદાની ચેતન એફીસમાંથી પ્રકટ થયું.

એ ત ન

(રસી વે પ્રકા.)

આ અક્ષતી મુખ્ય લેખો.

પ્રકાશન ગર.

દિનને લગત સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું ?

સ્વ. પહેલ જરોઈ

જારીશીન મરાઠી ગદ્ય

ત્રિકાળ-ગગની.

કાવ્ય લેખન

ગરિયો

કવિપરના કુવ.

(પૂર્ણ અનુકંપી આદરના પ્રકાશ પર)

વ્યવસ્થાપકો.

મુતરિયા પ્રકાશ.

ઈન્ડિયન રોડ, વાદરા-મુંબાઈ.

વાર્ષિક લેખાગમ હિન્દ માર્કેટ રૂ. ૪ (પોસ્ટલ નુદ.)

હિન્દ પાઠક રૂ. ૫-૮.

આ અક્ષતી છૂટકે નકલના આકાશના

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩.

તન્વીઓ:

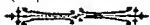
જયોત્સ્ના શુક્લ.

રા. બંદુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. બી. એ.

રા. વિજયરાય ઠાકુરભાઈ વૈદ્ય. બી. એ.

પ્રોફેસર ચંદ્રશંકર અ. ભુવ બી. એ.

લેખોનો અનુક્રમ.

એક લેખ-એક રાત્રી.	“ શકુન્ત. ”	૪૧
જૂઠાનું નૂર (નાટક)	રા. પ્રેમરાય ગોરીશંકર	૪૨
પરિણામ.	રા. મનુ ત્રિવેદી	૫૦
હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું ?	રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.	૫૧
કાવ્ય લેખન.	રા. વિનોદકાંત.	૫૫
મવૈયો.	સા. કાન્તાજીન. ખાંડવાળા.	૫૮
પ્રિયતમાને દ્વારે.	રા. ‘પ્રેમજ્યોતિ’.	૫૯
ત્રિભાલ (ગરબી)	રા. અરદેશર દુરામજી ખખરદાર.	૬૦
અર્વાચીન મરાઠી ગદ્ય.	રા. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.	૬૧
કબરપરનાં ફુલ.	રા. કિશોરીલાલ ચર્મા.	૬૪
હંમે. (કાવ્ય)	રા. ‘અસાત’.	૬૬
સ્વ. જહોન જયોહા.	રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.	૬૭
પાપનું પ્રાયશ્ચિત.	રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.	૭૪
સાબાર સ્વીકાર.	રા. ઇદ્રબાબુ, મ, અને જ.	૭૮

આ માસિક સુરત બસનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા શ્રી અનારવિલ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિંદજી
ડાહ્યાભાઈ નાથકે છાપ્યું; અને રા. બટુ લાલભાઈ કબરવાડિયાએ સુરત ગોપીપુરા
સંઘાડીયાવાડમાં આવેલી પોતાની ચેતન ઔદ્યોગમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન

એક ક્ષણ-એક રાત્રી.

મારા હૃદયેશ ! એક અદ્ય ક્ષણ હું યાચું છું-શક્ત એકજ ક્ષણ...
વારંવાર પ્રેમની ભિક્ષાથી કે મારી વ્યર્થ આશાના પરિતાપથી ઠઠીચે
હું તને નહીં પીડું...

ગરીબ ગુલામની કાઠડી પાસેથી કોઈ સુલતાન પસાર થાય તેમજ
તું મારા નિર્ધન દારથી વધાર, મારા ગૃહનાથ ! પછી તો એ અમર ક્ષણના
સ્મરણમાં હું બહુજ બૂલી જઈશ...

—પ્રીતમ ! ઓ પ્રીતમ ! એક અદ્ય ક્ષણ હું યાચું છું, તારા
છવનની નાનકડી એક અર્ધક્ષણ.

x

x

x

મારા નાથ ! સદાકાળ તને મારો કરી રાખવાના મારા બધા પ્રયત્નો
નિષ્ફળ ગયા. સુરીલા સંગીતના શબ્દો જતા હેત્યા સર પેડે તું જતા રહ્યો.
સૌંદર્ય કે સંગીત વગરની હું મારા ક્ષણભરે હૃદયતંત્રુઓ વડે તને શી
રીતે બોધી શકું ? મારા ધક્કતા હૃદયમાં તને પૂરી રાખવાનો મને અધિકાર
મળ્યો નહોતો...

—પણ પ્રિયતમ ! પેલી અદ્ય ઘડીમાં પણ તે મને અમર આશ્વાસન
આપ્યું છે. તારા સમગ્ર સ્વપ્ના અમકારાથી છત્ર-ગ-મના અનંત અધારો
હું હવે તરી ઉતરીશ...

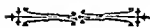
આહ ! તે એક રાત્રી!-તે સુખી રાત્રી !

તે બળ્યરાત્રી પછીની બધી સવારો મારી સામે બંદીતી બંદીતી હતી
છે કે રમે મારું 'બળતું' મન હુઃખતું મારું, રોષમાં તેને આપ-દે. પણ
મારા છત્રસામાય્ય ! તે એકજ રાત્રીએ તે મને શું નથી આપ્યું ?
તારા ચર્ચુરજ જેવી અને પણ તારી સાથે એક મધ્યરાત્રી-મળા હતી.

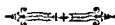
મારા રસદેવ ! તે સંપૂર્ણ રાત્રી-રસાનંદના મહાસાગરજેવી તે મહા-
રાત્રીથી વધારે મુલ્યવાન કોઈ વિધિ પાસે હોજ ક્યાં ?

—“શકુંતલ.”

ખૂદાનું નૂર

એક અંકી નાટક

રા. ત્રિમરાય ગૌરીશંકર, એમ. એ.

પ્રવેશ ૧

સુરશીદ, આલમ મરહૂર ચિત્રકાર
ચાગીદ
સરદાસ
મેનાં, તેની રક્ષિત બાલિકા.

ખેલા અને બીજા પ્રવેશ વચ્ચે
૧૫ વર્ષનો અંતર છે.

પ્રવેશ ૨

૧ દરેગો
સુરશીદ
વાડી ૧
વાડી ૨
કેદી નંબર ૨૩

દ્રશ્ય ખેલુ.

સ્થલઃ બીમા નદીને તીરે, ગામની ગદીયા દૂર એમાં જૂંડમાં એક જૂંડી સમય વસન્તની ઉજળી સન્ધ્યા.

(પરો. ઉપરનાં જૂંડીની બહાર રેલીમાં સુરદાસ બેઠો છે; ચીથરેલાલ, ધુળખી રંગરોગાચલું શરીર; વૃદ્ધ અશક્ત. ધણે દૂરથી આરતીઓના ધંદ નૌખત સંભળાય છે.)

સુરદાસ—[ગાતો હોય તેમ] હરિ વિઠ્ઠલ પાંડુરંગ, પતિત દીન વરદા ! [લાકડીને ટેકે અમથી ઉભો થતાં] હજી મેનાં કેમ ન આવી ? કેટલું મોડું થયું હશે ! હવે તો ચિન્તા થાય છે. ચિન્તા ! ચિન્તા શા માટે ? સન્ધ્યા થઈ, રાતનાં અંધારાં ઉતરશે, ત્યારે મેનાને રસ્તા કેમ મુઝશે ? મહારે જીવન આવમવા આવ્યું, મહારા યુદ્ધથી નિરાધાર મેનાનાં જીવનમાં જગતનાં અંધારાં ઉતરશે, તો મેનાનું શું થશે ? [ચિન્તાને હઠસેજતો હોય તેમ હાથ હલાવીને] અહો ! દુર્જીત મુના ! પંઢરીનાથ નાથ જમાયા ! ચિન્તા પંઢરીનાથને ! સન્દ્રભાગાનાં પવિત્ર જલમાં દૂધતી જોણે અચાવી, તે શું જંદગીના મલિન સાગરમાં તેને લેતી નહિ રાખે ! પણ કાંઈ કેટલો વિચન

લાગે છે! પંખીઓનો કિલબિલાટ પણ શાંત થઈ ગયો; બહુ મોડું થયું છે; ચાલ કોઈને શોધવા મોકલું [ધીમે ધીમે લશ્કરિયાં ખાતો જાય છે.]

[સ્હામિયો હિન્દ મશ્હર ચિત્રકાર અને તેનો સાગીઈ આવે છે. સાગીઈના હાથમાં ચિત્રકારની થોડી વિગેરે સામાન છે.]

સાગીઈ—હવે તો અગવાળાં પણ આથમ્યાં, મુરશીદ! ઘાટે ઘાટે અને શેરીએ શેરીએ ફર્પા, લાખો જતોના-મેળામાં બરકયા! હવે તો તમે પણ ચાક્યા!

મુરશીદ—ચાક્યો બરોબર ચાક્યો! દસ દસ સાલ હું બટક્યો તેથી નથી ચાક્યો; શહેર શહેર અને ગભેગામ બટક્યો તેથી નથી ચાક્યો; દોરત, દારત કહું છું કે જહમતથી મારું તન નથી ચાક્યું, પણ હેવટે નિરાશ થવાની બહીષ્ઠી મારું મન ચાક્યું છે. મ્હારા હૃદય એવાને એવાંજ તેજદાર છે પણ નાસીપાસીની આગાહિથી મારું દિલ ચાક્યું છે, દોરત! જે તસ્વીર મ્હે બેનમૂલ કરવા ધારી હતી, જે તસ્વીરમાં હૃદયની ટોચે હું પહોંચવા ધારતો હતો તે તસ્વીર હવે પુરીજ નહિ થાય એવી થોર આગાહી મને થાય છે; તે તસ્વીર અધુરી રાખીનેજ મારે જહાંથી ફર કરવી પડશે એ ખ્યાલ મારા દિલને સતાવી રહ્યો છે.

સાગીઈ—મુરશીદ, એ નાસીપાસી ગયરમુનાસમ છે—

મુરશીદ—આખીન! મગર એ તસ્વીર તરફ કેવું દસ દસ સાલ બીતી ગઈ પણ તે પુરી કરી શકવાની મુશ્કેલી હરદિન કેમ થતી જાય છે;

સાગીઈ—મુશ્કેલી કેમ કેમ થતી જાય? તસ્વીર તો હવે પુરી થવા આવી છે,

મુરશીદ—નહિ, નહિ, દોરત, હવે તો તસ્વીરનું મંડાણ પણ નથી થયું.

સાગીઈ—એમ કેમ મુરશીદ! તસ્વીર પરનું બહુજ પુરાણ રહ્યું છે, હવે તો ફક્ત બેજ મ્હેરા રહ્યા; એ ઉતાર્યા એટલે તસ્વીર ચકળ જશે—

મુરશીદ—પણ એ બે મ્હેરા તેજ તસ્વીર છે; એના વિના તસ્વીર કંઈજ નથી. દઈ વગરની સાચેરી પેંદ તે સુરતવિનાની તસ્વીર મામુલી થીજ છે; પણ હવે તે મામુલીજ રહેવાની, કારણ સાચ રંગ સદને જોઈ વળ્યો, મહેસો અને ઝુંપડીઓ ફરી વળ્યો પણ એ બે સુરત તો ક્યાં પણ લીધી નહિ.

સાગીઈ—એવી કેવી તે સુરત છે?

મુરશીદ—સવાલ નાહક છે! જેને મારા ચક્ષુઓ મેં જોઈ નથી, તેનો ખ્યાલ મારી અદના જગાન તને કેમ આપી શકે; મારી કદપતાએ તે સુરત જોઈ છે, છંદગીની કોઈ બેમૂલ પત્રે ખ્યાલમાં મેં તે બેજ સુરત જોઈ છે, પણ તેના ચિતાર જગાન કેમ આપી શકે; મારી પીછીથી તે ચિતાર આપવા હું આતુર છું; પણ પીછીની મશ્હર શું કે બિલકુલ ખ્યાલી સુરતને રંગમાં ઉતારે—જેમાં એક મ્હેરા પર પુલનું નર બગે અને બીજા પર ચપતાનનો સિંહા પડાયો દેખાય; એકની આંખમાં ગિહિરના ચેરાગ ચગકે અને બીજાની આંખમાં દોળખતા લાલ અગાર ઝરે! મારી પીછીમાં કુચત ત્યારેજ આવે જ્યારે એ બે સુરત હું નજરે જોઉં.

સાગીઈ—પણ ખ્યાલમાં તો સુરત મોજૂદ છે, તો મુરશીદના આલમ મશ્હર હૃદયમાં તાકાત છે કે તે રંગમાં ઉતારે!

મુરશીદ—હૃદય! આલમ મશ્હર હૃદય! ચક્ષુદાદા! હૃદય બીજા મેં શું ફરી શકે? હૃદયની

નગર ગમે તેટલી લાંબી હોય પણ તેને હદ છે. ઇસ્મતું સર આસમાન સુધી પહોંચે છે, પણ તેના પગ તો જમીનપરજ ટેકવવા જોઈએ. મારા ઇસ્મને આ બહારની દુનિયાંની ગરજ છે; અગર જો કુદરતે એ મેં સરત પેલાજ નદિ કરી હોય તો મારો ઇસ્મ ના ઇલાજ છે; અને ખરેખર મારી ખાતર જમા થતી જાય છે કે આખી આદમ જાતમાં એવા એ મહેરાજ પેલા નથી થયા—
શાગીર્દ—એટલે મુરશીદ !

મુરશીદ—એટલે એમ, દોસ્ત ! કે આદમ જાતમાં તે ખુદાખનો એટલો બહાર નથી કે મહેરા દિસ્તા જેવો અને કે આદમના દિલમાં તેવો સિદા ફર નથી જેથી તેનો મહેરા સમતાન જેવો અને ! કુદરતે તે મહેરા ખનાબાજ નથી; કુદરત આમજ ઇસ્મ લા ઇલાજ છે. પણ હવે શરિયાદ ફરતી વાંજખી નથી કારણ મારા પરનો કુદરતનો વાંજખી ખાદ આજે હું બોગલું છું; આખર કુદરતની ફત્તેહ યદ અને કીનાખોર કુદરતે છેવટે દબો દીધો.

શાગીર્દ—કીનો-કુદરત-દબો-મુરશીદ ! તમે શું બોલો છો ?

મુરશીદ—તને કેમ ખબર પડે દોસ્ત, પણ કુદરતનો કીનો ગરત છે. કુદરતને ગયરઘ-માફ પહેલાં મહેજ દીધો છે; મહેજ કુદરતને તરકોડી છે, દયા માટે. વાહ માટે, જુસ્સા માટે કુદરતે મદને દિલ આપ્યું, તે દિલ મહેં ઇસ્મથી ભરી નાંખ્યું; કુદરતે મદને નિર્દોષ ખેત્ર ખેત્રવા માટે બચગી આપી, દુનિયાંની મોજ માટે જવાની આપી ખુદાની બંદગી માટે જુગર્ગી આપી તે સમજાને મહેં ઠોકર મારી; મહારી બચગી, મહારી જવાની, મહારી જુગર્ગી મહેં ઇસ્મને હવાલે દીધી; કુદરતની દરેક મુસાદને મારા ઇસ્મખાતર મેં ખુશ કરી; દિલની ઉમ્મેદોને મહારા ઇસ્મ માટે મહેં જરૂર કરી દુનિયાંની મોજ મજાદને મહેં ઇસ્મ ખાતર લાત મારી; ઐરત જાતને મહારા ઇસ્મ માટે મેં દૂર રાખી, કુદરતના તમામ ફરમાનનો મહેં ઇન્કાર કર્યો, તેના તમામ જુસ્સાને દાખી દીધો—આહ, તેના ચેરમાંજ તે દગાખોર કુદરતે અમાનક મહારા ઇસ્મને ખુશ કર્યો આહ—[મહેં પર હાથ ઢાંચી ઝાડને ટેકે ઉભો રહે છે.]

[ચાંદનીના પ્રકાશનો એક ખુણામાંથી ચીરો પડે છે. દરથી પાસે આવતું સંગીત સંભળાય છે. મુરશીદ ચમકી તે તરફ નજર કરે છે. મેના પ્રવેશ કરે છે. મુરદાસની હાંમતો એક છેડા તેણે પકડ્યો છે સંગીત ગાતી તે ધીમે પગસે આગળ આવે છે અને રેતીપર બેસે છે ચાંદનીનો પ્રકાશ તેના મુખની આસપાસ પ્રકાશનું વર્તુલ (Halo) રચે છે—સંગીત પુરું થાય છે.]

મુરશીદ—[ધકીમર ચંબી જાય છે; આંખે ઝાંખ વળતી હોય તેમ હચેલી નીચેથી નજર કરતાં, હરખની ગાંઠાઈમાં પુકરી ઉઠે છે] કરામત ! પાક કિરતાર ! તારી કરામત ! શું આ ખવામ તો નથી ? આટલો જહેમત પછી આખરે ફત્તેહ ! દોસ્ત, જો તે ખુદાનું નર ! તેજ દિસ્તાધ મહેરા, જેની શોધમાં હું સારી આલમ બટક્યો.

શાગીર્દ—ક્યાં છે ? મદને તો ક્યાંય શિસ્તો દેખાતો નથી મુરશીદ !

મુરશીદ—ખામોશ ! તદને ઇસ્મનાં ચરખ નથી; ઇસ્મને તું આચક નથી, પણ—બોલ, જલદી કહે આ કોણ છે ?

શાગીર્દ—આ ? આ તો મુરદાસ; અને પાપ છુપાવવા નદીમાં આપવાત કરતાં તેણે અચારી લીધેલી બાજ વિધવા મેના—પણ અહિં દિસ્તો ક્યાં છે ?

મુરશીદ—તુમ રહે બે યકીન ! ચાલ આખો તેને બેનાવિને—

શાગીર્દ—એ હુકમ [પાંચ જાય છે, મેનાં ઉભી થાય છે અને સુરદાસને ટેકા આપી ઉઠાડે છે] સુરદાસ, આજ તારી ખુપડીયાં સાઠી મિજમાન પધાર્યા છે, દરબની બહાનના સર- તાજ નગમદ્દાર સુરશીદ તારી સામે ઉભા છે.

સુરદાસ—[યાદ કરતો હોય તેમ] સુરશીદ ! સુરશીદ ! જેની પીછી જે ના, જે તો ખાક મિદિતા માણસને અમર બનાવી દે છે તે ? હું ગરીબ અને મારી મેના તેના પાંચની ધૂળ સર પર ચડાવિયે ઢિયે—અમ અદનાથી ખીજી સું થઈ શકે ?

સુરશીદ—તહિ સુરદાસ ! તમે મારા પર નવાજેશ કરી શકશો તે ખુદ-સદા-સદા પશુ ન કરી શકે; સીદ કહેા કે મેનાં તમારી દુખ્તર છે ?

સુરદાસ—મેના મને દીકરીથી પણ વધુ છે ! મારી પુત્રગર્ભિતા ટેકા છે, હું ગરીબનું જવેર છે, હું આંધળાની આંખો છે !

મેના—દાદા ! ચન્દ્રભાગાનાં થંડા જળમાંથી મ્હાર શરીર ઉગાયું અને હાંદગીના પાપ સાગરમાંથી મારું દિલ ઉગાયું તો તમારી તો હું હંમેશની કર્મદારજ છું [સુરશીદને] દાદાજીએ તો મ્હને હવનદાન આપ્યું છે.

સુરદાસ—સુરશીદ ! ને મેના એના દાદાજીના ઉપકાર ગાવા માંડશે તો એના છેડાજ નહિ આવે—

મેના—છેડા ક્યાંથી આવે ? દાદાજીના ઉપકારનો છેડા નથી—

સુરશીદ—સુરદાસ ! આવી મધુરી દુખ્તરનો ચાદ મેળવનાર ખરેખર ખુશ બપ્ત છે—

સુરદાસ—એ વાત ખુશખબ્તની નથી, સુરશીદ ! દુનિયાના દુઃખ પાપ અને કૃત્તાથી ત્રાસી જઈ એ ચન્દ્રભાગાને ખેળે સુવા ગઈ, પણ પંદરિનાયની દયા થઈ અને તે કાણુ હું જઈ પહોંચ્યો તો મારું અથકા બુદ્ધિમાં આ ધન લાંધ્યું.

મેના—અને મને બચાવવા જતાં ખડક સાથે અથકાવાથી દાદાનાંનેત્ર કુટયાં, અને અભા- ગણીના દુર્ખના છાંટા એને પશુ ઉડયા.

સુરદાસ—મારી આંખની ખરી રોશની તો ત્યાર પછીજ મળી; સુરશીદ, મારા જેવો મગદ્દાર ખીજો કોઈ નહિ હોય કારણુ મેના મને દાદા કહે છે, મારી ગરીબી મ્હને કદી યાદ નથી આવતી સિવાય કે જ્યારે મેના પશુ બૂખી રહે છે—

સુરશીદ—સુરદાસ ! તમે એવ સુખમાં રખી શકો એટલી દૌલત હું તમને આપું, અને તે દૌલત તમે ઘી તો મ્હારા પર રહમ કરી માતું, જે ખદલામાં તમારી આ મીઠી દુખ્તરનો દિસ્તાઈ મ્હેરો મ્હારી તરવીર પર ઉતારવાની પરવાનગી આપો—

સુરદાસ—દૌલત ! મરણ કડિ પડ્યો, હું દૌલતને શું કરું ! અને મેના જેવાં નિર્દોષ બે સમજ બચ્ચાં પાસે દૌલત હોય તો પાપ અને ખદલવસની દુનિયાઈ ઝાળમાં તે રસાઈ પડશે; પણ સુરશીદ ત્હેના મ્હેરાને તરવીર પર ઉતારવાની મક્કસદ સું ?

સુરશીદ—એક દિસ્તાઈ સરત ચિતરવાની મારી હાંદગીમરની પ્યાસ છીપાવતી છે—એજ મક્કસદ !

સુરદાસ—ખરેખર ! મ્હે નજરે નેમ નથી સુરશીદ છતાં મારી ખાતી છે કે મેનાની સરત દિસ્તાઈજ છે. અમે આંધળાંએ ખુશ્ચરત કે ગદચરત મ્હેરો રહેણાંથી પાડખી રોકિયે ઢિયે.

અમારી આંખો નથી, એટલે મ્હેરાના ઘાટથી કે રંગથી અમે બૂલ ખાતાં નથી, પણ નેકપસલત દિલની રોશનીથી ખૂનસુરતી કેવી દીપતી હશે તે બીનચૂક કહી દઇએ છિયે. મેનાતું દિલ ફિરસ્તાઈ છે તો તેનો મ્હેરો જરૂર ફિરસ્તાઈજ હોવો જોઈએ; મુરશીદ, જરૂર એ સૂરતને તમારી તસવીર પર અમર બનાવો કારણ આપણ સદુની પાક બનવા પછી પણ, દુનિયાનાં મારા જેવા દુઃખીઓ બ્યારે એ તસવીર જોશે ત્યારે અધુરું દુઃખ બૂધી જશે.

મુરશીદ—સુરદાસ ! તમારો બોલે બોલ રાત્ર છે; તમારી દુખતરની સૂરતના રંગતોરથી નહિ, પણ એના પાક દિલની ખુદાઈ રોશની એના મ્હેરા પર પડે છે એથીજ હું દિલ્લી બન્યો છું. તમારી પરવાનગીથી હું તમારો અહેસાનમંદ બન્યો છું. શુક્ર હજાર તે માલિકના કે મારી એક મુરદ બર આવી ! અસ હવે તે બીજો મ્હેરો રહ્યો, જે પર શયતાનનો સિદ્ધ પડછાયો દેખાય ! કુદરતે આદમખતમાં ફિરસ્તો બનાવ્યો છે તો શું શયતાન પણ નહિ બનાવ્યો હોય ?

સુરદાસ—કુદરત શું બનાવી શકે મુરશીદ ! ફિરસ્તા કે શયતાન એ માનવીજ બનાવે છે. માનવી એવી ખુદાઈ દેખાડી શકે કે ખુદા શયતાન પણ પાક બની જાય અને માનવી એવી તો બદલવસી જાળ પાથરી શકે કે તેમાં ખુદા ફિરતાર પણ રસાઈ જાય ! ઓ પ્રભુ ! એ જાળમાંથી મારી મેનાતે તું ચિના કાણ બચાવશે ! મુરશીદ, મારી મેનાતે આ દુનિયામાં શું મોગવતું પડશે એ ખ્યાલથી મ્હારું દિલ કંપી ઉઠે છે.

મુરશીદ—ચીન ખુદાપર સુરદાસ !

સુરદાસ—ચીન ! ચકા ! હરિ ત્રિકુત પાંદુરંગા—

મુરશીદ—આતો ! ફકત આતની રાત્ર વચ્ચે રહિ. કાલ સવારનાં તો મારી પીછીની દસ દસ સાલની ખ્યામ છિપશે, દસ દસ સાલની બૂખ ભાંગશે ! બાકી રહ્યો એકજ મ્હેરો, એને પણ હુંદીચ, છંદગી બર હુંદીચ તો શું નહિ મળે ? જરૂર મળશે. જે ખુદાએ કુળાં કુલ બનાવ્યાં છે તેજોજ કાળમાં પડ્યર પણ બનાવ્યા, જે છીરતારે નિર્દોષ હરણાં બનાવ્યાં તેજોજ ત્રિકરાળ વર બનાવ્યાં, જેણે આ મેનાં જેવાં ફિરસ્તાઈ અચ્ચાં બનાવ્યાં, તેજોજ શયતાન જેવાં ક્રહણ પાતરી માણસ પણ બનાવ્યાંજ દશે—

સુરદાસ—નહિ નહિ મુરશીદ ! ખુદા તો ફિરસ્તાજ. બનાવે છે પણ દુનિયાનાં રોંગ, પાપ, નિર્દયતાની જાળમાં ફસીને શસાવનાર માનવીજ દૈત્ય બની જાય છે—પ્રભુની કુદરતમાં દૈત્ય ઉપજતા નથી.

મુરશીદ—આમીન ! સદ્દજર આમીન !

(પડો)

પ્રવેશ ૨

પંદર વર્ષ પછી.

[મુળા નદીને કાંઠે એક હિલ્લેપાંથ કેદખાતાની અંદરની પરમાળ. છતમાંથી લટકતાં લેન્ડર્નનાં નહિ જેવો પ્રકાશ દરોગા પાસે મુરશીદ ઉત્તો છે. ઉમ્મરે વધારે યુવર્ગ. હાથમાં લાકડી ધોડીતું મુખ પડદાં તરફ. પડોડાં વપડનાં આલખેવ સંભળાય છે અને ત્રણ ટકોરા સંભળાય છે.]

દારોગો—તમે જાણો છો કે તમને આજે જે પરવાનગી આપવામાં આવી છે તે આજ સુધી કોઈને પણ અપવામાં આવી નથી? મુકે મગદૂર ઉસ્તાદ તરીકે તમે આ ખાસ પરવાનગી મેળવી શક્યા છો—

મુરશીદ—મને માલુમ છે છતાં! અને આટલી જહેમત પછી પણ મને અહિં આવવા દેવા માટે અપસરોતો હું ખસીત અહેશાનમદ છું. છ'દ્દીના પચ્ચીસ વર્ષ મહે' એક તસ્વીર પર કહાડ્યાં. દસ સાલ બટકચો ત્યારે એક મુસદ્દ બર આવી; પાછાં પંદર વર્ષ વીત્યા પછી આજેજ મહારો થાક લાગ્યો. દુનિયાં સારીની બદકારી જેના મહેરા પર લખી છે એવો એક મહેરા અહિં છે એમ સાંભળી હું અહિં આવ્યો.

દારોગો—અને જે એક કલાક પણ મોડા આવતે તો એ બદકાર જહનનમમાં પહોંચી ગઈ હોતે કારણે આજે બહી આમદાના કાળોખામાંજ એ ફાંસીને લાકડે લટકી જશે! પણ ઉસ્તાદ; એવી બદલવરી મુરત બીજી નહિ મળે, એ બેશક વાત છે. બાર બાર વર્ષની વાત પર એક જવાન-માહેતુબરે એના રખવાળ પાસથી એને કુસલાવી લીધી, કે પછી તે બદકારની જાળમાં પોતે ફસ્યો છેવટે તેનાથી ક'ટાણી તે તેને છોડી મયો પણ તેના શુજરાન માટે દોલત મુકતો ગયો. અને તે બદકારે તે દોલતનો ઉપયોગ કેવો કર્યો? થોડાક પૈસાનું એક પાણીદાર ખંજર ચોરી છુપીધી મેળવ્યું. અને બાકીના પૈસા બીમા નદીમાં હોમાવી દીધા; લારથીજ ને પૈસા જવાન પાછળ શોધી તરસ્યાં વરની મજક લાગી, વર્ષો સુધી તેના ખૂની દિલમાં કીનાની આગ હુંધુરાયા કરી, પોતાને કસાવનાસ્તી શોધમાં બટકતાં તેણે જાતની, આત્મની, જાનની પણ પરવા ન કરી. બદમાશોની ટોળીમાં જતાં તેને બકી ન લાગતી કે સોદાગરોની ખજારમાં જતાં તેને ધરમ ન લાગતી. દિલના જુસ્સાથી કે તનની જહેમતથી આજેજ થતી ત્યારે કીનાને સળગતો રાખવા માટે હોય તેમ શરાબ પણ પીતી. પોલીસની કટડી તજર સદાય તેના પર રહેલી; છતાં એક કહાડો મુંબઘના મરિયામ રત્તા ઉપર, બર, બપોરે, તેણે તેને જોયો; અને તેણે બિયાસ જુદો પહેર્યો હતો છતાં તેને ઓળખ્યો. હજારો માણસની ગદી વચ્ચે તેની પાસે જઈ ખજરથી તેને બેજાન કર્યો, અને પકડાવાની બકી વગર ત્યાં તેના જોતાં જુન સામે જુખી ઠાકણ પેંડે જોતી કબી રહી. પોલીસને તેમ મુઠ્ઠાલ બદન પર ફક્ત બેચીજ મળી-શોલીથી ખરાકયજુ' એક તીણું ખજર અને શરાબની એક શીશી. પણ શુક જુદાના કે એ જુની દબે એક ધડીમાં નાખી ધરો, ચાલો તમે' તમારું કામ જસદી ખતમ કરો [સીટી વગાડે છે. વાઈર આવે છે તેને] નંબર ૨૩ ને અહિં હાજર કરો! હોંશિયાર [વાઈર જાય છે] તમે વખત ન લગાડતા અને જરૂર પડે શરાબની કસર ન કરતા.

[જાય છે.]

[મુરશીદ બેગમાંથી પીણ, કચમ કહાડે છે. થોડી જોડવે છે. શરાબની એક બાટલી કહાડી મુકે છે.]

મુરશીદ—જોડ ! હવેમને માટે શું કરવું પડે છે. [આલખેજ રહાડાનજુનો ધંટ]

[એ વાઈર વચ્ચે નંબર ૨૩ આવે છે, ચીથરે હાથ કાઝું કપકડું, તેના અંગને માંડ ઠાંકે છે. દુંડા કાપેલા વાળ, પૂજવાળા; ચામડી ક્યલેમી; અંખો ઘાઘ; આદ લગતી. તેનાથી અજાણતો હોય તેમ તેને દૂર રાખવા મુરશીદ હાથથી વાઈરને અણસાતો કરે છે. કેવી રહેલ પર બેસી સરાદાળી જે, વાઈરે જાય છે]

જરા દૂર, ખસ ! (સ્વગત) યા ખુદા-શું શિક્ષક છે? ઔરતના લિખાસમાં ખૂની ડાકણ !
[ટોચલાઈટ સળગાવે છે કાગળ પર કલમ ચલાવે છે.]

કમનશીય ઔરત ! તારી આખરની ધડીયે તને તકલિર આપવા હું ખરોખર દલગીર છું;
પણ.....પણ જરા હંચું ને !

[ફેદી જરા હંચું નુવે છે. ચરાગ દેખી ચમકે છે. ટયાર થાય છે. પ્યાસી આંખે-ભેદ રહે છે. મુરશીદ એક લમ લરી તેને આપે છે, તે હડપથી પીખાય છે. બીજો માગે છે. મુરશીદ અચકાતાં આપે છે. તે પી લય છે; બીજો માગે છે. હલી થઈ લય છે; મુરશીદ તેનો હાથ દૂર કરે છે]

નહિ, હમણા નહિ !...ને હું કહું તેમ કરીશ તો જરૂર આપીશ. ખેસ [ફેદી નાખુશીથી બેસે છે.] આ તરફ જો, જરા આ આલુ, ગમગિની જરા ઓ...છી, હળુ ઓછી...ચેરા પર જરા મુરસો, જરા ગુરસો (ફેદી ચરાગ તરફ ચાંધે છે.) યા ખુદા ! હાંદગીની છેલ્લી ધડીયે પણ તારી યાદ નથી, જરા યોગ—આપું છું—આપીશ—રક્ત બેગ પગ—ખામોશ, ખામોશ, ખસ ખસાસ રોચે ખુલવી નાંખે છે] ચાલ લે [જામ આપે છે.]

અય કમખખત ઔરત ! તારી હાંદગીની છેલ્લી પગે તે મારા પર મ્હેલુ અહેસાન કયું છે; તેના બદલે આપવાનો વખત હવે નથી રહ્યો તો પણ એક ઇન્સાનની બીજા ઇન્સાન તરફની પાક ફરજ બળવી તારા રૂદ માટે હું બંદગી કરીશ ! પણ જેની હસ્તુરમાં તારે એક ધડીમાં ખડું થયું પાડે તે ખુદા પાકની તને અજસની ધડીયે યાદ આપું છું.

ફેદી ખડખડ હસી પડે છે] ખુદા પાક ! ક્યાં છે ? દુનિયામાં તો નથી; અધા ખાનીથી કહે છે કે જદનનમાં જવાની છું ત્યાં પણ એ નથી [લયડતી ઉભી થાય છે.]

મુરશીદ—ખામોશ ! આ ધડીયે જદનન નહિ પણ બિદિસ્તને યાદ કર

ફેદી—બિદિસ્ત ! નહિ, બિદિસ્ત નહિ ! બિદિસ્ત એ તો માલે તુખર અને હસીન શાખી-નોનો મુલક છે ! એ બદમાશો વચ્ચે ફસી પડનાર એકલી અદુલી ઔરતપર તો સિતમંજ ગુજરશે ! નહિ હું બિદિસ્તમાં કદી પણ નહિ બાંડ ! મારાં જેવાં લાચાર ગરીબ અને બદખખત ગુમરાહ માટે જદનનમાલ ફીક છે [ચરાગ તરફ લયડતી જાય છે]

મુરશીદ—નહિ એમ ન બોલ, ઓ બનનસીય ! ખુદાની રકમને હદ નથી. તે રકમના કરનારને પીઠાન ને એક પગ પણ ખસ છે—તારી હાંદગીની છેલ્લી પગ એમ ગુમાવ નાં.

ફેદી—ખડખડ હસે છે] તેને પીઠાનવાને તો હું ખરેખર આતુર છું, એક વખત તેની ગાલમન્સારી રે, તેની ઘોંટાળાભરેલી દુનિયા માટે કંઈ નહિ તો તેના તોડે પીસવાને મારા બે હાથ તલવી યા છે; તેની તાકાત તો તેજે વાપરી નાંખી છે આ દુનિયામાં દેખાડી તેનાથી વધારે બદખખ ! તે હવે દેખાડી નહિ શકે ! ખુદા પણ કોઈને વખત મોત આપી નહિ શકે.

મુરશીદ—ઓ ફટકેલ ઔરત ! તું શું જકે છે ? કોના બિ બોલે છે તેના ખ્યાલ કર—

ફેદી—ના માટે ? દુનિયાને પેતા કરનાર ચલત્તાન માટે ! નિયામાં પાપનો, જીનો દરિયો, નેકાં કમખેર નાના અવેને માલેતુખર જદવસીબેન જાગમાં યમનાં ન અટકારનાર

[અંદરથી પ્યુનદ સંભળાય છે. વોર્ડર આવે છે.]

વોર્ડર—હોંશિયાર ! હવે પાંચ મિનિટ પણ પુરી નથી રહી [ગાય છે.]

કેદી—[કમસાધ પડીતે] ઓહ, એકજ પ્લાલુ-એકજ-ગસ-એકજ

મુરશીદ—નહિ ! નહિ ! ઇન્સાનની પબેરખતો ઇન્સાર કરનાર, તે અદલાના નામની ખાતર, હવે નહિ ! એક પણ નહિ.

કેદી—[પાસામાં હાથ રાખતાં] પાર અને ગયર-સાદના સિદા દહેરથી કચડાઈ મરતાં સાળો, ઇન્સાનની ખાતર-ઓહ-એકજ-ગસ એકજ પ્લાલુ-એકજ-પૂર ઓહ [બેહોસ પડે છે.]

મુરશીદ—ઓહ, મારેથી નથી નોંધ શકાવું; યુગ મને માર કરે પણ આતું દુઃખ હિંમતથી નોંધ શકતો.

[પ્લાલુ બરી તેને આવે છે. આલબેલ-ચામ છે. ચાર પંડા વાગે છે, બે વોર્ડર આવી દેશને ખાત્રા પકડી ઉઠી કરે છે]

કેદી—[જામ ફેંકી દે છે; દુકડા દુકડા થઈ તે વેરાઈ જાય છે તેના તરફ જોઈને] બસ, ખતમ; હું તૈયાર છું. સલામ !

મુરશીદ—સલામ ! હાથીમાં પહેલી અને છેલ્લી વખત મળનાર કમગખત દોરતે સલામની કેદી—સખર ! અદિ જો-ગરાબર જો-તારી તરશીર જો ! પનદ વર્ષ ઉપર ઉતારેલ ફિર-

સ્તાને જો ! પોદ કરે મુરશીદ ! એજ ફિરસ્તાઈસરત ઇન્સાનના સિતમથી, દુનિયાના ગયર ઇન્સોફરી, ખુદાની બેપરવાઈથી આજે શયતાની બની ગઈ. સલામ મુરશીદ !

આજના શયતાનની, તે દિનના ફિરસ્તાની-કમગખત મેનાની છેલ્લી સલામ [વોર્ડર બેંચી જાય છે]

મુરશીદ—[પાછળ દોડી હવામાં હાથ ઉઠાવળ ચંબી જાય છે] ઓહ, આ શોષ પ્લામ તો નથી ! કુંથું જોઈ ? નહિ, નહિ ! તેજ ફિરસ્તો ? તેજ શયતાન ! શું એકજ મિદિયાથી બે બને છે ! મારી આંખ ખુલી ગઈ ! હમને અંધારો સરી પડ્યો. હમથી મહાત બનેલો

હું ખરી દુનિયા નોંધ ન શક્યો.

[ટોડી પાસે જાય છે. તરશીર ઉઠાવે છે] આજ ફિરસ્તો ! આજ શયતાન ! માર સર ફાટ છે; હું ગોડી બની જઈ છું... પણ... તે પહેલાં હમને સાગ કરવા થો. [તરશીરના દુકડા ફરી જાગેલ જર નોંધે છે. જગ નીચે રચરી ઉભો રહે છે. અંદરથી અંકુશના આર યાંચ છે.]

હજાં અંધારેથી પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા,
અસરો મંદિરો પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા.

કવિ નૂનાસોલ.

પરિણામ.

અનુવાદક: અનુ ત્રિવેદી.

રાત્રિના સમય હતો ને તે એકલો હતો.

દૂર દૂર કોઈ સહેરની ગોળાકાર દિવાલો જોઈ તે તે સહેર તરફ ગયો.

સહેર પાસે આવી પહોંચતાં સહેરની અંદરથી આનંદના બહુકાર, ખુશાલીબહુ દાસ્ય ને અગણિત વાજ્રોના ઘેરા નાદ તેના અવજો પડ્યો. તેણે દરવાજો ઠોક્યો ને એક ચોટીદારે બહાર પાડ્યાં.

સંજેમરમરના સુંદર ચાંબલાવાળું એક મકાન તેની નજરે પડ્યું. ચાંબલાઓને ફૂલના દાર ત્રીટી દેવામાં આવ્યા હતા, ને મકાનની બહાર તેમજ અંદર સુખદની મસાસો બગતી હતી. તે મકાનમાં ગયો.

જાતજાતના ઉંચા પ્રકારના પરચેરાથી રચેલા ખડોમાં યજ્ઞ મીઠાઓને મળતાના વિશાળ ખંડમાં તે પહોંચ્યો. ત્યારે ગુલાબનાં ફૂલ જેના વાળમાં ગૂંથેલાં હતાં ને જેના હોઠ શરાબ પીને સાલ બન્યા હતા, એવા એક માણસને સમુદ્રના જેવા ઘેરા ભૂરા રંગના કોચ પર અસેટાપલો તેણે દીડો.

તે માણસની પછાડી જઈ તેના ખભા પર હાથ મૂકી એણે કહ્યું: 'તું આમ કેમ છુંદી વેંશી નાખે છે?'

તે યુવાન માણસે પછાડી શરીરે એની સામે જોયું ને એને ઓળખતાં જવાબ દીધો: 'મને તો' એક વખત કોઈ થયો હતો ને તેજ મને સાંજે ક્યો હતો. હવે આ રીતે નહિ તો બીજી કેમ રીતે હું જીવન ગુમાવું?'

આ સાંભળીને એ બહાર ચાલ્યો ગયો.

થોડી વાર પછી એણે રંગેલા મહેરાવાળી ને રંગેરંગી વસ્ત્રો તથા મોતીનાં અંધારાં ધોરણ કહેલાં એવા એક સ્ત્રી દીડી. એ સ્ત્રીની પછાડી ઘિકારીના જેટલી સાવચેતી રાખીને રંગીન કપડો ધોરણ કહેલ એક યુવક આવતો હતો. સ્ત્રીને મહેરા કોઈ મતિના મહેરા જેટલો ઉઠ્યો હતો ને યુવકની આંખો વિષમસાસથી ચમકતી હતી.

કડપથી એણે તે યુવકને પકડી પાડ્યો ને તેનો હાથ ઝાલી પૂછ્યું: 'આ સ્ત્રી તરફ તું શા માટે આવી રીતે જોયે છે?'

યુવકે પાછું ફરીને જોયું ને તેને ઓળખતાં જવાબ દીધો: 'એક વાર હું આંધળો હતો ને તેજ મને જોતા ક્યો. હું બીજું શું જોઉં?'

ત્યારે એ અગાડી ગયો ને તે સ્ત્રીના ઉઠે પકડી પૂછ્યું: 'પાપના માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ચાલવાને માટે નથી?'

સ્ત્રીએ પાછું ફરીને જોયું ને એને ઓળખીને જવાબ દીધો: 'તમેજ મને મારા પાપોની મારી બક્ષી હતી. હવે આના જેવો સારો બીજો ક્યો રસતો છે?'

આ પછી એ તે સહેરની બહાર ચાલ્યો ગયો.

સહેર છોડીને જતાં રસ્તામાં એણે એક યુવકને રૂદન કરતો દીડો.

તેની પાસે જઈ તેનાં લાંબાં યુગ્મને પકડી એણે પૂછ્યું: 'તું કેમ રડે છે?'

ત્યારે યુવકે કહ્યું: 'જોયું ને એને ઓળખતાં જવાબ દીધો: 'એક વખત હું મૃત્યુ પામ્યો હતો ને તેજ મને સજીવન ક્યો હતો. હવે હું નહિ તો બીજું શું કરું?'

હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું ?

૨૧. રા. બહુ લાલબાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

હિન્દમાં સ્વરાજ્યના કુદસેવ મંડાવને આજે વર્ષો થયાં. તે પછી અશુભસમયો જોખસેએ પરદેશીઓને આર્થિકદ્વિતી પ્રતિતી કરાવી; ખેતરજીએ અસામાન્ય વફતર દાખવી બીમપેટે દિશાઓ ડોલાવી; તિલકે સ્પર્શન ધારણ કર્યું; ગ્રંધીએ મુઘિષીર પેટે શાંતિ માર્ગની દિક્ષા આપી, અને છતાં આજે પણ એ બુદ્ધનો અંત નંધી આવ્યો તે શાથી?—આ પ્રશ્નનાં ઘણાં કારણો છે, તેમાંનાં મુખ્ય કારણોનો અહિં નિર્દેશ કર્યો છે.

સૌથી પહેલાં એક વાત સ્વીકારવા જોવી છે. તેઓ કહેડ હિન્દીઓ આજે એક સામંતર સ્વરાજ્ય લેવા તૈયાર થાય તો સ્વરાજ્ય દૂર રહી ચક્રા નહિ; અને આખી હિન્દી પ્રજા એકસાદે સ્વરાજ્ય માંગતી નથી એ સંભવતાં કારણો છે. એમ નહિ કે પ્રજાનો મોટો વર્ગ અજ્ઞાનમાં હોય છે. કેટલાક મુસિકીત હિન્દીઓ પણ સ્વરાજ્ય નથી માંગતા; ઘણા મારો છે પણ તેઓ ખરેખર શું માંગે છે અને માંગેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિથી તેમને શું લાભ કે ગેરલાભ થશે એથી તેઓ અભણ છે. કોઇવાર ચોગમ ઘોષાટ થતો હોય ત્યારે ઘોષાટમાં સાદ પ્રવાતું આપણને મન થાય છે, તેવું કેક, આ સ્વરાજ્ય માંગતા મોટા રોજાની મનોવૃત્તિમાં જણાય છે. અને રમત મૂડી કમને અગાસ કરવા ખેસનાર આળકની લાગણી તો લગભગ આખી પ્રજામાં છે. હિન્દના સ્વરાજ્ય કરતાં, તેમનો રોજનો જીવન વ્યવહાર તેમને વધારે અગત્યનો લાગે છે. આ વસ્તુ રિથિતિના અનેક કારણો અપાયાં છે. કોઇ શોક્ષ્ણ અજ્ઞાનને આગળ કરે છે; કોઇ બીરીય અમલને કારણ લેખે છે; કોઇ આહુ શિક્ષણ પધ્ધતિને આ અનિષ્ઠનું મૂલ મણે છે. આ કે આનાં અનેક કારણોમાંનાં એકને આપણે સ્વીકારીએ તે પહેલાં જરાક વિચાર કરવો ઘટે છે.

“સ્વરાજ્ય હોય તો સાફ” — આ લાગણી તે બધાંને થાય છે. “સ્વરાજ્યથી આપણાં ખર્ચો કુખો ટળી જશે” એમ પણ બધા માને છે છતાં તેના કરતાં રોજનો જીવન વ્યવહાર વધુ અગત્યનો ગણવામાં આવે એ મનોરિથિતિ કારણ દેખાય તે કરતાં હજુ હોય એ બનવા જોગ છે. કોઇ ઘોડાને તેરો અસ્વાર પાણી પીવા નહી ધીવારે લઇ જતો હોય અને રસ્તામાં વારંવાર ઘોડો અટકી પડે અને અસ્વારની માંજુકે એ આગળ ચાલે એ બનાવ કલ્પી શકાય એમ છે. આવે પ્રસંગે અસ્વાર માને છે કે ઘોડો જીદે બરાબો છે અથવા જાડ કે પાસેથી પસાર થતી કોઇ વસ્તુ જોઇ તે બીધો છે. આ કારણો જોડાં પણ હોય. કદાચ એમ પણ હોય કે નહીની કોઇ બળેલામાં એકાદ વાધ પાણી પીતો હોયો હોય. અસ્વારની દ્રષ્ટિએ તે ન જણાય પણ ઘોડાની તીવ્ર શ્રાણ્દિએ તે પારખ્યુ હોય.

હિન્દી પ્રજાને સ્વરાજ્યની તરસ જાગી હોય, અને કોઇ અસામાન્ય કારણ ન હોય તો પ્રજા શાંતિક જીવન મુખ્ય મારે દેશનું સ્વરાજ્ય જનું કરે એ બહુ સંભવિત નથી. કદાચ એમ હોય શકે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ આસ્થોને સ્વરાજ્ય કે પ્રજાસત્કારાજ્યમાં કંઈક અસામાન્ય વિરોધ જણાતો હોય. આ કારણ વિચારવા જેવું છે.

સ્વરાજ્ય અને પ્રજાસત્કારાજ્ય એ પૂરેપૂરી જડવાડમાંથી જન્મેલી અને જડવાડે ઉછેરેલી, પૂરેપૂરી જગતને ગ્રહીત છે. પાર્થિવ વસ્તુઓમાં જન્મેલાં અને પાર્થિવ વિરોધી ધેરમમાં પૂરેપૂરી, તે પાર્થિવ

હોય પણ પોતાના જીવન અને ભવિષ્ય માટે તેમ કરવું, એ હવે અતિ પ્રાચીનતાક છે-પ્રજ્ઞરાજ્યની વાત જુદી છે.

હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય ન મળ્યું તેનું જીજ્ઞાસુ કારણ પણ આપાત્મક લાગે છે.

હિન્દી પ્રજા નવો માર્ગ સ્વીકારે છે એમ માની લખ્યો સ્વરાજ્ય માટે એટલે પ્રજ્ઞરાજ્યની જુલમી યુસરીમાંથી છૂટકા માટે તેણે અઠસા પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજી કે પશુ સતેષપરક પરિણામ ન આવ્યું એ શાથી ? આપણે વર્તમાન પ્રવૃત્તિ વિશે જ્ઞાન રાખીશું, તો પશુ એક મુખ્ય વાત તોષિતી જોઈએ છે:

હિન્દ માટે લડત લડનાર એક રાષ્ટ્રીય મહાસભા છે. આ લેખકના નમ્ર મતે આ લડતની નિષ્ફળતાનું એક મુખ્ય કારણ છે. અહિં કહેવું અઘરાને નથી કે જીજ્ઞાસુવાતોમાં તેમજ અહિંયાં પણ આપણે પરદેશીઓનું અધ અનુકરણ કર્યું છે: અને તેથીજ નફટ નિષ્ફળતા તેનો કાણો જન્મ્યો. એટલી આપણી સામે દરમીડી હતી. રહે છે: અન્ય દેશમાં એક રાષ્ટ્રસભા હોય તેથી આપણે ત્યાં પણ એક રાષ્ટ્રસભા રાખવાથી આપણી ભૂજોળ અને આપણા ઇતિહાસને આપણી ગજુતીમાંથી ખરતર કરવાં પડે છે. હિન્દુસ્થાન કહી પણ એક રાષ્ટ્ર નહોતું. પરદેશમાં વસવાટ કરતા ગુજરાતીને જુજીશો તો કહેશે કે એ ગુજરાતી છે-હિન્દી નહિ; પર્શટણ કરવા નીકળેશો બંગાળી કહેશે કે તે બંગાળી છે. આદંભથી ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય હતું-તેનો દરેક પ્રજાજન તે રાજ્યનો અમલ નીકારતો, અને તેની ચઢતી પડતી સાથે તેના હિંયાના ધનકારા ચઢતા અને ઉતરતા. ઇંગ્લંડના રાજ્યો બદલાયા હશે; ટયુકરો અને રટુઅર્ટો-ઇંગ્લંડના રાજ્યાસને આવ્યા હશે; પણ રાજ્ય તો એકજ રહ્યું છે. હિન્દનો ઇતિહાસ જુરો છે, હિન્દ જુદી જુદી પ્રજાઓ અને ભાકોનો સમન્વય છે તેમને એક રાષ્ટ્રસભાના અપદમાં લાવવા એ કૃત્રિમ પ્રયાસ છે. આજે આપણું જીવન આપણા સંસ્કારો આપણી રહેણી કરગી, જીવનાર્થ આપણી સ્ત્રીઓ, બંગાળના કે પંજાબના લોકથી એટલાં જુદાં છે કે તેને એકજ કરી શકાય એમ નથી; અને કરી શકાય તો પણ તે કાંઈ નથી. શેઠકો વર્ગથીજ સંસ્કૃતિ પ્રજાના લોકોમાં વહેતી હોય તે પારકી સંસ્કૃતિ સાથે ભળવવાથી કૃત્રિમ મિશ્રણ સરળાય, અને તેમાં જુદી સંસ્કૃતિ નાશ પામે. આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય ચળવળના અધિકારી રહ્યો તે પહેલાં આપણે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા મેળવવી જોઈએ; અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા માટે પ્રાંતિક સન્માન હોવું જોઈએ. આખા હિન્દને એકજ કરવાના બે રસ્તા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે (૧) મુસલમાનોની તરવારથી અને (૨) ખ્રીસ્તીઓની કુતેહબાજ રાજનીતિથી. પણ આપણા રાષ્ટ્રમહત્તને એમાંનો એકે માર્ગ ખપ આવે એમ નથી. આ લેખકના નમ્ર મત પ્રમાણે હિન્દને એકજ કરવાનો એકજ માર્ગ છે. અમેરિકામાં જેપ જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતાનું પોતાપણું કાયમ રાખી એક શીડલ ગવર્નમેંટ વડે એકમેક સાથે જોડાય છે તેમ એટલે કે અત્યારે જેમ ગ્રીવીન્સીયલ અને સેન્ટ્રલ ગવર્નમેંટો છે તેજ ચેમ્બરના ચોડાક દેરદાર સાથે આપણો રાષ્ટ્રીય પક્ષ સ્વીકારે તોજ સંઘીન કાર્યસાધી શકાય અને તોજ આપણા સંસ્કારોને નિકસાવી નવીન સંસ્કૃતિને આપણે સંકારી શકીએ.

રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનાં પહેલા પગલે આ એ મુદ્દાઓ વિચારવા જેવા લાગે છે પરંતુ એ કાર્યનાં એ જેમ અંગન્યા મુદ્દાઓ છે એમ નથી. દેશના હૃદય માટે સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ગુજરાતે આજે સાચા ગુજરાતીઓ સર્જ્યા જોઈએ. આજના 'પ્રજ્ઞરાજ્ય'.

આપણા ગુજરાતીઓ મનુષ્યો નથી. મનુષ્યોનાં ચાળા કરવા પ્રયત્ન કરતા પડછાયાઓ છિએ. આ કથન કહુ અને દૂર છે પણ તે સત્ય છે. આપણે નથી જોયાં સુખ, કે નથી અનુભવ્યાં આનંદ, અને આપણે છ'દ્ગી- પણ માણી નથી. કદાચ આપણે વધારે માંતી, વધારે કાલા થયાં હૅયું, પણ આજના આપણે ઓછા પ્રમાણમાં મનુષ્યો છિએ. આપણામાં 'ધર્મ' નથી, ભક્તિ નથી પ્રેમ નથી; આપણે પોતીકા સ્વાર્થને કેન્દ્ર બનાવ્યું છે અને આપણું જગત આપણે માટે ક્યે જાય એ માટે આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છિએ. આપણાં સર્ગાં સહોદર આપણી પાતી, આપણા મિત્રો આપણા ગામદોક, આપણા દેશબંધુઓ, એ સૌ આપણે માટે જીવે, એમ આપણે ધૃષ્ટીએ છિએ. અને આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી પ્રજા પોષાવનાર એક મહાયાંત્ર છે. દિન્દને સ્વરાજ્ય નહિ મળ્યું તેતું એક અગત્યતું આ કારણ છે.

ગુજરાતને સ્વરાજ્ય કરતાં જે વસ્તુ વધુ પ્રિય હોવી જોઇએ; એક તેનાં 'આળોકો' અને બીજી તેની સ્ત્રીઓ, એ જે જ્યાં લગી આજની સ્થિતિ ભોગવે છે ત્યાં લગી દિન્દને સ્વરાજ્ય નહિ મળે. ત્યાં લગી.....

શિખરીણી.

: ગિજાવી દીધું છે હૃદય મમ આકાશ પર મહે,
અને સ્વપ્ને થાતો સુખદ તુજનો સ્પર્શ મુજને;
જરા સ'કેલી લે ધુંધટ પટ આ સુખ પરથી,
મહેને જોવા દે ને તવ કમલનેરોતી સુરખી.

મહેમાની તારી પ્રિય! મધુર ઘંટ-રવ યશો
વને શ્રી દેવીઓ પ્રજ્જલ ચિત્તથી આજ કરતી;
વળી આજે તો આ તવ મુચરીઓ ઝંઝરે તણી,
વિચારો માંહેથી જરી ય પણ ના દૂર ખસતી.

પ.ધુ આપું જોતાં હૃદય મમ હૃદયે ઉજળતું,
ખન્યું છે રે! આજે સકળ જગ સંગીતમય રું?
તહેને ભેટા દેવા મમ હૃદય ઉત્સુક બનતું,
તહેને ચાપી દેવા જીવન મમ આ આજ તલપું.

(ટાંગોરના એક અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી.)

કાવ્ય લેખન

— થોડીક નગદ લક્ષ્યામણો. —

લે. રા. વિનોદકાન્ત. બી. એ.

કાવ્ય એ શબ્દની અગણિત વ્યાખ્યાઓ આજ સુધીમાં અપાઈ છપાઈ ને કથાઈ પણ ગઈ; તેમાંની એકે હતીઆના સાહિત્યમાં સર્વ આજ કે અમર થઈ શકી નહીં.

આવા સંજોગોમાં એવી કોઈક વ્યાખ્યા આવશ્યક છે જે એક ધાથી બે કડકા ફરવા પેડે, તકરારનો હંમેશા માટે તીવ્રેશ લાવે. “કાવ્ય એટલે કિલ્લત્તા” એ વ્યાખ્યા આ હેતુ ધણી સરસ રીતે સારશે.

આ મતના સમર્થનમાં ઐતિહાસિક આધારો-પ્રાચીન તેમ અર્વાચીન પ્રશ્ન-જોડાએ તેટલા મળી શકે છે. સૌસર વાંચતાં ચિત્તને અસહ્ય ક્લેશ થાય છે. મિલ્ટનની લેટિનમય, અટપટી અને આહંબરી પદિતાધરાળી ત્રાસપરચના પણ એવોજ અનુભવ કરાવે છે. ક્લાઉનીંગ તો કિલ્લતાનેજ અનેશો છે અને તેના સદયોગી મેરીડીયને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના આધિભાવ માટે એથી ઉત્તમ આર્ગ કાઢી જડ્યો નહોતો. દેશભક્તોને માફ ન લાગે માટે સ્વદેશી દાખલા લેવા હોય તો, બાણ-ભવબૂતિ હૃપરાંત આપણામાં પણ રમણભાઈ, ગોવર્ધનરામ અને બળવંતરાયે આ કળા દીક્ર ચિત્તકારી છે; તેમણે, બળવંતરાયની કિલ્લતામાંથી જે અપૂર્વ કાવ્યરસ ઝરે છે તેનેજ સીધે “બાણકાર” આને પીતાની જેમ ઘેર ઘેર વંચાય છે. જતે દહાડે બારતના અને જગતના, સાહિત્યમાંથી તે ભગવદગીતાને પદ્મચ્છ કરીને તેનું સ્થાન લે એ પણ અસંભવિત નથી. આવો અદ્ભુત કિલ્લતાનો પ્રભાવ છે.

તકમે પણ તેનોજ આશ્રય શોધજો. પ્રાકૃતજનો અને શોકજોગ્ય સાહિત્યના પક્ષકારો તદ્ભારા એ પગલાને નિદશે. તે પગલા વિરુદ્ધ ગજ ગજનાં ચર્ચાપત્રો ‘સાહિત્ય’માં છપાવશે પણ ખેડેલેથીજ હાથી પંજાડી કુદ્ર થાતો ખસતા આવ્યા છે. તદ્ભારે સાહિત્યદેશમાં હાથીની ગૌરવશીલ પાંખી પામવી હોય તો એ નિંદાઓની હોપલા કરતાં શીખજો. નિંદાખોરો શું જાણે કે હાથી સમી ધીર મેમીરી ચલે ચાલતી-કોલતી તદ્ભારી ભારદાર બુદ્ધિને કિલ્લતા કેવળ સંકળ થઈ પડી છે ? વળી કદિએ એવું પણ જનશે કે, ધાયક કરનારૂં સ્ત્રીસૌન્દર્ય નીરખીને કે કોઈક દાસ્તીગરી ઉન્માદકારિણી નિસર્ગલીલા ન્યાળાને તદ્ભારી કાવ્ય રસિક કલ્પના વિધુદ્ વેગે ધસશે. તેવે વખતે સાદા સખ્તો કે સાદી રચના બેળવા એસશે તો હૃદયમાં કુટેલું કામ્પજરણું અજુચીતલું સુઝાઈ જશે. એથી ઉલટું, જેમ આવે તેમ લખે જશે, અને ચૈલીને જળાં-માચણ જેવી થવા દધને તેમાં કિલ્લતા જામવા દેશે, તો તકમે તેમ વાંચનારને તેની સિંજગત કાંઈ ઝાર આવશે. એ સિંજગતના અવલુંનીય આનંદ તદ્ભારા દુર્ભાગી વિરોધીઓના નશીયમાં કયાંથી !

હૃપરાંત આપણે સમજવાની જરૂર છે કે હાલના જમાનામાં મનુષ્યોનાં જીવન સર્વાંશો, કલેશ-મય બનેલાં હોવાથી કિલ્લત્ત કવિતાઓની ખરી ખપવનો વખત આપારે છે. આજનો સામાન્ય માણસ કિલ્લતા યુક્ત કાવ્યોનો જોડલો ગોખીન છે તેટલો સીનેમાઓનો કે રેસકોર્સેના જોખીન

નથી. તે જાણે છે કે કિલટ કાવ્યોમાં મદારા નિત્ય જીવનનું દુઃખદ પ્રતિબિંબ છે, જ્યારે સરતો ને સીનેમાંથી તો મદને માવ ક્ષયમંત્ર, મિથ્યા આનંદ આપીનેજ અટકે છે.—આવા ગુણદર્શી ને તત્ત્વજ્ઞાનશીલ સામાન્ય વાચકને સંતોષવો એ તમ જેવા કિલટ કવિનું આવડ અને એકજ કર્તવ્ય છે.

x

x

x

કાવ્યના વિષયનું ક્ષેપ વિશાળ છે અને પ્રતિદિન વિશાળતર થતું જાય છે. સ્વર્ગીય અપ્સરાઓથી માંડીને, “મોટરનું બુગથું” સાંભળી પ્રકટેલા ઉરમાવો” સુધી કોઈ પણ વિષયપર કાવ્ય લખી શકાય છે. તો પણ મહોટ બાગે અપ્સરાઓના કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે કેમકે આપણા પૂર્વજ અંધવંશોને અપ્સરાઓ સાથે કીકે જનતું; અને પૂર્વજપૂજક આપણે હેમની એ મીઠી મહોળાઓનાં સંભારણાં રૂપે આજે દેવાંગનાઓનાં યશોગાન ગાવામાં પિતૃકણ્ય અર્પણ કરવા સિવાય વધુ કંઈ કરતા નથી. આ કાવ્યશીખ નરસિંહરાવે “દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો,” અને મહાનાંસાસે “અમે અમર યૌવનની મુર્તિઓ” લખ્યાં. આવા કાવ્યોના પણ વિરોધીઓ હોય છે એ નોંધવા જેવું છે. જેને પોતે “ગિરિકંદાની અપ્સરાઓ” કહે છે તેની સામે યોથી સાહિત્ય પરિપક્વતા રા. ત્રિભાઈ જેઠેશ ઉદાવી હતી, પણ તેમાંની એકાદી હેમને કાથ તાળી દઈને નાસી ગઈ હોય અને તે કમાનું વેર વાળવા એમણે એવાં કાવ્યો વિરદ્ધ ઝુકો ઉઠાવ્યો હોય એ અટકળ અસ્વભાવિક તો નથીજ. બાકી, મનમોહના અપ્સરા સાથે જંગ મચાવતાં ક્યા રસિકનું દીન ચાલી શકે ?

—પ્રયુભકિતનાં કાવ્યોનું અ.પણું સાહિત્ય વિપુલ છે પણ તેના વિશેષ વિકાસ માટે હજી ધણો અવકાશ છે, કેમકે, જ્યાં સુધી પ્રયુ છે એમ લોકો માને છે ત્યાં સુધી તેની ભક્તિ થવાં દરવાની અને તદ્વિવિગત કાવ્યો પણ રચાયા કરવાનાં. તેવી રચના દરવાનું કોષક વારં લદમારે માથે પણ આવી પડે એ જનવા જોગ છે. એ જાતનાં પ્રયુકાવ્યો પરથી લોકોને મોહ ગમે નથી ત્યાં સુધી એવો માસ પુરા પાડવાના પ્રયત્નો આગળ કરવાના. પણ મુશ્કેલી એ ને કે એ વીસમીસદીમાં સાચી પ્રયુભકિતથી કોઈનું દીવ લખખળી શકતું નથી. તદ્દમે પણ ધણે કરીને એવીજ અધધારદિત દશામાં ઢરો, અને છતાં, ભક્તિકાવ્ય તો તદ્દમારે લખવું પડવાનું; લોકો તે માંહે છે અને તેને માટે તદ્દમને પૈસા આપે છે. લખ્યા વિના છૂટકો નથી; તેમ બીજું જાણું લખવાની સદજ ઉર્મિ પણ નથી ત્યારે શું કરશે ?

એવડ વળી જઈ, માયું છેક નીચું નમાવીને જળીરાજ પડ્યો છે ને. વિરાટ પુરુષનો જગત્સત પગ હેના માયા પર યુગરો છે એ ચિત્ર તો કોષક વેળાં જેવું દશે ? તદ્દમાદી જાતને જળીરાજને રથાને દશ્યો અને વિશ્વનિયંતાં પોતાના અમાપ ભારથી તદ્દમને ચોંપી રહ્યા છે, તદ્દમે પોતે આ જવાહરીમાં બૂધા પડેલા પામર, કાચાર, નામદં જીર હો. હેના દાંડાનુદાસ છે; એજ તદ્દમાદું એક શરણું છે—એવાં એવાં વિચારો લાવીને બેદર કુદરતતા અવગમો.—અને પછી જુઓ કે કેવાં અદ્ભુત ઇશ્વરકાવ્યો, ટંકશાળમાં પડતા શીકા પેડે આપોઆપ રચાતાંજ જાય છે. તદ્દમારું મદ્ય રેતાળ રજુ જેવું દશે, અઢા કે અદ્ભુતો ત્યાં છાંટેલો નર્સ હોય, નો પણ આ પ્રયોગ. તેટલી કાજો મારે નો તદ્દમને શાકાત પ્રયુનાં દર્શન કાવી દશે. એ શબ્દિક દર્શન તદ્દમારું હેતુની નિદિ માટે તદ્દન પૂરતાં છે. પછી પાઠી દશે નારિનક રસ જશે. નોંધે અદ્યજ નથી.

રાષ્ટ્ર પ્રેમ અને દેશપ્રેમનાં કાવ્યો આજકાલ એક દેશપ્રેમ-ચર પદ્યો છે એ તે જાણીતા છે. એવાં કાવ્યો સ્વદેશ પ્રેમને સ્વતંત્ર છે તેવાં જો માટે મદારી, આ સલાહ નથી. મદારી નમ છેતાં દર અભિપ્રાય છે કે અંકિતચંદ્ર ઘડે માતરમ્. ક્ષેત્ર કે ખગરદાર "ચુરસાતને પાવ કુકે" પ્રકારે તેમાં જાડુ વિશિષ્ટતા નથી. પણ દોષક મધુર સવારે જગત જાગીને મુલે કે બ્રીજ-લીધર જનરલ કાયરે "ભારત માનને યરણે" નામનું સ્તોત્ર લખ્યું, તેની ખુબી ન્યારીજ છે!

ત્યારે ત્હમે સ્વદેશ પ્રેમ નથી; છતાં સ્વદેશ કાવ્ય લખવું છે. તેમ કરવા માટે ત્હમારા હૃદયમાં કોઈ પગારીને દેશાભિમાનનો જુસ્સો કલ્પન કરવો જોઈએ એ તો દેખીતું છે. તે જુસ્સાનાં ઉત્પાદક-સ્થાન જાહેર સભાઓ. તેને આ યુગમાં શોધવા જવી પડે એમ નથી. આ પહેલ ને આરો ઘડી જ્યાં જુઓ ત્યાં દમણાં દમણાં દિ'હુસ્તાન જાહેર સભાવંતજાં જાની રહ્યું છે. તેવી-એકમાં જશો ને-લાંની હવા ત્હમારો નસોરામાં પ્રવેશ કરશે, દેશપ્રેમની ત્યાંની ખુમારી ત્હમારે મગજે અંદરે અને લાંની કસાદત ત્હમારા છવને હોળગત લાગશે કે તુરત પેલા જુસ્સાનાં અંકરો ત્હમારી આત્મભોજે કુટવા લાગશે. તેને વગાઓના નવન ચમકારથી પ્રકાશ મુખ વરાળથી ગરમી અને હસ્ત ચેષ્ટાથી ટોળાંતર વાણે સર્વથી પોષણ મળશે એટલે જુસ્સાનાં સંવિકસિત વૃક્ષની રૂઢીઆળી ધરા વિસ્તરશે. અને દેશમહિતાનાં અનુપમ કાવ્યો રપી રૂસપી ચોલાવડી-કહેશે. આવાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કાવ્યો ઉપરાંત સામાન્ય પ્રકારનાં-જેવાં કે કાવ્ય, મનમ, એતર, મહુધી, વીરે પણ સાચાં કાવ્યો લખી શકાય છે.

શુન્દરાતી કવિતાને હંદમાં ઉતારવી કે નહીં? પ્રાસ તેને પહેરાવવો કે નહીં? આ પ્રશ્નો વાંદ પડીયાં વાંદ પડેલાં તો અસ્તિત્વમાંજ નહોતા. તે વખતે હંદ અને પ્રાસને, સર્વ માન્યતા દેખીતી અને કુદરતી વસ્તુઓ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતા (આમ હોવા છતાં એ જગતનાં રમણુઓને "હંદ અને પ્રાસ" વીરે લાંમે નિમ્ન લખવો પડ્યો એ પરવા વાસ્તેકાત્તે અસહ્ય માન અને નિષેધકારના અતિવાનની સત્ય છે) પણ હવે એ કૃતિમ બંધનો નાજા જાઓ છે. કવિ નાનાલાલની અપૂર્વ શૈલીના એ પ્રતાપ, તે શૈલી વચને લખતાં જાડુ શબ્દ નહીં અંગે એ તો ખૂંજાં પણ ત્હમને પ્રખ્યાતિ પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરાવશે; નાનાલાલવાદી શૈલીના કોઈ પણ કાવ્યની આજના સાહિત્ય ખાજરામાં કોહીતુર જેટલી હંમત છે.

આધુનિક શુન્દરાતના શીખાઉ-કવિઓપર એથી પણ મોટું નજુ "રસ-ગીતો" ના રસોંમત કતાંએ એકાધ્યુ છે. એ શૈલી વાપરવામાં સરળતા તો પાર વિનાની છે. પ્રાસ, ત્હમારે લખતાવું તો શુદ્ધ નથી; કેવળ ગદ્યમાં જ માત્ર ત્હને કહેવું "ગીત" એટલે એને કાવ્યમાં, કવિતામાં ગીતનાં સંગીતમાં, જેમાં અપાવવું-તરી તેમાં અપાવી શકાશે. આ અદ્યુર શોધની ખગર સ્વીકારની નોતલ પ્રાપ્ત કરીતીને હજુ પડી નહીં હોય એમ લાગે છે; ને પડી હોત તો તો રાશીર નર હેમસન કે આના તોલ કાસ જેવા પ્રમાણમાં સાધારણ લેખકોને ત્હમે આ સાહસિક શોધનો ખેત્ર એ છનામ કાયમ માટે આપી દેત-કાયમ માટે. કાશુ કે એકાદ વરસેજ એની હરર જુઝીને બેસી રહેવાય તેવી નાની સુની આ શોધ નથી.

એક મહત્ત્વ અને અવિશય વિષયોની પ્રચલ કથા વિના સમાપ્ત કરતાવું અનુચિત લાગે છે. પ્રત્યેક ભાષાના કાવ્ય સાહિત્યમાં એકાદ બે યુગ માનીતા રહ્યાં એના હોય છે કે જેને

કવિઓની વરીસોપાનિત મીલકત સમાન ગણવા પડે છે; હમમગ દરેક ન્હાની ન્હોટી કવિતામાં સંબંધ હોય કે ન હોય તો પણ એ વર્ણનાનું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં 'સ્વીટ' અને સંસ્કૃતમાં 'કમલ' એ આ પ્રકારના શબ્દોના ઉદાહરણ છે. આપણી વધુ સમૃદ્ધિવાન ભાષામાં તેના સંજ્ઞા બે બંને છે: 'દિવ્ય' અને 'અનંત'.

— ગીત ૬૬ —
ગવૈયો.

લે. સૌ. કાન્તામહેન ડી. ખાંડવાળા.
 જુદા નવાં શૈલિમાં જ્ઞેનને સુગંધાતી સાહિત્યમાં આવકાર આપતાં અમને આનંદ યાવ છે. તેમના અર્થાત્મકતામાં આપણા જ્ઞેન નિયમોને બદલે સંસ્કૃતના પ્રાચીનતા જણાશે. એમના આનંદોમાં દરેક સાવનારીય આણસોને યતો દુનિયામાં કરેલા અનુભવ આવેખાયા છે. — અધિ. ૧ —

જગત સંગીત જણાતો હતો. સંગીતનું જ્ઞેન મેળવવાના તેના અનોરથો સંતોષાયા હતા. એના સંગીતમાં કિરતા યોવનની ઉડી લાગણીઓ હતી. તે ગાતો ત્યારે સર્વત્ર સંગીતની ધન જોતો. દવામાં મનુષ્યોમાં પણ સંગીત જોતો. એને ગાવા શિવાય બીજું કંઈ ગમતું નહિ. જાતે ગાતો ને ગાવાનું કરતો. જગતને લોકો ન્હોતા ઓળખતા. જગતના સંગીતને તેઓ જણાવે કાંઈકે કાંઈકે એને ગાયા વગર ખેડેલો જોગોન નહોતો.

જગત ગાતો લોકો સાંભળતા. જગત તે લોકોના હૃદયમાં ભાવનાઓ જગાડવા મથતો. પણ લોકો તેને હસતાં, તેઓ કહેતા. "જગત સંગીત અમારી ભુખ નથી ભાગવાતું, તું ગાયા કરે" અને જાવનાઓમાં રમ્યા કર. અમારા છવનમાં એને ઉચ્ચ રેયાન આપવું અમને પરવડે એમ નથી. જગત આથી ચીડવાતો અને કદી કદી ચાલી જઈ એકલો જ રાતો.

જગત જગતના મિત્રો એનું સંગીત સાંભળતાં જે ન્હોતા આવતા. એ અર્થ પોતાની ઉપાધિઓથી ગમરાઈ ગયાં હતાં તો તેમને સંગીત તો ક્યાંથીયે સુઝે. જગત તો હૃદય ગાતો પણ તેના સંગીતમાં હવે કશું રસ અને નિરાશા જણાતી નેતી પેદાશની ગાવનની ધન અને મસીતો ક્યાંય આસ્વા ગયાં. એ એકલો જ રી રહેતો. એનો ઉદ્દાસ એકો યજ ગયો હતો. પણ તેના સંગીતમાં પણ તેને આરામ મળતો.

કદી લોકો એનું સંગીત સાંભળતાં અને વખાણતાં પણ પછી કંઈ ન હોય તેમ વર્તતા. જગતને તો સંગીતની વાતો કરનાર જોઈતાં હતાં. સંગીતમાં રસ લેનાર મળતાં હતાં. તેને આ લુપ્ત લાગણીદિન માન કેમ ગયે ?

જગત જોઈ ચકતો હતો કે મિત્રના અને સંગીતને કંઈ લોકો સંબંધ હતા તેને હવે લાગ્યું કે મનુષ્યોની ખરી ભાષા સંગીત હતી. સંગીતના શરોમાં જ લોકોના હૃદયો જોવાતાં મિત્રતા પર અને મિત્રો માટે જ કવિતાઓ રચાતી. મનુષ્યો ન હોય તો કવિતા સંભવે પણ ક્યાંથી ? કવરતી સંગીતમાં પણ દેવોની પ્રેમશક્તિ દર્શાવાતી તો એકલું સંગીત-મનુષ્યોના સદવાસ વગરનું સંગીત પણ કેવું લાગે ?

દિવસે દિવસે જગતના શરો વધારે ધીમાં અને નિરાશાજનક થયા. એના સંગીતમાં એ મિત્રોના હૃદયની સખતાઈ ગાંધે દેવા હતાં. એના સંગીતને પ્રીતિ આપવા મનુષ્યોનો સદવાસ જોઈતા હતો પણ મનુષ્યોની વ્યવહારિક રીતમતોથી તે ક્યાંયો દતો.

જગત હવે વારંવાર દરિયા કિનારે અવચ કાંઈ ન્હાના ન્હાના ગામડાઓમાં કે વપરને ખેડાતો પંડિતોની મંદિર લીટી ખાત્રીમાં અને શાયં પર રખડતો, તે કુદરતનું નિશાન સંગીત

સાંભળતો અને પોતાનું સંગીત તેને સંભળાવતો-જગત કુદરતનો મિત્ર થયો. વનદેવતાઓને આવાહન કરી બોલાવતો ને પોતાની કલ્પનાઓ તેને જોતો. તેમને સંગીત સંભળાવતો. આમ જગતે નવા મિત્રના સહવાસમાં જીવતો શોક લુપ્ત થઈ શક્યો. ન જુદાઓ તેને હૃદયમાં ઉડાડી છુપાવી દીધો. સુંદર રહવાર અને રમણીય સાંસ્કૃતિક લીલાવનમાં બેસી તે જાતો. મનુષ્યો સંભરતા તેની ખોટ જણાતી અને અશ્રુઓ સારતો. પણ પછી બધું સ્વપ્નવત હોય તેમ લુપ્ત જતો.

આજે કુદરત જગત પર સ્નેહની દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે. આટલા મનુષ્યોમાં એકજ મનુષ્ય કુદરતનું સહવાસી બન્યું હતું. એકજ મનુષ્યને કુદરતે પોતાની આત્મકથા સંભળાવી હતી. જગત હવે કુદરતનો મયેયો થયો હતો.

પ્રિયતમાને દ્વારે.

લે. રા. 'પ્રેમજયોતિ'

તે ન્હોતું બહુમુદત કે જ્યારે ઓમનું ગુંજન દરતા મુનીજનો સમાધિષ્ઠ થાય; તે ન્હોતો વસંતના શુકલપક્ષની રસવતી રાત્રિ કે જ્યારે બદલાંના વિરલ ઘડીયે ના રહેવાય, તે તો પ્રખર મધ્યન્હનો સમય હતો જ્યારે વિશ્વવાદીકાંતી વેદગીઓ તપતી હતી ને કુંજનિકુંજમાં પુષ્પના પરાગ સુકાયા હતા.

તે યાજ્ઞે પ્રિયતમાને મળવા મહે પ્રયાણ આદ્યું. મહારા સાથીઓએ આ પ્રખર તાપમાં જવા ના કહી પણ પ્રેમયેષો તે ક્યમ માને ?

ઘોડે દ્વર ગયો ન ગયો ત્યાં તો અકાળ જ્વાળા ધોધમાર હેલી વર્ષા ને હું ભીંજણો.

હું આશાભેર, શ્વાસભેર પ્રિયતમાને દ્વારે દોડ્યો; પરંતુ દ્વાર બંધ દીઠાં. મહે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં દ્વાર દોક્યાં, રૂપેરી થંડડી સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કાણુ છે?" મહે ઉત્તર દીધો, "એ તો હું." પરંતુ દ્વાર ન ઉપડ્યાં. હું આશાભેર બેસી રહ્યો.

ધીરે ધીરે તાલનાં વિખરાયાં-પ્રિયતમાની વાડીનાં પર્ણો મોહિતકોથી અમૃત ક્યાં હોય અને લતાઓને સમરંગી માલાઓ પહેરાવી હોય એમ દીસવા લાગ્યું.

પ્રેમ એ જીવન છે, પ્રેમ એ પ્રજ્વલ છે, પ્રેમ, પ્રેમ, પ્રેમ. ગાતું સારત લગલ ઉડતું હતું. પૃથ્વીએ પ્રમાદરને આલિંગવા નિજ કર લાંબાંબા હતા, ને તે દોડતો, દોડતો પ્રિયતમાના આલિંગનમાં સમાઈ જતો હતો. ત્યારે મહે હુંખી થઈ ફરી દ્વાર ઢેર્યાં.

વિશ્વા સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કાણુ છે?" મહે ઉત્તર દીધો, "એ તો હું." પરંતુ દ્વાર ન ઉપડ્યાં, ને હું આશાભેર ત્યાંજ બેસી રહ્યો.

નિજ પતિદેવને નિહાલતાં પેલણીઓ પ્રકુલ થઈ, હૃદયની સોજો પાંખડીઓ પ્રસારી, રજનીએ પપ સમા શ્વેતાંશર સજ્યાં ને સજ્જિતે સ્નેહ સલિલથી સ્નાન કરાવવા માંડ્યું. ત્યારે પ્રકુલ વદને મહે વળી દ્વાર ઢેર્યું.

કોઈક સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કાણુ છે?" મહે ઉત્તર દીધો, "પ્રિયતમે ! "હું" તે "તું" જ" ઉત્તરનો પ્રતિધ્વની પૂર્ણ થાય તે પહેલાં તો દ્વાર ઉપડી ગયાં.

ત્રિશલ.

લેખક: શ્રી. અરજેશ્વર કુરામંજી ખખરદાર.

મીઠી મીઠી બોલે વસંત જિ. સોલે,

હો ઝૂમે આશાના મહોર;

રાતું રાતું ખીલે પ્રભાત રંગ-ઝીલે,

તે-લાગે ઝંખા ને ઘોર;

રંગ હોડે વંસે રે લોલ !

૨

કોયલ કળે કાળે ઠહ્ઠી રૂંદે હિન્દાળે,

હો નાચે પ્રીતિના મોર;

તપી તપી તપે ખપોર તેમ બપોર,

ત્યમ-ચળેઁ આંખસડી ચોર;

પ્રભા યુખડે હસે રે લોલ !

૩

પાન ખરે ઝૂકે હેમંત વાયુ કુકે,

હો ફૂરે મૃદુતિના અકોર;

જરી જરી સંજે એકાંત થૂક દાળે,

ત્યાં પડયા પાડે ઉરશોર;

દિશા ફૂગતી દિસે રે લોલ !

અવાચીન મરાઠી ગદ્ય.

કોઈ પણ પ્રબલ સાહિત્ય સમજવા માટે હેની ભાષા અને વાંકગમનના સળંગ ઇતિહાસની આવશ્યકતા તો હવે તો કોઈએ સ્વીકારી છે. પ્રબલી ગજગીય, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક અને બુદ્ધિ વિપયક રિયલિટી અવલોકન અને તે સૌના બહારના જગત સાથેના સંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ, બુદ્ધી બુદ્ધી વિચારશ્રેણીઓ અને અનેક પ્રવહેએ પ્રબલજનના ઘડતરમાં આપેલા કાળગાત્રી સમીક્ષા, હેની ભાષા અને અભિપ્રાયોનું-ભાવના અને મહત્ત્વોનાનું દિગ્દર્શન, જે જે કારણોને લીધે સાહિત્યની દિશા નિર્માણ થઈ હોય તે કારણોનું યથેચ્છ વર્ણન, બુદ્ધ જ્ઞાન યુગોના મહાન સાહિત્યકારોના ચિંતનને અર્થોનું તેમજ તેઓએ તે સમયના સાહિત્ય પર કરેલી અસરનું વિવેચન, અને પ્રબલજનમાં પ્રસંગે-પ્રસંગે આવતી વિચાર, ભાવના અને લાગણીઓની મસ્તીઓનો નિર્દેશ-આ સૌનો સાહિત્યના સાચા ઇતિહાસમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચારતાં ત્રીં પોટદારનું પુસ્તક * 'હેની સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિને લીધે, હેમાં સમાવતી વિસ્તારપૂર્વક હકીકતોને લીધે, હેમાં બાપી રહેલી સાચા ઇતિહાસકારની નિર્મળ દષ્ટિને લીધે અને હેમાંનાં સુસંવદ્ધ વિચારો અને સ્પષ્ટ નિરૂપણને લીધે સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહે એવું મન્યું છે. મરાઠી ગદ્યનો આ ઇતિહાસ લાંબા સમયની એક ખોટ પૂરી પડે છે. યુગરાતી ગદ્યના ઇતિહાસ લેખકને એમાંથી શુભો મેળે અને યુગરાતી વાંચક વર્ગને મરાઠી ગદ્ય સાહિત્યનો કંઈક જાણે ખ્યાલ આવે એ હેતુથી અહીં હેનેાં ટૂંક સાર આપો છે:—

આ ઇતિહાસમાં સને ૧૮૧૦ થી ૧૮૭૪ સુધીનાં ૬૪ વર્ષનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અનેક હુમલો-સ્મરણોથી ઉભરાતો એ સમય છે. પેલાએ પોતાનું રાજ્ય યુનાયનું હતું અને પૂનામાં રહેતા મહેલ પર અંગ્રેજોએ પોતાનો 'યુનીયન બેંક' વાવટો કરાવતી દીધી હતો. મહારાષ્ટ્રમાં જેમ જેમ અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપિત થતું ગયું તેમ તેમ લોકો જાણે વિજ્ઞાતા અમકાદથી ચકિત થઈ ગયા હોય તેમ પોતાની વિચારશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને લાગણીઓ ખોઈ ખોઈ. રાજ્ય ગુજરાતી રીતે તે તેઓ જાણી શક્યા નહિ! આભારની અસંખ્ય લાગણીઓથી જેની કાંઠેથી યાદ કરવામાં આવે છે તે માઉન્ટરૂટ્ટ એક્સપ્રેસને મહારાષ્ટ્રવાસીઓની આ રિયલિટી સ્પષ્ટ પળે જોઈ. 'નવું રાજ્ય આવ્યું' છે એ વાતજ લોકો જાણી જાય તે માટે તેણે પ્રયાસ કરવા ચકિત હોને લાગ્યું કે લોકોને પ્રિટિય રાજ્યમાં રસ લેતા કરવા માટે તેણે હેમની સાથે સ્નેહભાવથી વર્તવું જોઈએ. અને હેમને કેળવણી આપી પ્રિટિય રાજ્યના અનેક શાયદાઓથી હેમને વાકે કરવા જોઈએ અને તોજ તેઓ નવાં રાજ્યને એકનિષ્ઠથી વળગી રહી રહેને ચાહતાં થાય. આથી તેણે "ધી બોમ્બે નેટિવ એન્જીકેશન સોસાયટી" નામની એક સંસ્થા સને ૧૮૨૨માં સ્થાપી. રાજ્ય અને પ્રબલ વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરી હેમને વધુ નિકટ સંબંધમાં લાવવા માટે આ પગલું પણ જરૂરીજ હતું. આમ પ્રબલને મોટો ભાગ સંસ્કૃત અને દેશી ભાષા સિખવા લાગેલાં જ્ઞાન અને કેળવણીના આ કાર્યોને વિચાર કરતી વખતે મરાઠી મિશનરીઓએ આપેલો અમૂલ્ય કાળો વિસરી જવો જોઈએ નહિ. તેઓએ

* મરાઠી ગદ્યાના હમેશાં અવતાર લેખક ગ્રેહસર ડી. વી. પોટદાર બી. એ. ન્યુ પૂના કોલેજ પૂના. ડિ. ૩૧. એ.

ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો, બાઇબલનું મરાઠી ભાષાનું અનુવાદ કર્યું, નિશાળો સ્થાપી અને દેશીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના જ ઉદ્દેશથી મરાઠીનો આસરો લીધો. હેતુ એ છે તે હશે છતાં તેમણે મરાઠી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે એ તો નિર્નિવાદ છે. સાચું કહીએ તો મરાઠી ગદ્યના પિતા એમને જ કહેવા પડે. આમ કેળવણીની શરૂઆતથી સમાજ પર જેમની અસર થઈ.

છતાં સને ૧૮૫૪ સુધીનાં સાહિત્યમાં ૧૬૧ પુસ્તકોથી વધારેની ગણતરી કરી શકાય એમ નહોતું અને તે પણ શાળાપંથોગી પાઠ્ય પુસ્તકો, લોક સાહિત્ય, વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો અને કાવ્યોનાં પુસ્તકો જ હતાં. પ્રો. પેટલાર એ ૬૪ વર્ષના યુગને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે અને તે ચાર ભાગ જ છે.

(૧) સને ૧૮૨૦ સુધીનું સ્વરાજ્ય વખતનું મરાઠી ગદ્ય. એમાં તવારીખ, મરાઠી યોદ્ધાઓ અને રાજ્યની તિજોરી વખતો વખત લખેલા પત્રો, માનભાવ સપ્રદાયના ગ્રંથો (લીલા સંવાદ) અને સ્ત્રીઓનું કહાણો સાહિત્ય આટલાંનો જ સમાવેશ થાય છે. આ ગદ્ય સાહિત્યની એક વિશેષતા એ છે કે એ બહુ જ ટૂંકા, સાદાં છતાં અર્થગંભીર વાક્યોમાં લખાયેલું છે અને કૌંસી સંસ્કૃત કે શરસીના મિશ્રણ વિનાની શુદ્ધ મરાઠી છે.

(૨) સને ૧૮૨૦ થી સને ૧૮૩૬ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. મહારાષ્ટ્રમાં ખ્રિસ્તી અમલ દાખલ થયો તે પહેલાં બંગાળમાં ડૉ. વિલિયમ કેરીએ એક એવી પ્રતિષ્ઠા ધારી કે જેને પરિણામે મરાઠી સાહિત્યને ધણો જ લાભ થયો. તે વિદ્વાન ગૃહસ્થે એક મરાઠી-અંગ્રેજી કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો. વળી મહારાષ્ટ્રમાં નવી કેળવણી દાખલ થવાથી શાળાપંથોગી પુસ્તકો તેમ જ કવિઓની જરૂર પડી. અને આ કાર્ય પાર પાડવા માટે કેટલાક વિદ્વાન યુરોપીઓ અને મરાઠી સાક્ષરોની એક કમિટી નિમવામાં આવી. તેઓએ પ્રથમ વિદેશી ભાષામાં જ લેખ લખાવવાનું નિર્ણય કરી તેનું શુદ્ધ, સ્વચ્છ મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યું. આ કાર્યની સફળતા બાપુ છત્રે અને ખીખ મખર વિદ્વાનોને જ આભારી હતી.

(૩) સને ૧૮૩૬ થી સને ૧૮૫૭ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. ગયા યુગમાં પ્રગતિનું નવું કાર્ય શરૂ થયું હતું તેને આ યુગમાં અપૂર્વ ઉત્સાહથી જોઈ શકવામાં આવ્યું. પણ એવામાં લૉર્ડ મેકાલેએ પોતાને સહજ એવા અવેશથી અંગ્રેજ કેળવણીની તરફ દોરી કરી. કેળવણી વિશેની તેના વિશ્વવિખ્યાત નોંધ Despatch ને લીધે દેશી અને અંગ્રેજ ભાષાના હિમાન યતીઓ વચ્ચે રસાકસી શરૂ થઈ અને તેને અંતે દેશી ભાષાના અભ્યાસને સખત હોની પહેંચી અને અંગ્રેજના અભ્યાસને પુરતો ટેકો મળ્યો. સને ૧૮૪૦ માં “લૉર્ડ મેકાલે એજ્યુકેશન” સ્થાપનામાં આવ્યું. સરકારે તરત જ એક સરકારી ખાતું ખોલ્યું અને સને ૧૮૫૭ માં હાઈકોર્ટ અને હોમોફિસ અસ્તિત્વમાં આવી. આજ વર્ષમાં મુખ્ય મુનિસિપલિટીના પણ નિર્માણ થયો. બાલ શાસ્ત્રી જામશેદર અને પરશરામ ખન્ડ તાત્કાલિક જોડાઈને તે સમયની અગ્રણ્ય વ્યક્તિઓ હતી. લોકોએ અંગ્રેજ ભાષા સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા માંડ્યો, છાપખાનાંઓ નીકળ્યાં અને વિદ્વાન લેખકોને હાથે વર્તમાનપત્રો અને માસિકો શરૂ થયાં. તે વખતના લેખકો અંગ્રેજ વિચારોથી જોડાઈને થઈ ગયા હતા. અને તેની અસર તેમનાં લખાણોમાં પણ ઉતરી. અંગ્રેજીના પ્રથમ અભ્યાસીઓ અને કેટલાક પંડિતો અને કેટલાક શાસ્ત્રીઓ તો આ પદ્ધતિ કેળવણીથી એટલાં આકર્ષિત થયા કે તેઓ પોતાના બુદ્ધિગતા મચળી વારસનો ઉપદેશ કરી શકતા

તેટલું બંધુજ દોડીની દિગ્ગતિ એમ ગણવા લાગ્યા. દૂરમાં મરાઠી અને પ્રાચીન સાહિત્યના માનને આથી ઘણી હાનિ પહોંચી. છતાં શાળા-સાહિત્ય ઝડપ બધ વધવા લાગ્યું. વિદ્વાનોએ સારા સારા અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં મરાઠી આપાંતરો કર્યાં. સરદારી અને મિશનરી શાળાઓ સ્થપાઈ. ધાર્મિક ઝગડાઓ પ્રસંગે ખિરાતી અને હિન્દુઓએ પોતપોતાનાં પુસ્તકો મરાઠીમાં લખ્યાં. મરાઠી લેખનનો પ્રચાર વધે તે અર્થે મંડળીઓની સ્થાપના થઈ. આજ વખતે દાદોબાએ એક મરાઠી વ્યાકરણ લખ્યું અને ભાષાને સ્થિરતા આપી. નવનોત જેવા ગ્રંથે પ્રાચીન કવિઓને લોકપ્રિય કર્યાં. મરાઠી સાહિત્ય આમ વિદ્વસ અને પ્રવ્રતિના પન્થે આગળે આગળ ધપ્યું ગયું અને વખત જતાં તેમાં વિવિધતા અને બળ આવતું ગયું.

(૬) સને ૧૮૫૭ થી સને ૧૮૬૪ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. આ સમય દરમ્યાન મરાઠી સાહિત્યવિદ્યાનમાં પરંપરામયત ગોળમેશ્વે, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી રાઝવાડે, વિનાયકરાવ કિર્તીને, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચીપ્લોનકર અને એવાજ બીજા કુશળ ને રસિક માળીઓ કામે લાગી ગયા. તેઓએ વાડીની સૌન્દર્યશાળા વધારી ને વગતાવડને સુમધથી ભરી દીધું. લોકોની સામાજિક અને રાજ-કીય દૃષ્ટિ વધુ વિસ્તાર અને ઉદાર બની. દૃષ્ટિકોણ, રસિયધન અને ખોટા વહેમોની વ્યસર પડી જાગતી હતી. કેળવણીને વર્ગ સામાજિક પ્રશ્નોની ઉકેલ પશ્ચિમની નજરે આણવા મથતો હતો અને સાહિત્યપ્રદેશમાં વિચારસંક્રાંતિનો ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં લેખનશૈલીમાં પરિવર્તન થતું જતું હતું. વિચાર અને લાગણીની ઘડમથકોને લીધે એક નવીજ ભાષા જન્મતી હતી. શુદ્ધ સાદું મરાઠી નવા વિચારોને વ્યક્ત કરવા અગત્ય જણાતું હતું અને તેથીજ સંસ્કૃત શબ્દોનો ખેડોળો ઉપયોગ અને વિસ્તારી વાક્યોનો વાપર થવા લાગ્યો. આથી ભાષામાં એક જાતની પ્રાદતા અને સચોટતા આવી. આ બધું છતાં મદારાષ્ટ્રરાસીઓનાં વિચાર, વાણી અને લાગણીઓનું પ્રાણ પરિવર્તન કરવાનું અને પુર્ણ કાર્ય તે નિલંબમાજના પ્રતિભાશાળી લેખકોને નમિમે નિર્માયું હતું. જેની સ્પષ્ટ આંતરદૃષ્ટિ, પ્રહાસજેહતી કલ્પનાશક્તિ, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, અડગ નિર્ભયતા, પ્રખર સરદશાભિમાન અને રાષ્ટ્રવાદીત્વ અને એ બધું છતાં પણ જેની વિદ્વતા-એ સૌએ લોકોની ગાદ નિદ્રા દૂર કરી, જેમને ભૂતગૌરવની અભોક્ષતા સ્પર્શાવી, પાશ્ચાત્ય જઠરાદી સંસ્કૃતિની અધમતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને જેમનામાં એક પ્રકારનો રાષ્ટ્રભાવ, અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટાવી, અને હિંમ અને વિચારોનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એજ પ્રજાનું અંતિમ લક્ષ્ય હોતું જોઇએ એમ લોકોના મનમાં ડાસાવ્યું.

આમ સને ૧૮૭૪નું વર્ષ આવતાં યોગ પોટલનું પુસ્તક પુરું થાય છે. અન્તમાં આપણે આશા રાખીશું કે ત્યાર પછીથી આજ સુધીના મરાઠી ગદ્યનો ઇતિહાસ લખી એઓ પદાર પાડશે.

મનુસાધ કલ્યાણજી દેસાઈ.

આજથી સો બસો વર્ષ પછોની પ્રજાને—

અથવા

કબર પરનાં ફુલ.

લેખક: રા. કિશોરીલાલ શર્મા.

પ્રજાજન જરા ઉભા રહેશે ?

—તમે ક્યાં તમારા નગરની દરગાહ તરફ જવ છો ને ?—પેલી જર્જરિત કબર પર ફુલો ચડાવવા જવ છો ? ત્યારે જરા ઉભા રહો...

જરા કહેશે બહા ! તે કબર શા માટે ઉકેશે છો ? તેની અમંગ નિદ્રામાંથી તેના આક્રમ્ય શરીરને શા સાઝ ખંખેરો છો ?

તમે તેના મિત્રો છો, એમ ? દોરતો તમને કાણે એની પિઝાન કરાવી ? પેલા વાતોડા ધૃતિ-દાસે તમને એની વાત કહી દીધી હશે. પણ વાર, તમે એના વિશે શું જાણો છો ?

—હું કાણ છું કે આટલી બધી પૂછ પરછ કરું છું ? હું મારી પિઝાન આપું તો મારી વાત સંભળશે ? હું તે છું જેની પવિત્ર શાંત નિદ્રા ખોળવા તમે બધામંદ્રે ચલા છો...

થેલા, નિર્દોષ માનવ લોક ! તમે બ્રહ્માં વંચોળમાં કમા છો; તમારી કલ્પના વડે અસ્તવ્યના કોરો છે; ચપ્પા છે અને માંડાં કૃત્રિમ મિત્રો દોર્યા છે...ઉભા રહો, અને બોલવા લાગો...તમે બધા મારી વાર્તાઓ કાઢ્યો કે વિદ્યાન-તત્ત્વજ્ઞાની શે શે વિશે ચર્ચા કરો છો; અને માંડાં પુસ્તકો કે હડતી કંતકથાઓ ઉપરથી મહારા જીવન અંજલિ મિત્રો દોરો છો. તમારામાંથી કોઈક અને સાધુચરિત અને પ્રુપ્તચાળી ગણે છે, અને મારી વાર્તાના એકાદ ખરાબ પાત્રથી અને કોઈક વિપરીત પણ ગણે છે. આહ ! એ બધુંજ કેટલું ખોટું છે ? અને એ પાત્રો અને એ સાગણીઓનાં જન્મસ્થાન પણ તમે કદાચ તે કરતાં કેટલાં જુદાં છે ? મારું લખાણ મારા જીવતાજીવનનું એક અણુમાત્ર નથી. સાગણીઓની ભરમ ચલા પછી તે સાગણીઓનું રમણ-રાખવાનો નજીવો નિર્જળ પ્રવાસ તે લખાણ. તેમાંથી તમે શું શું શોધશો ?

મિત્રો ! હું પુસ્તકો નહિ પણ માણસ હતો. મારી સાગણીઓ, મારા દિલના કાવા દાવા, મારી ફનીયાદો, મારી અંતરબ્યથા. મારી આરાધના કમરોઓ. તે મારા સુખદુઃખને હરખશેક. એ મહાનંદ છે, તમારો નહિ ચાવ. હજી પણ તેના ધગકારા હું સુણું છું; પણ વેગમર ઘપતી સદીઓના પગરવમાં ને તમારા ત્વગ પ્રેમી સ્વભાવના ધોંધાટમાં તે તમને નહિ સંભળાય. મારા જેવા અનેકોની આ કથા છે; તે બધા માટે તમે સારી જોડી કલ્પનાઓ કરી છે; ને અણજન્યમાં ભવિષ્યનાં બીજાં લોક તમારે માટે પણ એવીજ કલ્પનાઓ કરશે. મિત્રો તે આવો હતો એમ કહેવા કરતાં તે કેવોક હશે એમ વિચારજો. માની લીધેલા પુરાવાથી તેને દંડ દેવા કરતાં જે અગાધ શક્તિએ ખૂત અને ભવિષ્યનું મિતર સરળનું તેની મહત્તા આગળ માથું નમાવજો. બુદ્ધતા હરખમાં શમી ગયત્રા, સુમાધિર્ય જીવની વિના કારણ રખ્યા હાંછેકવા કરતાં તમારી સાચેજ મનુષ્ય દેહમાં રહેલા, અને તમારે હાથે અન્યાય અને અનાદર પામતા પવિત્ર આત્માને સત્કાર એ મનુષ્ય માત્ર દેવ પાત્ર છે એમ સ્વીકારી તમારા સ્વજન અને સંસારના નિર્મળ સ્નેહ નીરમાં પડતા અધારોને દૂર કરજો, અને ત્યારે કબરમાં સુતેલા અમે બધા પણ તમને આ

શિષ્યોથી વધાવવા સારું સંજવન થયું.

મને કેમ કીર્તિના મોહ નથી, એમ ? બસા લોક તમે બૂલો છો. હું તો કીર્તિને ચાહું છું, અને કીર્તિ માટે મરી શીયો છું; મારી અર્ધી જીંદગી મેં કીર્તિના ચમણમાં ગાળી છે, ને કીર્તિના પાલવમાં મને તે હુંક મળી છે ને પ્રભુના કશી વાગ્યા કે શયતાનના બખતરમાં નથી. સાંભળો, મારી વાત કહું.

હું જીવતો હતો ત્યારે તમે કહ્યો તેવો કે : હું અસામાન્ય નહોતો. મારું શરીર ચાક ને રોગના સપાટમાં આવતું; મારું મન ધર્મ, ક્રોધ અને યુગગાદને તાંબે ચતું; મારું હૃદય, પ્રેમ અને ધિક્કારની લાગણીઓને વશ થતું. હું મોટા અને ખોટા વિચારો કરતો સારાં અને માદાં કામો કર્યે જતો. હું સંસારમાં ફરતો, લોકસમુદ્ધ જોડે સંબંધ બાંધતો અને તોડતો. તેમાં મને ધણા અનુભવો થયા હતા, એવા કે તે સાંભળી અમારા જમાનાના લોક માટે તમને તિરસ્કાર અને દયા આવે. એવા સંજોગોમાં મારી આરાઓ કેટલીક ખીલી, કેટલીક મારામાં સક્રિયતા અમારે અને કેટલીક માણસ અને સમાજના કારણે ચીમળા નાશ પામી. અમારા વખતમાં અનેકની આરાઓને આંખન મરણ્ય બેસતું. પણ આતો બીજીજ વાત થઈ..

અમે નહાના દત્તા ત્યારે અમારામાં જીવન હતું, જોમ હતું. તોફાન માટે પ્રેમ હતો અને તેનાં પરિણામ સહેવાની શક્તિ હતી. અમે ધણાં તોશન કર્યાં, ધણાં કામો પણ કર્યાં હશે પણ તે કે તમે આપો છો તે કીર્તિ માટે નહિ અમને એવી કીર્તિની તો ખરવા નહોતી. અમને બીચારા ભવભૂતિ, કાળીદાસ, ને શેક્ષમીયર જેવાંઓની દયા આવતી, અમારા લોક પણ તમારીજ પેઠે તેમની રખ્યાં જાહેડતા. પણ કહું ? લોકો બહુ તો આપણા નામ કામ જાણે કે જન્યન્તીઓ ઉઠે તેથી શું ? અમને પાંચ પેઢી પરના પિતામહની જીંદગી કેવી હતી તે જાણવાની ઉત્ક્રિક્ષતા કે નવરાશ નહોતી તો સૈકાઓના પૂરમાં ધસકાતા અને એકાદ જોળથી લોક રમરણની ખડક પર તણાઈ આવેલા કોઈ કાળીદાસ ભવભૂતિ સંબંધે અમે શું જાણીએ ? ને પેલા બ્યાસમુનિ ! એ બાપકાની તો, અમે દયાજન આતા. એના કથાનાયક શ્રીકૃષ્ણની પ્રથાંસામાં લોકો એને તો સમૂળ બૂલી ગયા હતા. જોયુંને ? લોકોની આપેલી કીર્તિ આવી હોય છે ? અને તમને ખબર છે આ બધા કીર્તિ પામેલાના સમકાલીનોને હાથે એમની શી દશા હતી તે ? હરિ ! હરિ ! ધર્મ અને વેરથી ચીરતા અને ચીરાતા તેમના હૈયાના ઉઠાં રૂધિરથી દાગેલી પૃથ્વી હજીયે કંપે છે. કીર્તિ વૃષ્ટાના રોપાવું એ ફળ ત્યારે આટ આટલા કીર્તિ માટે કેમ તલસે છે, એમ ? શયતાનની મહાજનોની ઝાળી અને કીર્તિના ખપ્પરની માયાની મહત્તા સરખી છે, એ નથી જાણતા ? શયતાનની ઝેળી બરામ તે કરતાં ઉત્તમ તેજ પુષ્પોથી 'કીર્તિયુ' ખપ્પર વધારે ઉભરાય છે. એજ જામાને વશ થઈ જીવન ઝરાના નીર્જળાં નીર મેલાં કરીને પણ જગાડારોએ કળા રચી, ને પીરાપીડ રચાયા; સેનાપતિઓ યુદ્ધો લડ્યા ને મનુષ્ય સંધની ખીલતી અનેક કાળીઓને હારી; હેતાળ હૃદયોના રનેહને પાડું મારી કલ્પનાની કિનારી પર ઉમેલી કીર્તિનો પાલવ પકડવા જાતીઓ દોડ્યા ને ગૃહમંડપના હેત-બયાં હૈયાંઓ કરમાયા; અને અનેક કીર્તિની વૃષ્ટામાંજ વણમાણી જીંદગી પૂરી કરી જતા રહ્યા.

એ બધું બહુ-ત્યારે મારી કીર્તિનું શું ? રાખો. કહું. મેં કહ્યુંને કે મારાં કામોની શરજ દેશ કે કાળતા લોકો પ્રથાંસા કરે એ કે અમને મોહ પમાડતું નહિ. આખી દુનિયા વિરહ હોય પણ અમારું મંડળ અમારા કામને સ્વીકારતું એટલે બસ. પણ પછી તેાં એ બધાં પણ મારા જગતમાંથી ઉડવા માડ્યા ને અંતે મારા જીવનની ઉંચ અને રાત્રી સાથે કોં આયમે એવાં મારે

માત્ર બેજ જણ રહ્યાં-એક મારો મિત્ર અને બીજી તે જોની સાથે જીવન મેદાનમાં આશા કર્યવ
અને નિરાશાના અનેક ખાણ રેકરાઓ અમે હોંસભેર દૂરવા છિએ. અમે ત્રણ છેક જીવનની સીમ
મુખી સાથે આવ્યાં. આ બેના પ્રોત્સાહનના અધિકારે જે મ્હારે મન ખરી કીર્તિ છે-તે મારે હું
મરી શીટ્યો છું અને એ બે સાથેજ દેહ-છાંદગીના સીમાદા મુખી હું આવ્યો હતો. અને પછી
પછી કોણ જાણે, એક પછી એક અમે બધાં મેલના અંધારા જંગલમાં ગૂમ થઇ ગયાં-મને
ક્ષમિ. છે, બહા પડ્યાં.

—હેરો! મહા, બોમ બોમાન્તરમાં ગૂમાવેલાં રતોને કુદેતો શરીર તમારી મેલી કીર્તિ
ધૂપથી કેમ મોહ પામશે?

તહન.

અહા! રાત્રે રાત્રે ગંગતલમાં ચંદ્ર બળતો,

બળી પોતે બાળે હૃદય મુગ સંતપ્ત કરતો;

મને વ્હાલો તોયે, નયન મુગલાનંદકમ્પી!

સદા દેતો કાંકે મધુર તુગ એ યાદ મુખની.

મીઠા કોટીલાના મધુર રવ મારા હૃદયને

ઉચેળી નંખે ને ચરસમ ખરે લાયક કરે;

ગમે તોયે એના ત્રચણ કરવા એ રવ મને,

મને કાંકે તારા મુખદંતરવતું એ રમરણ દે.

અનિદ્રાથી રાત્રિ અતિશય અહા! દીર્ઘ બનતી,

જગત આખું ઉચે, પણ નહિ નિદા મારી ખૂટતી;

મને વ્હાલો વ્હાલો અસુખદર તોયે રગની એ,

કદી દેતી કાંકે મધુર તુગ એ રવન મુખને,

ના ખાવે યદિ તો ભલે પ્રણયની હેલી ન વર્ણવજે;

મીઠાં પ્રીતિ વર્ણાં ભલે મુજ પ્રતિ ના નેત્ર તું દેંદરજે;

જાહે! નેત્ર, યદી ભલે સગગતા અંગાર વર્ણવજે,

હિંતુ દગ્ધ ચતાંજ આ હૃદયને ના તું કદી રોકજે.

ભલે ના જીવતાં તારા યાદને રપર્જવા-મને,

અધિકાર અભાગીને યદિ ના કદીયે મળે.

પરંતુ જ્યારે આ ગરીર સવશું ભરમ અનશે.

અને મારો કેરી રજસકીત તે તો ભળી જશે;

પ્રભાવે વાયુના નભમહી તદા એજ ઉડશે,

અને તારા મીઠાં ચરણ કમળે શાંત દરશે.

લોકો કહે છે 'સહુ પ્રેમની ને

સૌન્દર્યની વાત અસત્ય એ છે;'

ખુદ કદો હોય અસત્ય એ, તો

અસત્યમાં આ મુજ છાંદગી જામે.

'અજ્ઞાત'

૨૫. પ-હુન જશોદા.

લે:-શા. બંદુ લાલસાહ ઉમરવાડિયા, પા. એ

[મુખાઈના દરિયા કિનારે, એક સાંજે]

“જેસો, જેસો જશુ કાકા ! ઘણે વર્ષે મળ્યા. કહેા, કાકી, અને જશોદાબહેન, બધા ખુશીમાં છે?”

[જશુ દરિયા સામે નજર કરતો મોં ફેરવે છે.]

“અરે બાઈ ! અમારા ગરીબતું નસીબ વળી સારું કયાંથી હોય ? ખાપડી જશોદા કેવી બની હતી ! ખીચારી હોંત બરી મોસાળ ગઈ. ત્યાં કોમળાંયું થયું તે જોતજોતામાં તો મરી ગઈ. તે ઘોડા મહિનામાં એની મા પણ મુજરી ગઈ.” (જશુના આંખમાં આંસ આવે છે.)

“હરિ, હરિ ! બધું મારું થયું જશુ કાકા. તમારે ઘટપણમાં દુઃખ પડ્યું.”

x

x

[ઘોડી વાર પછી એક ગાડી સામે આવી ઉભી રહે છે. અંદર એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી બેઠાં હોય છે. અચાનક જશુ ડોસાની નજર પડે છે. તેના મોં પર ન સમજાય એવી લાગણીઓ થાય છે. પણ જરા વારમાં પાછો સ્વસ્થ થઈ બેસે છે.]

જશુ : (ઉભો થતો) ચાલ, બાઈ આવજો હું. હું તો હવે મકં છું. એ બાળુ આવે તો નજર આવજો હોં. [તેના સાથીની નજર પણ ગાડી પર પડે છે અચાનક તે બોલી ઉઠે છે]

“અરે જશુ કાકા ‘પેલી-રહી જશોદા બહેન.’ [ડોસો માયું ધુણાવી ઉભો થઈ જાય છે.]

જશુ : ઉંદું એ તો મરી ગઈ. કે દલાડાની.

(જશુ ઉતાવળે જતો રહે છે.) લેના “તે તો મરી ગઈ.” શબ્દો તેના સાથીના મનમાં રમી રહે છે.

“ત્યારે આ કાણ ?” તે બોલે છે અને જતા રહેતા જશુ પાંછળ અને ગાડીમાં બેઠેલી જશોદા સાથું મુંઝવણમાં બેઠી રહે છે. “એજ જશોદા” તે બયડે છે.

x

x

હું અને મારો મિત્ર પ્રભોદ યોપાદી પર શરત હતી. અમે ઉપરની પાત સાંભળી અને સામે ઉભેલી ગાડી તરફ નજર કરી. હું આડેક વર્ષથી મુંઝાઈમાં રહું છું. આવી ગાડીઓ અને એ ભતની સ્ત્રીઓ યોપાદી ઉપર અને ઘણી વાર બેઠી હશે પણ એ જશોદાઓ કોઈ જદ જશુ કાકાઓની દીકરીઓ હશે એ વિચારે અમને-મને તો-તે પહેલી વાર આવ્યો. ત્યાર લગી કેક તિરસ્કાર, કેક દયાની નજરથી અમે તેમને જોતાં જદ જશુ કાકાઓ અમને તે દિવસ સાચી માનવતાની આરાખડી પહેલી વાર શિખાડી.

“પણ એ જશોદાજ હોય તો પછી પેસો જશુ કાકા આખ-જતો કેમ રહ્યો ?” પ્રભોદે પૂછ્યું.

મારો એ મિત્ર સુશીલ અને શુદ્ધિશાળી છે પણ દુનિયાં કરતાં પુસ્તકોના તેને પરિચય વધારે છે. અને દુનિયાંની કડવાશ વધારે અનુભવવાનું શામળ (?) મળ્યું હતું. મેં કહ્યું : ન સમજ્યો ? તે મરી ગઈ. જશુકાકાની છાંછીમાંથી તો તે મરી ગઈ.

પ્રભોધ મુંઝાયો. તેણે કહ્યું: “પણ બાપ-દીકરીના સંબંધ—” અરે હા પણ તને ખબર નથી, બાપને દીકરી કરતાં દુનિયાં વધારે બહાલી કેમ ન હોય? પહેલાં માટે દુનિયાં નથી પ્રભોધ! એકવાર પડ્યા એટલે તેણે તો સદાશય પડેલાજ રહેતું. જોખમે દુનિયાંની ચગડો-ળમાંથી પડેલાં માટે એ ચગડોળ ઉભી નથી રહેતી. મેં કડવાશથી કહ્યું:

અમે એક આ વાતો કરતા હતા પરંતુ અમારામાંથી એકને એ જગત સંબંધે જરા પણ અનુભવ નહોતો. અને છતાં અમે દિલગીર થયા. અને એ લાગણી અનુભવતાજ થોડીવાર બેસી રહ્યા. એટલામાં મને એક વિચાર આવ્યો. મેં કહ્યું:

“પ્રભોધ! જ્ય તો બધાં મા બાપો જેવો છે પણ જશોદાને તેતું ધર-મા બાપ સાંભરતાં હશે કે નહિ?” બાપડી કેટલી સ્ત્રીઓ બાળે મૂંગા સદેશો કહાવતી હશે કે: “જમને કહેજો. માને બાપ દીકરી સંભારે રે—પ્રભોધ શીલસુર છે તેથી શીલસુરની અનિશ્ચિ-તતા પણ તેનામાં છે. આકાશ તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું: “કાણ જાણે?”

મેં તરત કહ્યું: “તને એમ નથી લાગતું કે આપણે એ સોડોની લાગણીઓ જાણવી જોઈએ?”

“હાર્તો” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

મેં કહ્યું ‘ત્યારે આપણે એક કામ કરીએ. એકાદ દહાડો આપણે એકાદ જશોદાને મળીએ.” પ્રભોધ નાગર છે; નાગરની જૂની સંસ્કૃતિ અને આચારવિચારમાં તે ઉછર્યો છે. તેણે મોઠા ડોળે, મારા તરફ નાગરશાહી નજર કરી. સમાજમાં દુરાવેશે, રહેતી અનેક જશોદાઓ સાથે વ્યવહાર રાખવામાં નહિ સંકોચાનાર પ્રભોધ બજારી જશોદાને મજવાના વિચાર માંથી હેતકાષ્ઠ ગયો. સાઉથપોલની ઠંડીમાં બોલતો હોય તેમ તેના હોઠ હાલ્યા અને ધીરેથી બોલ્યો: “એ-ટ-લે?”

હું સમજ્યો. બાળકજુના મોંમાં માતા જશોદાને બલાંડદર્શન થયું હતું તેમ પ્રભોધ ખૂલતા મોંમાં, જ્યુકાકાઓને ઉઠેરનાર અને પોપનાર સમાજનું મને દર્શન થયું.

“એમ આમ ખ્હીએ છે જ્ઞાનો? તને નહિ ભુરકી નાંખે.”

“પણ પણ કોણ—” તે બોલ્યો. “પ્રભોધ! એ “કોણ” ની ખ્હીકથીજ જ્યુકાકાં જશોદાને તણ જતો રહ્યો.” “હા, હા, પણ આપણે શું કામ?” “ત્યારે તું સમાજસેવા શું કરવાનો?” મેં કહ્યું.

પ્રભોધને, એના વડિલો કહે તેમ હમણાં હમણાં મેં જરાક “અગાડ્યો” છે. થોડી ચર્ચા પછી તેણે હા પાડી—એક સરતે કે તે કોઈને ત્યાં ન આવે અને કોઈનાં પરિચયમાં આવે. મેં હા પાડી.

મારા એક મિત્રને મેં અમારા વિચાર કહ્યો. તેણે પણ મહા મહેનતે અમને મદદ કર્ય હા કહી. મેં તેને થોડીક સચનાઓ આપી અને એક દિવસ નક્કી કર્યો.

એક સાંજે મેં પ્રભોધને ટેલિફોન પર બોલાવ્યો. “હર્ષો. કાણ પ્રભોધ?”

“હા. કેમ? કેમ કે” એકદમ? ” મને જવાબ મળ્યો.

“જો અર્યા. આજ રાતે દસ વાગ્યા પહેલાં મારે ત્યાં આવી પહોંચજે. પેલી ગોઠવણ કરે છે. જરૂર હશે. સમજ્યો?”

“અરે ખુબ મઠ” પ્રભોધ બોલી હાલ્યો. “એ જાણું તો મરે પણ હું ઘેર શું કરું?”

કોઈ પ્યેગવાળા શહેર આમળ કવેરન્ટાઈઝમાં પકડવામાંથી સટકવા કરતાં, એક જ ટીપીટ સાથે હાથ ઉપરાંતનો સામાન રોશનનો દરવાજોથી પસાર કરાવવાં કરતાં, પ્રયોધના ઘેરથી રમ્મ મેળવવાનું અવકાશ હતું.

“ એક કામ કર ” મેં સૂઝાડયું “ ઘેર કહાની દે કે આજે કામનું પહુ છે તેથી બહાર રહેવું પડશે. થયું... રાંતે દસ વાગે પ્રયોધ આવી પહોંચ્યા... તે વખતે અમને બેઠોને અસામાન્ય લાગણીઓ થતી હતી; અમારા શરીરમાં લેહી વેગમર વહી રહ્યું હતું. કારણ કે એ જાતનો અમારો અનુભવ એ પ્રથમ હતો. માથુસ નહિ પણ કોઈ અસામાન્ય સંસ્પર્શને અમે મળવાના હોઈએ એટલે અમને ઉકળાટ થતો હતો થોડીવાર તો અમે બેઠે એકમેકને જોતા ચૂપ બેસી રહ્યા.

“ આપણે શું કરવા બેઠા છીએ ? ” પ્રયોધે કેટલીવારે કહ્યું.
“ ધ્રુવરની દુનિયાનો અનુભવ લેવા બેઠા છીએ. ” મેં મારા વિચારમાં જ નવાજ આપ્યો. એટલામાં અમારા ઘર નીચે મોટરનું લુગલું વાગ્યું. હું તરત ઉભો થઈ ગયો; અને પ્રયોધનો હાથ પકડી અંદરના ઓરડામાં ઝડપમાં લઈ ગયો.

“ તું અહિંયાં બેસ. અંદરથી તું જોઈ શકે પણ બહારથી તને કોઈ જુએ નહિ તેમ જ કમાડ અધું બંધ કર...” હું વધુ બોલું તે પહેલાં કમાડ પર ટકોરા થયા મારું લોહી ઉકળી ઉઠ્યું; અને એક અર્ધકલાક મને કંપારી થઈ. ઉકળાટમાં હું આગસા દ્વાર તરફ દોડ્યો ને ટકોરના ઉત્તરમાં કહ્યું: “ કોણ છે ? ” મારો સાદ કુમળો હતો. “ રશીક ” તેણે જવાબ આપ્યો.

મેં કુમળે હાથે કમાડ બોલ્યું: બહાર મારો મિત્ર રશીક ઉભો હતો. મેં ઉતાવળે તેની પાછળ જોયું પણ તે એકશોભ હતો. મેં જટકારાનો કમ બેઠ્યો. અમે બેઠે અંદરના ખંડમાં બેઠા. જરાકવારે સાદસ દરવાજી વૃત્તિ પાછી જન્મી અને રશીક એકલો આવ્યો તેથી જરા અસંતોષ થયો.

“ કેમ ? ” મેં પૂછ્યું. “ નીચે મોટરમાં છે ” તેણે કહ્યું. ફરીવાર મારા શરીરમાં અનકારા થવા માંડ્યા. તે એક ખુરશી પર બેસી ને બોલ્યો. “ તારે ત્યાં તો રાતે ખાર વાગે પણ લોકો મળવા આવ્યા હોય છે એટલે જોવા આવ્યો કે કોઈ બીજું છે કે નહિ. ”

મારી નજર ખારજીમાં ઘુસાવતા પ્રયોધ તરફ ગઈ. ઉતાવળે મેં કહ્યું “ ના હું એકશોભ છું. ” રશીકને કેં વહેમ ન પડે એટલા માટે મેં તરત વાત બદલી. “ શુજરાતજી છે ને ? ”

“ આરે હારે. અને વેપ પણ ગુદસ્તીનોજ છે. કદાચ કોઈ આવી શકે તો તારે કહેવું કે એ તો મારા મિત્રની વડ છે. ”

મેં તોફાની આંખોએ કહ્યું. “ વાર. ” “ પણ રશીક મેં પૂછ્યું ” ‘તું એકલો ગયો હતો ?’

“ ના. એક તોફર લીધો છે. અને— ” કહી તેણે મળવામાં હાથ નાખી કેંક બહાર કાઢ્યું. “ મારી પાસે બચવાનું સાધન છે. ” મેં તીણી આંખે જોયું, તેના હાથમાં છવસેજી રીબોલ્વર હતી. હું કેં બોલ્યો નહીં. ચૂકુલી કારગી પછેડી જોઈ હું મંભિર થઈ જતો.

“ લઈ આવું ? ” એટલામાં રશીક બોલ્યો. મેં હાં કહી. રશીક ગયો ને હું પ્રયોધને જોવા અંદર ગયો.

થોડી વારે રશીક એક સ્ત્રીને લઈ અંદર આવ્યો. તે અણીશુદ્ધ શુજરાતજી હતી. તમે પણ એને જુવો તો કોઈ ગુદસ્તના કુંડુંમતી તે હશે એમ જ ધારો, મેં પણ ઘણી સ્ત્રીઓને ગારીકીયા તપાસી છે; ઘણી સ્ત્રીઓના Physiognomyનો અભ્યાસ કર્યો છે. આટલો અને બહારના રોજી છતાં અનેક સ્ત્રીઓના અંતર મેં યાદમાં છે એમ માનવાને મને કારણ છે; છતાં મને ક્યારેય

જેમણે કે મારો એ અજાણ્ય મને આ વખતે કામ ન આવ્યો—આ સ્ત્રીના મોં પરથી એના ધંધા વિશેષને જરા તરા પથ્ય ચૂંચના મળી નહિ, તેવું વય અઠરેકનું હશે, તેવું મેં સાંઠું અને મીઠું હતું; તેની આંખો સરળ અને નિર્દોષ હતી, તેની ચાલમાં કૃત્રિમ છટા નહોતી; તેના હાથ ભાવ સર્જનને છાજે એવા હતા, તેના પહેરવેશ સાદા અને શોભીતો હતો. એક મીનીટ મને લાગ્યું કે રશીકે કદાચ મને ગનાવવાને યેરવી કરી હશે.

આ વિચાર કરે તેટલામાં તે એક અંદર દાખલ થયાં હું એક ખુરશી પર બેઠો હતો. ઘણી વાર મેં હજી અધમ, અને પાપાચારી પુરોષને ભાવભરે સંકાર્યા હો, અને માન આપ્યું હો; છતાં કોણ જાણે કેમ આ સ્ત્રીને આદર આપવાનું મને મન ન થયું. મેં નિરસકારથી એના તરફ જોયું. રશીકે તેને એક ખુરશી પર બેસાડી.

રશીકે તેની સાથે વાત શરૂ કરી. તેના બોલથી તે અસંસ્કારી હતી એમ જણાયું. થોડીક વાર મને વાંત કરતાં સંકાય થયો, પણ ધીરે ધીરે મેં પણ વાતમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. આમ તેમ વાત કરી મેં મુદ્દાની વાત છોડી. તેના જીવન વિશે મેં સવાલો પુછ્યા, તે કદાચ સમજી હશે. તેણે ઉત્તર ન આપ્યો. મેં તેવું જીવન પુછ્યું, તેના ગામ અને માતાપત્ની માહિતી માંગી. તેણે કાઠિયાવાડના એક શહેરનું નામ દીધું. તેણે એટલી ઝડપથી ઉત્તર આપ્યો હતો કે મને એકમ પરથી. Cross Examination માં મારી સંકા ખરી પડી મેં રશીકને અગ્રેજીમાં મારી સંકા કહી. તે પણ મારા મનનો થયો. તેની પાસે કેમ વાત જણવી તે વિશે અમે વિચાર કરતા બેઠા. વખત લેવા હું ટેમ્સ તરફ ગયો ને સીગરેટનું ટીન લઈ રશીકને આપ્યું (રશીકે એક સીગરેટ તેને પણ આપી) અમે એક ધુમાડાનો મોઢાઓ કાઢવામાં પડ્યા પણ મહુ ઝડપથી કોઈક કુકિન શોધતા હતા.

અને રશીકે તેને કહ્યું. “જો અમે કેમને ઓગળતા નથી પણ તારે આ જીંદગીમાંથી છૂટવું હોય તો અમે તને મદદ કરીએ.” પેલી અમારી સામું જોઈ રહી. રશીકમાં તેને મદાર કરતાં વધારે શંકા હતી એમ જણાયું.

“તને આ જીંદગી ગમે છે?” રશીકે અતિ માયાળુ સ્વરે પુછ્યું.

“કોને ગમે?” તેણે દિલ્લમીરી સાથે જવાબ આપ્યો.

તેના એટલો ઉત્તર તેની આખી કથા દહેનાં જસ હતો. “તારે તારે ઘેર જવું છે?” રશીકે પુછ્યું.

તે એકદમ ચમટી બોલી ડહી: “ના” તેના બોલમાં અડગ દડદા હતી.

“કેમ?” મેં પુછ્યું. “તને તારાં સગાં બહાણને મળવાનું મન નથી થતું?”

“મને મારી નાંખે” તે બોલી. “તું સાચી દહે છે કે તને મારી નાંખશે?” રશીકે પુછ્યું.

“મના, એર, બધાંને મારી નાંખ્યાં” તેણે કહ્યું. “મારે નથી જવું” રશીકે સામું જોઈ તેણે કહ્યું “ચાલો, હવે આપણે જઈએ?”

રશીકે ફરી તેને ખાતો આપવા કહ્યું: “અમે કે” તને તારે ઘેર લઈ જવા નથી આગ્રહ તું ગમતોય નહિ. તું કોઈને પરણીય?” “મને કોણ પરણે? હું હું એ જાણી શકી વાત, પછી મને મારી નાંખે.”

“હું પ્રત્યક્ષ. પછી કાંઈ?” રશીકે કહ્યું. રશીકે શુદ્ધ બોલે છે. એ અમે જ્યાં સમજ્યાં તે જરાક દસી.

“તમારે શું જોઈએ છે?” તેણે રશીકને પુછ્યું. “તારી પાત કહે.” રશીકે, બહુ તેની ગાદ પરિચય હોય તેમ કહ્યું. “તું અદિ” કથારે આવી તને કાણુ લાગ્યું એ બધું. હું તેના તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

“મને અદિ” આગ્યાને તો ચારેક વરસ થયાં. મોતીલાલ મને છેતરીને લઈ આવ્યો હતો.” મોતીલાલ કાણુ અને તેને કેવી રીતે છેતરીને લાવ્યો હતો એ પ્રશ્નો મને થયા, પણ તેને ખલેલ નહિ કરવાના વિચારથી હું ચૂપ રહ્યો.

“પછી” તેણે કહ્યું. મોતીલાલે કહ્યું કે તે ખદારગામ જવાનો હતો તેથી તેની રાધા નામનીએક ઓળખીતી છે તેને ત્યાં મારે રહેવું પડશે. હું બહુ રંડી પણ તેણે માન્યું નહોતું અને એક દહાડો તેને ત્યાં મુકી આવ્યો. તે ધણી દહાડા સુધી નહોતું આવ્યો. પછી રાધાએ કહ્યું કે મારા ખાનાના માટે તે ખરચ કરતી હતી તેવું દેવું થયું છે તે મારે આપવું પડશે.

મેં કહ્યું કે મોતીલાલ આપણે ત્યારે તે ખડખડ હસી પડી ને મને કહ્યું કે મોતીલાલ તો હવે આતરોજ નહિ. ત્યારે મેં કહ્યું કે હું કેમ કરી આપું! તેણે મને રસ્તો બતાવ્યો. તે જગ્યાએ બેઠો. “પછી?” રશીકે પુછ્યું.

“પછી થોડા દહાડા હું બહુ રંડી. બધું નહિ પણ પછી તો રાધાએ ઉતાવળ કરવા માંડી ને કહ્યું કે મારું કરજ વધી ગયું હતું. પછી હું શું કરું?”

અમારી હુદ્દિ અને બહુતર તેના સવાલનો જવાબ આપવા અસમર્થ હતાં. અમે શ્વાસ ધેરી બેસી રહ્યાં. “રાધાને ત્યાં તું એકલી છે?” મેં પુછ્યું. “ના. બધી પચાસ છે.”

“એ બધાને રાધાનું કરજ છે?” “હા.”

શુભરાતના બેઠોતેને રંજનનાર સાહકારેની,—આ રાધાઓની અમાનુષતા આગળ મને અલ્પ લાગી. “એ બધાને મોતીલાલ લઈ આવ્યો હતો?” મેં પુછ્યું.

“ના. થોડીકને રાધા લઈ આવી હતી.” “તે શા માટે આવી?”

“જુખમરાને લીધે.—રાધાએ કહ્યું કે પેલે મુનાઇની રોડાણી છે, ને એને દારીઓ જોઈએ છે. કેટલીક કોઈ મરદો સાથે ચાલી આવેલી પણ પેલા લોક તેમને મુકી જતા રહ્યા એટલે પછી એ બીચારી રાધાને ત્યાં આવી. કેટલીક વિષવાએ હતી. પોતાના કર્મ જૂપાં ન રહ્યાં એટલે આ રસ્તો લીધો.”

મારું હૃદય ત્રાસી ઉઠ્યું. મેં રશીકને પૂછ કરવા મુચ્છ્યું. થોડીકવારે બેક ઉઠ્યાં. એ બિચારીને ત્રાસ આપવા માટે મેં થોડી ધણી દિકગીરી બતાવી.

“સત્તામ” તેણે કહ્યું અને મારા રૂમ ખદારના અને પોતાના જીવનના અધારમાં અદરશ ક્ષેપ ગણ, મારી જીંદગીમાં પહેલી અને છેલ્લીવાર મજનાર, સમાજે જેની મનુષ્યતા હુરેલી હતી તે વ્યક્તિની “સત્તામ” ઝીલતો હું થોડીકવાર ઉભો રહ્યો. ધડકતે દેરે મારું કમાડ બંધ કરી હું ઉઠ્યો પડે પડ્યો. પ્રમોદ ખદાર આવ્યો ને મારી સામે ધુરંડી લઈ બેઠો. અમે એકમેક સામું જોઈ બેસી રહ્યાં.

“પ્રમોદ!” “મેં કહ્યું.” આ છેતરીઓ કાઢ જીવકાકાની દોષરીઓ હશે, કાઢની ખડેન હશે. તેની આ સ્થિતિ? હરિ! હરિ! ચચાર વર્ષની આવી જીંદગી છતાં આ સ્ત્રી આવી છે તો કુંડાનું ને

કેવીક થાત? એ બધાં પાપનો ખોળો આપણી સમાજને માથે છે. પ્રબોધ! દીકરીઓનું જતન કરી નહિ શકે એવા પિતાઓ હોય ત્યારે આવા મોતીલાલો કાઢી શકે, આપણે આપણી આશાઓ અને આપણા તરંગોમાં એટલા બધા ભરીએ છીએ કે ઘરની દીકરીના હૃદયના બચકારાઓ જે પહારના મોતીલાલો સાંભળી શકે તે આપણને સંભળાતા નથી, આપણે આપણા એકચ્છારામમાં એટલા મગ્ન છીએ કે ગામની દીકરી ભૂખે મરે ને રાધાઓ સાથે જતી રહે પણ તેમનું પોષણ કરવાનું આપણને સ્મરનું નથી, આપણી જૂની સમાજની આપણે એટલી ગુલામી કરીએ છીએ કે તેના અવિચારી જૂલમને વચ થયેલી વિધવાઓને પાપાચાર માંડવો પડે છે, ને તે પાપ દાંકવા આવું છવન-સ્વીકારવું પડે છે. દીકરીઓને માથાપ પાસેથી આત્માસન ને દિમત ન મળે ત્યારે રાધાઓ તેમને મદદ કરે!! સમાજની આથી વધારે અધોગતિ શી હશે? અધર્મનું. અધ્યુત્યાન કરવાનો પેલો ફરજી ફાંકી રાખે છે તો ધર્મની આથી વધારે ગ્વાનિ શી હોમ? એને અવતરવું હોય તો આથી વધારે સારો પ્રસંગ નહિ જડે "

“આનો શો ઉપાય કરશું?” પ્રબોધે કહ્યું.

“ઉપાય? ઉપાય તો રહેલો છે. આપણે ખામોચિયા જેટલા ઘરમાં રહીએ છીએ ત્યાંથી પહાર નીકળીએ અને ગામને ઘર ગણીએ, ગામની દીકરીઓને પહેન ગણી તેમની સંભાળ લઈએ તો બધું થાય. રોટલાના કકડાં-માટે ગામની દીકરી રાધાનો આશરો લે ને આપણે આપણી સમાજને સંસ્કારી અને સુગવરિય ગણવીએ તે કેમ ચાલે?”

“કાપડો મદદ ન કરે?” પ્રબોધે પુછ્યું.

“કાપડો? અરે! હા પેલી ટેમલ પરની ચોપડી લે બેઠક.”

“કપ્પા આ?” “ના પેલી ખાખી પુકાંની.”

“Report of the Prostitution Committee એવોક શું કહે છે?”

“વાંચતે વીસમાં પેરેગ્રાફથી વાંચવા માંડ.”

તેણે વાંચવા માંડ્યું.

We recognise that there would be no broken of prostitution if the that mars of public opinion hundred formation but such public is at present lacky in India.

“The most serious objection which can be brought against abolition is that it runs counter to the opinion or habits of the country, an opinion which has tolerated the existence of hereditary prostitution and virtually regarded prostitutes as ministers to the lawful needs of the community.....

There is no strong body of opinion prepared to support action taken by the abolition of brothels. Until that moral sense is created and there exists among all sections a definite recognition of the fact that prostitution is undesirable and that every effort must be made

reduce its volume it appears to us that it would be the height of folly to attempt its abolition by legislation."

Moreover we do not think it possible that public opinion would permit such a high degree of state interference.

"થયું?" એ પૂછ્યું. "એટલે આપણે એ ધંધાને ઉત્તેજન આપીએ છીએ. એમને?"

"સુબાઈમાં આવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ કેટલીક હશે?" તેણે પૂછ્યું.

દૂધા બચકારની વાત તો કોણ જાણે રિપોર્ટમાં ૪૫ હજારની સંખ્યા બતાવી છે."

"૪૫ હજાર!" પ્રબોધ બોલી ઉઠ્યો.

"અધંભાશ સ્ત્રીઓ! બટુઆઈ! આ દુનિયાતં હવે શું થશે?"

"કેમ તારા પગારમાં તો આવતે માસથી ૨૫ રૂા નો વધારો થવાનો છે ને? ચાલો સાહેબ બોલ, જ્યાંય કંધારે આપે છે?"

પ્રબોધે ઉત્તર, ના આપ્યો. તે મારો મર્મ ટાળો સગળ્યો. રિપોર્ટના છેલ્લા પાનાં ઉપરના વિશિષ્ટ ઉપર તે આંખ ફેરવતો હતો. તે બોલી ઉઠ્યો.

"આ નોંધાવેલી ૫૧૬૫ સ્ત્રીઓમાં

જાપાનીઝ ૮૦

યુરોપીઅન ૨૮

યુરેઝિયન ૨૩

એઝીયીયન ૫

જય ૩૩

ને દિન્ડ ૪૮૪૪!

"એ તો ને આંકડા હોય તે ખરું!" એ કહ્યું.

હેમાં હેનાં ધડકા ઉઠતાં વૃક્ષ કંપિત થાશે,
અંધારાં આ ઉર-તિમિરથી આજ સજ્જત થાશે.
નિઃશ્વાસથી જગત સળગી હાથ! આખું જગત,
ધીરે વહેતાં સરિત જળથી, શોકનાં ગીત ગાશે.

પાપનું પ્રાચિત.

લેખક:- રા. હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.

પ્રકરણ ચોથું.

“હરિજિતના સંબંધમાં પોલીસ-ખાતાએ ઘણી બેખારીકાથી તપાસ કર્યા હતાં તેના તેમને કંઈ પતો લાગ્યો નહતો, તેનું કારણ એ હતું કે તેને બેખાન રિયતિમાં પડેલો બેખાન એક ખટારા વાળાને તેના સુકુમાર શરીર ઉપરથી દયા આવતાં તેણે ઉચ્છીને તેને પોતાના ખટારામાં નાખી કાલાબેથી ચોડે દૂર આવેલી એક વીશીના બારણા પાસે પાંછલી રાતે પગથીઆ પર સવારી દીધી હતો. વીશીમાં લોકની અવર જવર વહેલી થશે ને તેની સંભાળ લેવાશે એવી તે ખટારા વાળાને ખાતરી હતી તેમ પોતાનું નામ એ કામ સાથે જોડાય તેવું એ ચાહતો ન હતો. બધે કે ન બધે તો પછી પોલીસના સપાટામાં તે આવી બધ ને કામ ધંધો છોડી જ્યાં ખોલાવે ત્યાં જવું પડે તે તેને ગમતું ન હતું.”

આ વીશી વાળાનું કામકાજ પાણી ભરવાનું તથા વાસણ માંજવાં વગેરેનું કરનાર નર્મદા મામની છોકરી સવારમાં રોજ વહેલી આવતી તે પ્રમાણે એકવાર તે પગથીએ ચડી ત્યારે તેની દૃષ્ટિ કોઈ શરીર બેખાન અવસ્થામાં લ્યાં પડેલું તેના ઉપર રિયર થતાં તે ચમકી. તે ઘણી દયાળુ કોલાથી તેણે ઝટ દરવાજા ખોલાવીને તે જડવત યુવકને અંદર પોતાને ખૂબે ચડાવીને આપ્યો. “વીશીમાં હજી તો કોઈ ઉઠ્યું ન હતું તેથી પોતાના શેઠના એરડામાં તે તેને ઉપાડીને લઈ ગઈ. 18 જાગતા હતા. તેણે જોયું કે ત્યાસ ચાલે છે. કપડાં લેંચી જતનાં હોવાથી તથા અંગ ઉપર ઇંધક આબૂપણ પણ દેખાવાથી શેઠ સમજ્યા કે આ કોઈ ખાનદાન કુટુંબનો છોકરો છે. હવે તેની 1111 બે ખહાર પડે તો પોતાને કેસમાં જોડાવું પડે; માટે છાને માનેજ સર્વ વિધિ કરવાનો તેણે મનસુબો રચ્યો. જીવતો રહેશે તો ધનામ આપશે. ન બચ્યો તો તેનું શું થયું તે કોઈને જણવાની જરૂર નથી. એમ સંકલ્પ કરી તેણે નર્મદાને કહ્યું કે “તું ખાને લઈ ગેડીએ જ, ને ત્યાં ખાળીકે છે ત્યાંના સામાન ખસેડી તેના ઉપર પથારી કરી લ્યાં ખાને રાખ્યો. ખાવા કરવાનું જોઈએ તે લઈ જાજે.” એમ કહી તેના અંગ ઉપરના આબૂપણ તેણે ઉતારી લીધાં ને નર્મદાને કહ્યું કે “જ્યારે એને મટશે ત્યારે પાછાં સોંપીશું.”

નર્મદા સમજી કે લોભીઆનો જીવ માયા દેખીને લલચાય તેમાં નવાઈ નહતી. હવે એ દાગીના પાછા મળવાનો સંભવ નહતો પણ તેને તો જે રીતે આ ગિયારા છોકરાની સારવાર ચાલ્ય તેમ કરવાનું હતું, તેથી તે કાંઈ ખોલી નહિ ને માળીએ ઉચ્છી જામને તેણે તેને સંભાળથી સુત્રાડ્યો. તેની મુખાકૃતિ જોતાંજ એ યુવક ઉપર આ ગિયારી ગામડાની ગેડીને કંઈ મેલ થઈ ગયો હતો. તેણે શેઠ વિગેરે ઉપચાર ચૂક કર્યા. ધીમે ધીમે કંઈક શુદ્ધિ આવતી જણાઈ. આંખો ઉઘડી પણ વાચ્યા કંઈ નીકળી નહિ. શક્તિને માટે તેણે થોડું ગરમ કરેલું દૂધ તેના ખેડામાં બળાકારે રેડ્યું, તે પીને પાછો તે ઘેનમાંજ પડ્યો.

તેને શી પીડા હતી તે આ ગિયારી બાળા શું સમજે? ઉપચાર પણ શો કરે? તેનાથી ખૂબી-સેવા તે કરતી રહી પણ જ્યારે ધીમે ધીમે તેના અંગમાં અવર ભરાયો ને તેના

જોરથી તે લવરી કરવા લાગ્યો. ત્યારે નર્મદા પણ એવા જોવી બની ગઈ. રાત દિવસ તેની પાસેજ બેસતી. દેશી દવાઓ પૂછી લાવીને આપતી, પણ જરૂરું જોર વધતું ગયું. તેને પરિણામે ઈંદ્ર-જિતનું શરીર શુષ્ક થઈ ગયું. રેડતે પણ કેમ બોલાવાય? વીણવાળો જોતો કે રંગ અદલાયો છે તે જો પડો ગાગર થઈ જાય તો માત્ર પચાવી પ્રકાશ તેથી ને કંઈ સંભાળ લેતો નહિ. આ આસિકા ગિચારી રોષ રોષી દહાડા દાડતી-ને કોણ હતો તે પ્રશ્ન તે જાણતી નહિ. કેવળ દયાને લીધેજ તે પોતાનો જીવ આપવા પણ તત્પર હતી. તેની શુભ ઇચ્છાએ સગા સંજોગી કરતાં પણ વધારે કાળજીવાળી સારવાર અને ગામડી આ ઉપચારને બળે-કાળે કરીને ઈંદ્રજિતનું આયુષ્ય લાંબુ હશે તેથી આખરે તેને જરૂર જિતરી ગયું; પણ લવરીમાં તે રંભાનું નામ બોલવા કરસે હતો, તેથી નર્મદાને સ્વાભાવિક રીતે કંઈક ધર્ષા જેવું થયું હતું. રંભા કોણ હશે તે તો કંઈ જાણતી નહતી; પણ પોતાની આસી સાગણી હતી એકવાર આ છેકરો તું કોણ છે એમ પૂછતો નહતો. તેથી તેને બળપિા થાય એમાં શી નિવાહ? તે સમજતી હતી કે હજી એ શુદ્ધિમાં આવેલો નથી તેથી તેને ખખર નહતી કે પોતે ક્યાં પડેલો છે તો પછી પોતાની સંભાળ કોણ રાખે છે તે એ ક્યાંથી જાણે? નર્મદાને લાગ્યું કે આંધા સુંકેમાર શરીરને દાકતરોની દવા વગર સાંજી સુઈત આમ રહેવા દેવાથી હાનિ પહોંચશે, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે એમ તેમ થાય પણ તેને મુંબઈના દવાખાનામાં પહોંચાડવો. તેથી એક રાતે તેના કંઈક જાણીતા ગાડવાળા સાંચે અંદાજસ્ત કરીને વીણીમાં સાં ઉઠી ગયા હતા ત્યારે હજી રહેલી અધોડા ઈંદ્રજિતને રાખીને તે નીસરણી ઉતરી બહાર ગયું ને ગાડુ તૈયાર હોવાથી તેમાં તેને બાંસના ઉપર હજીવેથી સરાડયો. ગેદડું એરાયું ને ગાડવાળાને સાલવા કહ્યું. પોતે ગાડા પાછળ પાછળ આશ્વતીજ નીકળી આવી. પોતાની યી દશા ધરી. પોતાને મટિ લોક જુઠું કહેશે? પોતાનો નિર્વાહ હવે કેમ ચાલશે તેની તેને જરાએ ચિન્તા નહતી. વિષમરે સરને નિખાવે છે તેમ પોતાને પણ જૂખી નહિ સુપાડે એવી એને ખાતી હતી. સંસારમાં દશ વર્ષોનાં શુભારે તેઓ મુંબઈની એક મોટી હોસ્પિટલ ખસે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ધર્મોદ દરખાસું હતું એમ જાણીને જાણી લીધું હતું; તેથી તેણે દરવાજા ઉપરના બાણસને એરજ કરી પોતાની સાથેના, રહેલી અંદર દાખલ કરવાની પરવાનગી માગી. તેણે પોતે અધિકારીને જાહેર કરીને ઈંદ્રજિતને ગાડામાંથી ઉતરાવી અંદરની એક સ્વચ્છ કોટડીમાં ખાટલા પર સુવાડ્યો. દાકતરો સાહેબે આવીને તેને તપાસી ઉપચાર ચર્ચ કર્યા. તેનું માથું તપાસતાં તેમને જાણાયું કે-જોડાતા ભાગમાં તેને સોજો છે ને મગજના અંદરના કોઈ નાનુક ભાગપર એવો આપાત થયો છે કે પ્રયોગ કરીને તે સોજને દૂર કરી મૂક રિયલિટી પાછી લાવવામાં આવેલો કદાચ આહોરના રમ્પિત પાછી આવે તેમણે તેમના વડા દાકતરને વાત કરી અને પ્રયોગ માટે દિવસ નક્કી કર્યો. નર્મદા ગિચારી રાત દિવસ દવાખાનામાંજ રહેતી ને ત્યાં તેના નસીબ તરીકે બોરાક મળતો. પ્રયોગ વખતે નેને દૂર રાખવામાં આવી. શું થશે તે જાણવા તેનું હૈયું ધ્રુવક ધ્રુવક થતું હતું. પ્રયોગ સમાપ્ત થયા બાદ દાકતરો બહાર નીકળ્યા તેમને તેણે કરગરીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે કંઈક આશા પડે એમ હતું, તે સંભળી તેને નિવૃત્તિ થઈ. દિવસ જતાં ઈંદ્રજિતનું શરીર સ્વરૂપ લાગ્યું અને તેને પોતાની વર્તમાન રિયલિટી બાત થયું. તેની સાથે ઉડા વિચાર કરતાં હવે પોતે ક્યાં હતો ને શું થયું હતું. ને બહુ આદ આગળ દાકતરો ધોરધોમે તેને પ્રશ્ન કરતાં તેના ઉત્તર પ્રથમ તે આખી ચકતો નહિ, માત્ર ટગર ટગર તેમની સામું જોવાંજ કરતો તે હવે પોતાનું નામ બોલવા લાગ્યો. ને સાંજગી દાકતરોને વિસ્મય થયો.

શરણે ધણીવાર ઇપાવેલું તે હકીકત દવાખાનમાં અણુવામાં તે આવેલી તેથી જેને માટે મ્હેં હું
 ઇત્યાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે આજે છોકરા હશે; એ વાત સમજતાં તેમણે શરણને-તેણે ખતાવેલ
 રથેણે તાર ક્યો? શરણને ખાતી હતી કે હવે કંઈ ઉદ્વિગ્ન થઈ જતા હતા ચાંચ તેમ નથી તેથી તે
 નિશ્ચિત બન્યો હતો; પણ તાર મળતાંજ તેના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ, તેને પરસેવાના જેબેજેબ
 છુટી ગયા. હવે તે હતો ન ચાંચ ને જે ઉદ્વિગ્નને મળ્યા ન જાય તો વહેમ પડે, જાણ તો
 કંઈય આઘાત કરનાર તેજ હતો એમ ઉદ્વિગ્ન બોલી રહ્યો તે પંકડાઈ જાય તો શું કરવું ?
 એ પણ તેને સંવાલ થતો હતો. છેવટે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જુલું તો ખરું. પોતાનું નામ દેશે તો
 પણ તે વિશે પુરાંવા નહિ મળે, તેથી ઘેઝઘામાં બોલે છે એમ ગણ્યો. આવી રીતે મન વાગીને
 તે મુઝબેજવા નીકળ્યો.

મુઝબ આવી પહોંચતાં કોલાયા રેશને તે ઉતરતો હતો, ત્યાં પેટફોર્મ ઉપરજ તેને દાંકતર
 મુરેન્દ્રનાથનો આંચાંક ભેગો થઈ ગયો. દાંકતર તેને જોઈ હાથ લાંબો કરીને મળવા જતા હતા
 ત્યાં તેના મ્હેં ઉપર થઈ જતા ફેરફાર-ભયની નમૃતિ-વિગેરે જોઈને તેઓ પણ ચમક્યા, પણ
 કંઈ બોલ્યા નહિ. ખંડારથી તો શરણે હસતું મ્હેં રાખીને ઘણે દિવસે દાંકતર સાહેબને મળ
 ધાંધા પોતાને બહુ આનંદ થયાનું જણાવ્યું, પણ તેની તમિચ્છત નરમ કેમ થઈ છે તે મુજબ તે
 બોલી હશે કે-દાંકતર સાહેબ! હાલ તો કામની હાડમાંની એવી સખ્ત છે કે આરામ ખીતકુત્ર
 મળતોજ નથી; ને રાત દિવસ ચિન્તા રહ્યાં કરે છે, તેથી કેટલીકવાર એમ થઈ જાય છે કે હવે
 આ દુનિયામાં વધારે વાર પીડા ભોગવવા કરતાં આપની પેલી ચકતીના ઉપયોગ કરીને શાંતિથી
 ધાલ્યા જવું એજ ઉત્તમ છે. ”

દાંકતરને તરતજ ફાળ પડી. ચકતીની વાત તેમણે ઘણા દિવસથી સાંભળી નહતી; પણ
 પોતાની પાસેની જૂનળીમાંથી એક ચકતી બદલાઈ હતી તે તેમણે જ્યારથી જોયું હતું ત્યારથી
 પોતે ગંભીર વિચારમાં પડ્યા હતા. શેઠાણીનું અકાળ મરણ શાથી થયું હશે તે હજી તેઓ
 સમજી શક્યા નહતા, પણ શરણના દીવની લાગણી તેણે તે દિવસે કરેલી પશુચ-શેઠાણીના
 મરણનું સ્વરૂપ-શરણની વર્તણૂક સંબંધી ચાલેલી ચર્ચા-આદિ સર્વના વિચાર સાથે સાથે કરતાં
 તેમને તે વિષે કંઈક પ્રકાશ પડવા માંડ્યો હતો ને શરણની આ વખતની બોલીથી તેમની ચકા
 દદ થવા લાગી તેમણે તેને દીલાસો આપી હિમત રાખવાનું કહ્યું તથા તેની સાથે જઈ દવા
 વિગેરે આપવા જણાવ્યું, પણ શરણે તેની ના પાડી ને પોતે એકલેજ જશે માટે તંદરી લેવાની
 જરૂર નથી, એમ કરી ત્યાંથી રજા લીધી.

દવાખાને આવતાં તેને સર્વ લોક માનથી બોલાવ્યો ને જે કોટડીમાં ઉદ્વિગ્ન હતો હતો
 ત્યાં તેને તેડી ગયા. તે વેળા તેના અંતઃકરણમાં ધનકારા એવા જોરથી ચંતા હતા કે ખંડાર પણ
 સંભળતા હશે, એવી તેને ખીક લાગતી. ઉદ્વિગ્ન શું બોલશે? પોતાને ઝોળખશે? પોતાના પર
 હવે શી નવી અદ્વિત આવી પડશે. એ વિગેરે વિચારમાં તે ગરક થઈ ગયો હતો તેથી મુજે મ્હેં એ
 ત્યાં પહોંચ્યો, તેને જોતાં ઉદ્વિગ્ન માત્ર “ આવો શરણ! આટલા દિવસ ક્યાં હતાં? ” એવા
 સંવાલ કર્યો તે સાંભળતાંજ તેના બોળીઆમાં જીવ આવ્યો. તે સમયે કે ઉદ્વિગ્ન પોતાનું જીવ
 કરવાને પ્રયત્ન કરનાર શરણ હતા એ હજી જણતા નહતા. જાણતા હશે તો હજી ખંડાર તે
 વાત કરવા પુરી નહતો.

શકરાયે પોતાના મનને હેઠળ આ રીતે શાન્ત પડવાથી દાકાર સાહેબો સાથે ઘણી સભ્યતાથી વાતો કરવા માંડી. અને તેના શેઠના ખોવાયેલ ગળેલા પુત્રને પાછો સહીસલામત સોંપવા માટે તેણે વેંચી નર્મદાને ઉપકાર માનવાની સાથે દાકરાને તથા દયાપાનાના તમામ નોકરોને સારી રીતે ધન્યામ આપી ખુશી કર્યાં.

દાકરાએ તેને રત્ન આપી એટલે ઈદ્રજિતને તે પોતાની સાથે ખાટરમાં લઈ ગયો અને નર્મદાને પણ સાથેજ રાખી.

ઈદ્રજિત પોતાના મકાનમાં પાછો આવ્યો ત્યારથી નર્મદા ઉપરનું તેનું હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગ્યું. મુશીબતો વેંચીને, પોતાની આજરની પણ દરકાર નહિ રાખતાં તેનાજ જીવની ખાતર તે ગરીબ બાળાએ જે અથાગ પરિશ્રમ વેદ્યેલ હતો અને અહર્નિશ ઉગરો કરીને, લુપ્ત-તરસ્યાં રહીને તેની સારવાર કરી હતી, તેનો ખદ્દો પોતે ગમે તેટલો વાળે તોપણ ઝાલોજ હતો એમ તે સમજતો હતો. નર્મદાને તો માત્ર એનાં દર્શનજ રાત દિવસ યયાં કરે એટલું બસ હતું. દુનીયામાં તેને બીજા કયા સુખની લાલસા નહતી તેથી તે તેના મકાનમાં એક અઘાયલા બાગમાં નોકરીગત તરીકે રહી, અને શકરાયે તેની સાથે રહેવા માટે પોતાની એક ઝોળખાંતી આસની ગોઠવણ કરી આપી તેથી તે બંને સુખશાંતિમાં પોતાના દિવસ ગુજરવા લાગ્યાં. નર્મદાનું કોઈ અડીને સમુદ્ધ હતું નહિ; તેથી તેની ગેરહાજરી જોઈને કાંઈને કંઈ એણે સાથે તેમ નહતું. વીસીવાળો પણ યુ કામ ખોલે? તેને તો મક્કતો માલ પચી ગયો હતો.

ઈદ્રજિત પાછો આવ્યાની વાત સાંભળી સુમિત્રા રંભાને લખને તેને મળવા આવી અને એ બંને બાળકો પાંખે હોમ કુશળ બેઠાં યયાં તે જોઈને તેને જેટલો આનંદ થયો તે કરતાં રંભાને સદસ્ય ગણી વધારે થયો, કેમકે ઈદ્રજિતની માડી દશા કરનાર પોતેજ હતી, અને તે જો પાછો જીવતો આવ્યો ન હોત તો તેના મરણની કાળો ટીલી પોતાના ઉપરજ રહેવાની એમ એ સમજતી હતી. તેનો અંતરાત્મા તેને કહેતો હતો કે હજીએ જીવતો છે ને નહી પાછો આવ્યોજ તેની માતાનો વિશ્વાસ પડતો નહતો, પણ પ્રભુએ આવી રીતે તે બાળાની આશાઓ સફળ કરી, અને પોતાની સખીનું નામ અમર રાખનાર કુળદીપક તેનો પુત્ર પાછો તેની મિલકત સંભાળના સાચો સમો ઘેર આવ્યો તેથી સુમિત્રા પણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગી.

મેાતી બહેલી હતી અને શકરાય જેડે દેરાવિદેય ફરી આવેલી હતી તેથી તેણે નર્મદાની રીતમાત સુધારવાનો તથા તેને યોગ્ય ઉપદેશ આપનાનો વિચાર કરી ધીમે ધીમે તેને શહેરો બનાવવાના ઉપાય લેવા માંડ્યા. ગામડામાં રહેનારી છતાં સારા સરકારને બળે તે આ નવી કેળવણી ધણી ઉત્સાસથી લેવા લાગી, અને જ્ઞેતાન્નેતામાં તો તે લખતાં વાંચતાં પણ શીખી ગઈ. ઈદ્રજિત તેના સ્વસ્થમાં, રીતમાતમાં, અને તેની બોલીચાલીમાં થતો સુધારો એમ તેના ઉપર અધિકમાયા રાખવા લાગ્યો; પણ રંભાને જેમ ત્યારથી તેલમાં માખી હુપી જાય; તેમ નર્મદા તો જાણે એમજ માનવા લાગી કે પરમેશ્વરે તે બંનેનું જેકું પહેલેથીજ ઘડી રાખ્યું હતું. આવાં તુલ્યશુભ વધુવરનો સંબંધ થતો જ્ઞેવાને તે અંતઃકરણથી ધણી રાજ હતી.

સાહ્ય સ્વીકાર.

ખેડાની લડત: (લેખક: ચક્રવર્તી દ્વારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક: સપ્તાય સાહિત્ય કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦)

સુંદર ગાંધીજી, કારા કાગળ ને સુધક છપાઈવાળાં રસભરી માહિતીથી ભરપૂર આ પુસ્તકના લેખક તેમજ પ્રકાશકને અમે અભિનંદન અપીએ છીએ. પુસ્તકમાં ખેડાની પસિદ્ધ લડતનો ઇતિહાસ અથ ઇતિ - આપેલો છે. એ ઉપરાંત લડત વિષે બિન્ન બિન્ન મત ધરવનાર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયો આપીને તેમજ છેવટે લડતનો કમ દુઃકામાં આપી એની ઉપયોગીતામાં વધારો કર્યો છે. ખેડાની લડત સાથે બેડાચી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તેમજ સ્વયંસેવકોની છબીઓ આપી પુસ્તકને વિશેષ આકર્ષક બનાવ્યું છે. આવું સુંદર પુસ્તક દેશ રૂપીઆમાં ઘણું સસ્તું કહેવાય.

આશ્રમ ભજનાવલી: (સંગ્રાહક અને પ્રકાશક: નારાયણ મોરેશ્વર ખેડે, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાગરમતી મૂલ્ય ૦-૧૨-૦)

જુદી જુદી ભાષાઓના સુંદર ભજનોના આ સંગ્રહ સંગીતના શોખીનોને તેમજ પ્રભુ ભક્તોને ગમી જાય એવો છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આ બધા ભજનો વારાફરતી ગવાય છે. એ સંધ્યાને પુસ્તકાકાશમાં એકઠાં કરી શ્રુતરાતી પ્રજા સમક્ષ એ સંગ્રહ રજુ કરવા ખાતેરા. નારાયણ મોરેશ્વર ખેડેને ધન્યવાદ દે છે. સંગીતના કવિતાના શોખીનો તેમજ પ્રભુભક્તોને આ નાની ચોપડીની એક નકલ પોતાની પાસે રાખવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

એક ધર્મ યુદ્ધ: (લેખક: મહાદેવ હરીલાલ દેશાઈ. પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, મૂલ્ય આઠ આના)

આ નાનકડું પુસ્તક ૧૯૧૮નાં વર્ષમાં યથેલ અમદાવાદના મીલ માલેકો અને મીલ મજૂરો વચ્ચેની લડતનો ઇતિહાસ રા. મહાદેવ દેશાઈની રસભરી શૈલીમાં આપણી આગળ રજુ કરે છે. ગાંધીજીની ઝીણી ઝીણી આડકતરી દેશ સેવાઓમાં આ લડતમાં એમણે કલાવેલી સેવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પુસ્તકના અંતના પ્રકરણને 'બનેની જીત' એ નામ આપ્યું છે. એટલે 'ધર્મ યુદ્ધ' ક્યા પક્ષની લડાઈને કહ્યું છે તે સમજાતું નથી. અમને તો કોઈપણ એક પક્ષ પૂરેપૂરો સાચી રીતે લડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આ યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ નામ આપવું ઠીક લાગતું નથી.

સુકતધારા: (અનુવાદક: ક. ન. મણિક. પ્રકાશક: રા. ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. મૂલ્ય છ આના.)

આ સુંદર નાટકના સરળ અને સુંદર અનુવાદને અમે સત્કારીએ છીએ. સ્વતંત્રતાની લડતના આ યુગમાં આવું રૂપક નાટક સર્વથા આદરને પાત્ર છે નાટકમાંના ગીતો મૂળ બંગાળીમાં રચેલા હોય એવો અનુવાદ આપ્યો છે એને ગદ્યે અનુવાદનું મૂળ નાટકમાં મૂકી નીચી મૂળ ગીતો

આમાં હોત તો હીક થાત. અમારા સૌ વાચકોને આ સુંદર પુસ્તક એક વાર વાંચી જવાનો આમંત્રણ કરીએ છીએ.

અરજીન વાણી: (અરજીન લગતનાં લખનાં. પ્રકાશક: મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ મૂલ્ય બાર આના.)

પંડોલ ગામના કોળી ભગત અરજીનના લખનાંનો આ સંગ્રહ અમે આશ્ચર્ય સાથે જોઈ ગયા છીએ. પાને પાને અગા ને ધીરાની કવિતાનું રમરણ કરાવતી ઉંડા તત્ત્વગાનથી ઉભરાતી પદ્યોએ એમાં નજર પડે છે. જુઓ:

‘પ્રત્યાષ્ઠાતના પડયા જોઈને, કેસરી વનમાં વહયો;
પરજ કરી તો ગોતે બેલે, અમથો શીઠ આશયો?’

x

x

x

‘ધન ગમનમાં બરોરે બાકાકે, વિજળીકા આયો ચમકારો;
સુનમાંથી પ્રગટયો સુનમાં સમાયો, કાષાકા એ રણકારો રે.’

ભજનોની ખાંસ પર જૂની રીતોની ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છાપ પડેલી છે, જેથી કરીને જૂની ગુજરાતીની ગોઠારા થયું આ ભજનોમાં ધણી લાગે છે. આ ભજનોમાં રહેલા ઉંડાં તત્ત્વગાન ઉપરાંત એવું ઉંચું કવિત્વ આપણને સુખ કરી નાંખે છે.

કારાવાસની કહાણી: (મૂળ લેખક: શ્રી અરવિન્દ ઘોષ. અનુવાદક: ન જ. ત્રિવેદી મૂલ્ય બાર આના.)

આ પુસ્તકનું અવલોકન અમે અગાડી કરી ગયા છીએ આ એની ત્રીજી આવૃત્તિ છે. આમાં મૂળ આવૃત્તિમાં આપેલ કેટલાંક વ્યાખ્યાનોમાં સુધારા વધારા કર્યા ઉપરાંત કેટલાંક નવાં વ્યાખ્યાન પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આટલું તો બાણુજો: (લેખક: નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાંશિક. મૂલ્ય છ આના.)

આની પહેલી આવૃત્તિનું અવલોકન અગાડી આપ્યું હતું. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ‘જોશી વિગ્રમ’ તથા ‘ગોરક્ષા’ એ બે નવાં પ્રકરણો ઉમેરવા ઉપરાંત ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ ની ચર્ચા પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં આમાં વિશેષ વિસ્તારથી કરી છે.

—મ.

State aid to National shipping [by S. N. Haig, B. A. (Oxon)]

આ નાનકડી પત્રિકામાં જૂદા જૂદા દેશો પોતપોતાના વંદાણુવટી ઉદ્યોગને કેમ ઉત્તેજન આપે છે તે દ્રષ્ટાંતો થયું સારી રીતે સમજાવેલું છે. દિનારાપરનો વેપાર દેશી વંદાણુ માટે માન્યતા રાખીને, વંદાણુ આધારના માલ પરની જકાત કાઢી નાંખીને, વંદાણુ આધારનાઓને નાણાં પૂરાં પાડવાની

વ્દાણોમાં ચઢનાર માલ માટેના રેલ્વેના દર ઘટાડીને તથા કરના બોજમાંથી મુક્તિ આપીને સરકારને આપણા દેશના એક વખતના ધીકતા વ્દાણુવટી દિવોગને આડકતરી રીતે મદદ કરવાનું સૂચવવા માટે આપણા પત્રકારોને આ પત્રિકા દિશા સૂઝાડે છે. વળી મેલ લાવ, લખ જમાવું કરી આપીને તથા નાણાંની મદદ કરીને પણ સરકાર આ ઉદ્યોગને સીધી મદદ કરી શકે એ આ પત્રિકા દર્શાવે છે. આપણા દેશને દુનિયાના મદાન નૌકાશક્તિવાળા દેશોની હરોળમાં ઉમેલાં બેવાં ધ્વજનારાઓને આ પત્રિકા રસમરી તાજી હકિકત પૂરી પાડે છે. છેડે આપેલો ખરો પત્રિકાને વંધુ રસમરી બનાવે છે.

—ઈન્દ્ર બાથુ.

મોઢ ચંદ્રોદય અને પૂર્ણિમા (માસિક) તંત્રી: શ્રી. લક્ષ્મીકર મંછારામ લક્ષ્મી પ્રકાશક: શ્રી સુરત અઠાવીશી મોઢ બ્રાહ્મણ સુવક મંડળ, કાર્યાલય-કર્તારગામ, સુરત. વા. લવાજમ રૂ. ૨ હિંદ બહાર રૂ. ૩.

આ માસિકનો બીજા વર્ષનો ત્રીજો અંક અમને મળ્યો છે, માસિકના નામ પ્રમાણે એ કામી માસિક છે અને હેતુ ગાતિ સુધારણા કરવાનો છે. જે દરેક ગાતિ પોતપોતાની સુધારણા કરી લે તો સમાજ આખો સડો દૂર થઈ શકે ને તેનાં બહુ સુંદર ફળ આવે. આ દૃષ્ટિએ જેતાં આવાં કામી માસિકો આવકારદાયક છે. માસિકમાંના લેખોનું વલણ ગાતિમાં જુના કાળથી ચાલતી આવેલી અનિષ્ટ રૂઢીઓનું દિગ્દર્શન કરાવી બોટાં બંધને તોડી નાખવા તરફ જણાવે છે. આવા લેખોમાં " દુર્દેશનાં દર્શન " " સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન " અને " લગ્નની વય " એ બા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ સિવાય " ઠન્દેયો " નામની ચાલુ વાર્તા આવે છે, જેમાં ખાસ તનાં શિક્ષણ માટેની પિતાની કાળજી અને અશિક્ષિત પત્નીને લીધે તેમાં નડતાં વિધ્નો એ સુદોષક ચર્ચાઓ છે. અમે એના તંત્રી શ્રી. બદને તેમના પ્રયાસમાં સફળતા ધ્વજીએ છીએ.

નીચેના પુસ્તકો મળ્યાં છે જેનું અવલોકન હવે પછી થશે.

દેશબંધુદાસ: લેખક: વેણીલાલ પટેલ. પ્રકાશક સાહિત્ય દૂત અંચાળા-આશ્રમ, મોલ-ગુજરાત.

હિન્દી નવજીવન કા કવચરિત ગ્રંથક: સંપાદક હરિલાલ કુમેરદાસ. નવજીવન પ્રકાશક દિર-અમદાવાદ.

હિન્દ સ્વરાજ, લેખક: મ. ગાંધી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ.

બાલા ગીતમંજરી. (ગરબા.) સંગ્રહ કર્તા: યુનીલાલ કુમેરદાસ શાહ પ્રકાશક રમણલાલ પાનાલાલ શાહ; બાલજીવન કાર્યાલય-મુંબઈ.

અસહકાર: મ. ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો. પ્રકાશક: યુગધર્મ કાર્યાલય-અમદાવાદ.

ત્રણ આકર્ષક પુસ્તકો

માટે અમે વાચકોને ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ.

વીસમી સદીથી મંદાતર થયેલાં લેખકતાં નવાં પુસ્તકો.
WOMEN of INDIA. by Otto Rothfeld

C. S.

[H.]

આ અંકની મુખ્ય છાપ ભૂલો.

પાત્રું	ખોટું	ખરું
૭૨	Broken	Problem
"	That	Great
"	Mars	Mass
"	Hundred	Hindered
"	Formcation	Fornication
"	Lackey	Lacking
"	Folerated	Tolerated
"	Brothls	Brothels

પુસ્તકની
લગભગ

દા.

પી. છે.
મુબની
પી. છે.
ના છે.

૩ રસ-ગીતા. ભે. રા. બહુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.
આ ભણીતા અને કળાવાન આર્ટ પેપર પર છાપેલા પુસ્તકની ભૂલ નક્કો
બાકી રહી છે. મ. ૦-૧૨-૦

ઉપરાંત—

દરેક ભાષાના અને દરેક વિષયના પુસ્તકો મળી લક્ષી બદારના ઓડિશા-ઉપર
ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે.

સુતરિયા-અધર્મ.

૯૨૧૨ રોડ, વાંદરા, મુંબઈ.

ભારત.

— પ્રત્યક્ષ પદ્યનું લોકપ્રિય દૈનિક —

નવાં ફીચરોનું ખેંચાણ.

- (૧) અમૃત કટારો—અનાર: “સાદી” અમારા લેખક “બટ” જુના જમાનાના એક અહંગ જરનાલીસ્ટ છે. એમની કલમના બેશનો અનુભવ તો જેમણે એમનાં સ્વતંત્ર લખાણો વાંચ્યાં હોય તેમનેજ થઈ શકે. પ્રેમ ઉપયોગી એવો કાષ્ટ વીધ્ય નથી કે જે એમની કલમનાં છટકાં હેઠળથી સલામત પસાર થઈ શકે.
- (૨) મુસલીમ સમાજ—લેખક: રા. સાદીક અમારા આ ઇસલામી જરનાલીસ્ટ મીત્રની પીછાણ કરાવવાની બાબતે જરૂર હોય? આ ઇસલામી સમાજનાં રા. સાદીકનું નામ એક ધરગતુ ખોલ થઈ પડશે છે. આવા કટેલ, પટેલ અને દરેલ લેખક તરફથી જેણું થયતાં વીધો મુસલીમ સવાલો ઉપર ઘણું અગત્યનું અજવાણું નાખનારા થઈ પડશે.
- (૩) પારસી ચામુક—લેખક: “લાસ” પારસીના” પારસીઓના આ લાસ” પારસીનાની શું જાળખ આપીએ? પારસી સવાલો ઉપર એમની કલમ એક વખત ઉપડી એટલે તેને હાથમાં રાખવી મુશ્કેલ છે!
- (૪) ચમક શમશીર!—લેખક: “ભાલેદાર”. આ લેખકની અહીં, તહી અને સધળે કેકાળે શમશીરના ચમકારા બતાવવાની અજબ શક્તિના પ્રયોગો “ભારત”ના હાલના વાંચનારાઓથી અભર્યા તો નહીજ હોય. ફરી એક વખત અમારા આ જુના મીત્ર પોતાની હીસો આપતા બહાર પડ્યા છે.
- (૫) હીંદ—અસહકાર—ખીસાફત—લેખક: રા. યોગેશ. આખા દેશના પ્રત્યક્ષ જાળનાં જગરે જે જે ઉજળી રહ્યું હોય તેનું સંશોધન કરી તેના અહવાલીક સંગ્રહ રા. યોગેશ જેવા એક અહંગ લેખકની કલમથી તારવાર થયેલો દર અજરાડીએ બહાર પડશે.
- (૬) ભારતનો કેકારવ—“કલાપી”. સાહીત્યના “કલાપી,” જાણીતા કવી લાંબીના સરસી દહાણે જેમ સાહીત્યનો ટકુકાર કર્યો અને પોતાના હૃદયના દુખ ગાય તેમ “ભારત”નો આ “કલાપી” સ્વરાજ્યના ટકુકાર કરશે અને દેશનાં દુઃખ ગાઈ વાચકના દીલમાં દેશદાજની લાગણી વહેતી કરશે.
- (૭) વેપાર સમાચાર—અમારા વેપારી ખગરપત્રી તરફનો ખાસ અહવાલીક ફીચર જેમાં મુજબના સઘળા વેપારી જાળરો જેવાં કે શેર ખગર, કાપડ ખગર, સોનાચંદીના ખગર, કુંડીનામણ વગેરેને લગતા સત્તાવાર ખગરો અને ખારીક અવલોકન કે જે વેપારીઓને જોઈતી દરેક જાતની સંપૂર્ણ માહિતી રી ખાંડરા ઉપરાંત તેઓના ધંધાને અંગે સર્વજ્ઞ માર્ગે દેવવાનારી એક “ગામ્મક” સમાન થઈ પડશે.

લવાજમનો દર: વાર્ષિક રૂા. ૧૫. છુટકે નકલ ૧ આનો.

પત્ર વહેવાર નીચે સરનામે કરવો.

“ભારત” ઝાણીસ: નં. ૭૪, હોમજી સ્ટ્રીટ, કાટ, મુંબાઈ.